

Анатолій
ТРУБАЙЧУК

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Асоціація істориків «Істина»

Анатолій ТРУБАЙЧУК

Дипломатична історія Другої світової війни

Курс лекцій

КИЇВ-2007

Рецензенти:

д.і.н. проф. Леонід Лещенко,
д.і.н. Олександр Лисенко

Трубайчук Анатолій.

Дипломатична історія Другої світової війни. Курс лекцій. — К.: Асоціація «Істина», 2007. — 202 с.

Пропонований курс лекцій професора А.Ф.Трубайчука є його завершальною працею про причини й дипломатичні маневри періоду Другої світової війни, в якій шляхом аналізу документів, мемуарів і багатьох монографічних праць подається реальна характеристика причин і конкретних дипломатичних актів, що спонукали Гітлера й Сталіна до агресії проти Польщі — початку Другої світової війни. В книзі подається реалістична картина міжнародних стосунків у роки війни, аж до підписання Акту капітуляції Японії.

Упродовж останніх шести десятиліть проблемам зовнішньої політики періоду Другої світової війни було присвячено величезну кількість досліджень. Здавалося б численні індивідуальні та колективні монографії, збірки офіційних документів і мемуари провідних політичних діячів тієї епохи, в яких висвітлено буквально всі аспекти дипломатичної боротьби, мали б уже давно вгамувати інформаційну «спрагу» суспільства, а люди з їх буденними клопотами — втратити інтерес до подій минулого. Проте, попри поступове віддалення від найбільшої політичної катастрофи ХХ століття, присвячені Другій світовій війні роботи користуються стабільно високим попитом, а зацікавленість суспільства не тільки не зменшується, а й постійно зростає.

Пояснити цей феномен можна лише з огляду на той факт, що дослідження певного історичного періоду доволі часто виступає не лише чистою науковою рефлексією у фаховій академічній сфері, а й служить політичному переосмисленню суспільного буття, сприяючи самовизначенню соціуму, тому суто теоретичні диспути неминуче перетворюються на арену гострого ідеологічного протистояння і боротьби представників різних політичних сил, які отожднюють себе з певним науковим напрямом чи кутом зору, а суперечки отримують з кожним наступним поколінням нове осмислення, новий зміст і різноманітні відтінки, що особливо актуально звучать при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив майбутнього.

Нині, як і півстоліття тому, міжнародна спільнота намагається вирішити надзвичайно складні проблеми побудови справедливого «нового світового порядку» і створення дієвої універсальної міжнародної організації, здатної ефективно розв'язувати конфлікти і запобігати виникненню війн, а всередині українського суспільства відбувається запекла дискусія з приводу оцінки місця і ролі ОУН—УПА у Другій світовій війні, тож книга відомого професора

А. Ф. Трубайчука «Дипломатична історія Другої світової війни» видається дуже актуальною і потрібною.

Вважаючи зайвим переказувати у передмові зміст цієї роботи, все ж хотілося б особливо відзначити, що наукова позиція автора даного дослідження невіддільна від його особистих якостей і прямо пов'язана з основними рисами характеру. Якимось знаменитий давньогрецький історик і ритор Діонісій Галікарнаський зазначив, що «людина — це стиль». Безумовно, хтось може і зауважити, що за результатами літературної чи наукової праці певної людини не можна скласти про неї адекватне уявлення, проте, мабуть, переважна більшість тих, хто особисто знайомий з Анатолієм Фотійовичем Трубайчуком, погодяться, що його творчий стиль надзвичайно багато говорить і про нього самого. Працьовита, шира, запальна і безкомпромісна людина, щедро наділена талантом аналітика і полеміста, він сам та його роботи завжди викликали сильну емоційну реакцію — від повного захвату і захоплення до категоричного неприйняття — проте ніколи і нікого не залишали байдужими. Як його колишній студент, якому, подібно до тисяч інших, пощастило слухати його лекції, хотів би відзначити, що він належить до того рідкісного типу викладачів і науковців, що змушують інших думати над поставленими питаннями, а не приймати та зазубрювати заздалегідь визначені рішення. Цей творчий стиль, ворожий до нудьги і сірості в усіх їх проявах, і спосіб життя, який не підлягає жодному «редагуванню», знайшов своє вираження на сторінках цієї роботи.

Запропонована читачеві праця певною мірою узагальнює попередні публікації автора: «Пакт про ненапад: чи була альтернатива Другій світовій війні» (К., 1990); «1939 рік: До історії радянсько-німецької змови» (К., 1994); «Брудершафт двох диктаторів» (К., 1993); «Містер з парасолькою. Невіл Чемберлен» (К., 1994); «Франклін Рузвельт» (К., 1995); «Беніто Муссоліні» (К., 1998) та інші. У цих книгах А. Трубайчук прискіплює на широкій джерельній базі висвітлює конкретні історичні події передодня війни, переважно через призму біографій політичних лідерів того часу, які тою чи іншою мірою несуть відповідальність за розв'язання Другої світової війни.

У книзі «Друга світова війна» (К., 2004) подано в кон-

спективному плані дипломатичні події, що супроводжували той, чи інший етап війни. В запропонованому читачеві виданні зроблено спробу дати узагальнену картину міжнародних відносин від 1933 р. і до завершення війни підписанням Акту про капітуляцію Японії. За задумом автора книга побудована як курс лекцій, тобто кожен окремий розділ відповідає певній темі лекції спецкурсу, який професор А. Трубайчук упродовж багатьох років читав студентам педінституту ім. М. Горького, а потім Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, а також вчителям, що слухали лекції в Київському міжрегіональному інституті вдосконалення вчителів ім. Б. Грінченка.

Тож я з задоволенням маю честь рекомендувати читачу чергову книгу відомого українського історика, викладача і громадського діяча Анатолія Фотійовича Трубайчука «Дипломатична історія Другої світової війни».

Старший науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України
кандидат політичних наук Розумюк В. М.

Слово про вчителя

Одним з улюблених предметів на V курсі був спецкурс професора А. Ф. Трубайчука «Міжнародні відносини ХХ століття». Цікаві факти, яскраві характеристики історичних осіб, вивчення маловідомих документів — все це допомагало студентам краще зрозуміти складності дипломатичних відносин ХХ ст. Різноманітність точок зору на питання повсюдної історії, взаємовідносин між країнами та їх лідерами, особливості зовнішньої політики держав у другій половині ХХ сторіччя стали справжнім моїм захопленням. Тому й темою дипломної роботи я обрала дослідження політичного феномену М. Тетчер.

Уже працюючи вчителем історії в київському ліцеї «Наукова зміна», ми запросили А. Ф. Трубайчука прочитати лекцію старшокласникам з історії міжнародних відносин. Діти були в захопленні від цікавих даних про, здавалося б, відомі події, викладені в оригінальному трактуванні, та харизматичної особистості лектора.

Олена Атамась, вчитель історії ліцею «Наукова зміна» м. Києва, випускниця НПУ ім. М. Драгоманова

* * *

На початку 80-х років минулого століття студенти історичного факультету педагогічного інституту ім. М. Горького не прогулювали лекції та семінари А. Ф. Трубайчука (а така можливість тоді була) не тому, що боялись адміністративних заходів. Навпаки, у нього було надзвичайно цікаво. Неординарність була у всьому: від довгого волосся, ллойд-джерджієвських вусів і супермодних тоді вельветових джинсів до форми і змісту його лекцій. Відсутність шаблонних фраз, глибоке знання історичних джерел, мемуарів, спільні пошуки істини. Була гра інтелекту, був підтекст, і в повітрі невидимо витав антисоветський дух, емоції, суміш захоплення і відчуття небезпеки.

Ми намагались його копіювати. Трубайчук для багатьох поколінь студентів став легендою. Його книги читаються легко. З радістю став співатором книги Анатолія Фотійовича «Шарль де Голль» із серії «Історія ХХ ст. в портретах».

Василь Шевченко, директор СЗШ № 84 м. Києва,
випускник історичного факультету
педагогічного інституту ім. М. Горького 1986 року

...Якось сказав Фотійовичу, що Трубайчук — це не просто прізвище, це, по-новомодному, бренд. Він посміхнувся. Так само, як і майже тридцять років тому, поблажливо вислуховуючи наші, як нам тоді здавалося, переконливі аргументи у ході запальних дискусій на дипломатичну тематику. Тоді серед викладачів істфаку вирізнявся гурт тих, кого ми називали «класиками». До цього числа зараховувалися цілком неординарні (деколи навіть дивакуваті) особистості. Анатолій Фотійович, поза сумнівом, був «класиком».

З ним ніколи не було просто, але завжди було цікаво. Так само і тепер. Трубайчука студенти або обожнювали, або беззастережно не сприймали. Середини тут не було. Він також, здається, не визнає напівтонів. Щодо нього ніколи не зможу, та й не прагну, бути об'єктивним з тої простої життєвської причини, що, не питаючи на те згоди, надто багато від нього взяв і багато чим завдячую. Курсова, дипломна, дисертація, спільні книги, презентації, чаювання на кухнях усіх помешкань, по яких він поневірявся, з незвичним «Толє» з вуст його однокашників — він постійно поряд.

Егоїстично хочеться щоб, коли на душі украй паскудно, завжди, за звичкою, можна було зателефонувати чи заскочити до Фотійовича, кинути з порога «Вітання класикам!», встромити ноги у стоптні капці, плюхнутись у розгойдане скрипуче крісло, застелене клітчастим пледом, й слухати цього мудрого чоловіка. Йому є що сказати.

Павло Полянський, випускник історичного факультету
педагогічного інституту ім. М. Горького 1984 року

Упродовж майже тридцяти років (із 1973 по 2002) мені довелося поряд із нормативним курсом «Новітня історія» викладати в НПУ ім. М. Драгоманова ще й курс за вибором студентів «Міжнародні відносини у ХХ столітті». На цьому спецкурсі створювалася цілковито неповторна дружня аура, коли між професором і студентською аудиторією (а збиралося на цей спецкурс за власним бажанням близько 100 студентів-одномумців) у процесі діалогу налагоджувався двосторонній зв'язок, що давало змогу на лекціях і практичних заняттях ставити складні, і навіть підступні запитання, проводити короткочасні, а іноді й тривалі дискусії, як це і повинно бути між одномумцями з різним рівнем теоретичної і фактологічної підготовки.

Твердження, які висловлювалися в ході цих дискусій, нерідко суперечили існуючим тоді методологічним та ідеологічним настановам і дозволяли в ході навчального процесу доносити до аудиторії правду, а не заїдєологізовану дезінформацію щодо міжнародних відносин передодня і в перебігу Другої світової війни.

Коли навесні 1985 р. мене наздогнала чергова і вже остання сувора догана з попередженням і занесенням до особової справи «за методологічні збочення під час читання курсу «Новітньої історії», на всіх розбірках у парткомі, на бюро райкому партії та у парткомісії міськкому, я був приємно вражений, що з усіх позицій, висунутих проти мене як «методологічні ухили», жодної не було з програми спецкурсу, як, скажімо, пакт про ненапад або договір про дружбу і кордон, чи інші дипломатичні або анексіоністські «художества» кліки Сталіна — Молотова, при викладі яких я дозволяв собі давати їхні характеристики, дуже далекі від тодішніх методологічних вимог. Отже, я впевнився, що серед слухачів мого спецкурсу не знайшлося «сексотів», які могли б «стукнути» на мене в КДБ відповідну «інформацію». От тоді вже й справді можна було б «зліпити» на мене «справу», що потягнула б і на позбавлення права викладати у ВНЗ. Та пронесло.

Але недруги мої в 2000 році шляхом викручування рук, облудних засобів умовляння і відвертої цинічної брехні усе ж примусили мене подати заяву про вихід на наукову пенсію, позбавивши таким чином улюбленої праці й життєво важливих контактів з студентською аудиторією. А далі справу докінчив клятий інсульт, що остаточно вивів мене з ладу як лектора і викладача.

Тепер, позбавлений злою волею вищезгаданих окремих фізичних осіб можливості спілкуватися зі студентською аудиторією, а до того ж і прикутий до ліжка жорстокою недугою, гортаючи якомсь старі поживклі конспекти свого спецкурсу, я дійшов висновку про можливість видати бодай скорочений курс тих лекцій, що міг би стати в нагоді й нинішнім студентам у разі їхнього бажання вдосконалити свої знання з міжнародних відносин передодня та в роки Другої світової війни, оскільки ідеологічні суперечки про її причини й наслідки в розколотому українському суспільстві точаться й досі.

Перед тим, як приступити до характеристики дипломатичних і зовсім недипломатичних акцій, що кожна на свій кшталт сприяла виникненню або наближенню Другої світової війни, слід, на нашу думку, приділити певну увагу витокам тих дій, що спонукали переможців у Першій світовій війні стати на шлях пошуків умиротворюючих дипломатичних кроків, а переможених вдатися до силових засобів перегляду підсумків Першої світової війни, адже саме вона була першоджерелом напруги у міжнародних або міжєвропейських відносинах, що зрештою й призвели до вибуху Другої світової ...

Останні роки кривавого двобою Центральних держав із країнами Антанти, що тягнувся з 1914 по 1918 рік, показали, що обидві сторони виснажили свої сили до краю і жодного стратегічного успіху досягти неспроможні. Ті ж тактичні завоювання, яких почергово домогалися протидіючі сторони, лише поповнювали ріки крові новими ручаями.

Революція в Росії і Брест-Литовський мир, укладений В. Леніним з німецькими й австро-угорськими генералами, посяяли досить сумнівні сподівання в німецькому генеральному штабі домогтися такого ж стратегічного успіху й на Заході і зламати нарешті опір Антанти. Окупація ні-

мецькими військами Польщі, Прибалтики і навіть деяких великоруських земель, а після Брест-Литовського миру України, Дону і частини Північного Кавказу, здавалося, давали підстави для таких сподівань. Тим більше, що Райхсвер мав змогу замінити бойові частини на Сході ландштурмістами і перекинути ударні дивізії на Захід. І перші місяці 1918 року, здавалося, підтверджували вірогідність цих сподівань генштабістів Райхсверу. Німці відтіснили сили союзників на захід, вигнавши їх із шанців «сидячої війни», відбили першу танкову атаку англійців і впритул наблизилися до Парижа. Але 3 листопада 1918 р. в Кілі повстали моряки, а за ними почалися заворушення й у сухопутному війську. На цей час із війни вже вийшли Болгарія (29 вересня), Туреччина (30 жовтня) й Австро-Угорщина (3 листопада). Отже, становище Німеччини стало безнадійним. Вранці 11 листопада 1918 р. німецька делегація підписала акт перемир'я у штабному вагоні головнокомандувача силами західних союзників маршала Ф. Фоша в Комі'єнському лісі поблизу станції Ретонд.

Результати не примусили себе чекати. 19 січня 1919 р. у Версалі неподалік від Парижа розпочала свою роботу Паризька мирна конференція, на яку з'їхали сотні представників з 32 країн, але місця для української делегації там не знайшлося. Усі спроби представників УНР домогтися можливості викласти претензії українського народу на цьому великому судилищі переможців були ними відкинуті.

Лідери держав-переможців, як свідчили їхні офіційні заяви, зібралися для того, щоб виробити умови миру, які б застерегли людство від страшної катастрофи, якою була велика, тобто Перша світова війна. Зрештою всю роботу конференції прибрала до рук «велика трійка»: президент США Вудро Вільсон, прем'єр Франції Жорж Клемансо і британський прем'єр Девід Ллойд Джордж, хоча позиції цих трьох світових лідерів були подекуди несумісними.

Президент США привіз на конференцію свої «14 пунктів», які він виголосив ще за рік до конференції, де, зокрема, йшлося про право націй на самовизначення.

Французький прем'єр прагнув примусити «цих бошів» заплатити за все і взагалі зменшити кількість населення Другого Райху до рівня Франції, тобто скоротити його десь

так мільйонів на 20–30, відповідно урізавши Німеччину територіально.

Ллойд Джордж виходив із традиційної мети британської політики на континенті — збереження балансу сил, щоб Британія, приєднавшись до тієї, чи іншої сторони, могла схилити шальки терезів на свій бік.

Німців на конференцію не запросили: їхня позиція нікого не цікавила.

Зрештою, після тривалих дискусій 28 червня 1919 р. у Дзеркальній залі великого королівського палацу було підписано перший (Версальський) договір із низки угод, вироблених в рамках Паризької конференції.

Версальський договір, яким вирішувалася доля Німеччини, становив величезний фоліант, що налічував 400 розділів або статей, на обговорення яких в уряді й Райхстазі німецькій делегації відводилося лише 3 тижні. Такі умови викликали в Німеччині загальне незадоволення і навіть обурення.

За умовами договору значні території, заселені німцями, відходили до п'яти сусідніх з нею держав. Від власне Німеччини відділялася т. зв. Польським коридором Східна Пруссія. Німеччина також втрачала три великих міста з територією навколо них — Данціг, Саар і Мемель, що переходили під управління Ліги націй, також утвореної Паризькою конференцією.

Західна частина Німеччини вздовж обох берегів Рейну оголошувалася демілітаризованою зоною, де заборонялося: перебувати німецьким воякам, тримати будь-які види озброєння, а також виробляти його. Окрім цього, на захід від Рейну вводилися війська союзників терміном на 15 років.

Німеччині також заборонялися будь-які об'єднання із Австрією, з якою було укладено окремий Сен-Жерменський договір, де цей пункт також дублювався. З Угорщиною, яка стала незалежною державою, було укладено Тріанонський договір, з Болгарією — Нейїський.

Оскільки Німеччина була визнана єдиною призвідницею війни, їй було також заборонено тримати Райхсвер числом понад 100 тис. вояків з терміном служби 12 років. Кількість лінійних кораблів флоту зменшувалася до 6 ки-

шенькових крейсерів*. Заборонялося також мати важку артилерію, танки і літаки, підводні човни тощо.

Коли президента Німеччини соціал-демократа Ф. Еберта ознайомили з такими умовами миру, він негайно звернувся до головнокомандувача П. фон Гінденбурга з вимогою привести війська до стану бойової готовності, але фельдмаршал вперше в житті відмовився виконувати наказ старшого начальника — воювати нікому, армії, як такої не було. Слід зауважити, що майже всі німці вважали поведінку переможців диктатом, а нав'язаний ними договір несправедливим. Очевидно, саме тому невдовзі й почалася його ревізія.

ПРЕАМБУЛА

22 серпня 1939 р. Адольф Гітлер зібрав у своєму гірському «гнізді» Бергхоф у Берхтесгадені велику нараду вищих чинів Вермахту, Люфтваффе і флоту, а також провідних командирів СС, партійних і державних чиновників найвищого рангу, аби виступити перед ними з повідомленням виключно великої ваги. Зустріч була обставлена з надзвичайною урочистістю й помпезністю. Фюрер походжав перед гостями набундючений і загадковий, сповнений почуттям історичної важливості моменту і його особистого місця в ньому.

Генерали, адмірали й цивільні чини зібралися у великій залі, одна стіна якої була скляна. За нею відкривався чудової краси краєвид Баварських Альп.

Фюрер виступав з невисокого помосту, який півколом оточували кілька рядів зручних крісел. Гості всілися, озброїлися олівцями і ручками, а також записниками, оскільки стенографів до приміщення не запросили. Із цих фрагментарних записів і дійшли до нас окремі постулати промови Гітлера 22 серпня в Бергхофі, лейтмотивом якої була заява, що тепер, нарешті, «шлях для солдатів відкрито...».

«Я викликав вас, панове, — розважливо вів свою партію фюрер, — щоб змалювати політичну картину, аби ви повністю могли збагнути чинники, які об'єднують моє рі-

* Менших за водотонажністю й калібром зброї порівняно з британськими й французькими крейсерами подібного класу.

шення діяти швидко, а також для того, щоб вселити в вас більшу впевненість.

Для мене було цілком очевидно, що конфлікт із Польщею неминучий, хоча попередньо я прагнув налагодити з Польщею нормальні стосунки, щоб спочатку побороти Захід, але цей план здійснити не вдалося...».

Далі фюрер зупинився на «двох особистісних чинниках»:

— Навряд чи будь-коли з'явиться людина, яка користуватиметься такою високою довірою усього німецького народу, як я, людина, якій би належала така повнота влади, як мені... Наступна видатна особа — це дуче. Його існування також є визначальним чинником.

Перелічивши ще кількох європейських диктаторів — потенційних союзників Райху (Франко, Горті та ін.), Гітлер звернув увагу на «протилежну» сторону: «Ні в Англії, ні у Франції немає видатних осіб».

— Окрім особистісного чинника, — вів далі фюрер, — сприятливо складається й політична обстановка. Такі сприятливі обставини протримаються не більше, як два-три роки... Ніхто не знає, скільки я ще проживу, — кидав у аудиторію промовець короткі й рвучкі фрази (а може, то були такі фрагментарні записи тих, хто його конспектував), — тому саме зараз я прийняв рішення — ми повинні діяти... На порушення нейтралітету Бельгії й Нідерландів Англія і Франція не підуть... «Вороги наші покладали великі надії, що після завоювання Польщі нашим супротивником стане Росія, але вороги не врахували великої сили моєї рішучості. Наші вороги дрібні хробаки. Я бачив їх у Мюнхені, вони воювати не будуть...».

Далі фюрер, як завжди дещо гіперболізуючи свою роль, розлого повідомив, як йому вдалося переконати Сталіна зав'язати з Німеччиною політичні переговори, хоча, як відомо, Сталін сам виступив з цією ініціативою ще на XVIII з'їзді ВКП(б), коли ні про які переговори з Німеччиною, бодай на рівні міністрів ще не йшлося, а навпаки, як мокре горить, точилися англо-франко-радянські перемовини про можливість спільні дії трьох країн у разі нападу Німеччини на Польщу, Румунію та ін.

Саме тут, на наш погляд, час припинити виклад промови Гітлера, яку він продовжив ще й наступного дня, де ви-

голосив, що вирішив розпочати військові дії проти Польщі не пізніше 1 вересня 1939 р.

Зупинимося на тому, що цьому епохальному виступу фюрера передував тиждень надзвичайно напружених переговорів між Берліном і Москвою, які тримали в стані нервового збудження і Райхсканцелярію, і Вільгельмштрассе.

15 серпня посол Ф. фон Шуленбург зачитав В. Молотову телеграму Ріббентропа з 11 пунктів, у якій міністр наполягав на своєму негайному прибутті до Москви для врегулювання радянсько-німецьких стосунків. Молотов, як пише у звіті Шуленбург, нібито схвально поставився до цієї пропозиції, але висунув «зустрічний» план: оскільки, мовляв, переговори потрібно ретельно підготувати, бажано, щоб міністр прибув до Москви десь 26 — 27 серпня. Але таке зволікання аж ніяк не влаштовувало Гітлера — наближалася осінь, а з нею дощі, непролазні дороги тощо. Тому він вирішив втрутитися в хід переговорів і особисто звернутися до Сталіна, аби прискорити їх темпи, які так уперто уповільнював Молотов. Через кілька годин після одержання телеграми від Шуленбурга до Москви полетіла депеша.

«Особисто панові Сталіну, Москва.»

Я щиро вітаю з укладенням нової німецько-радянської торговельної угоди, як першого кроку в перебудові німецько-радянських стосунків. Я згоден з проектом пакту про ненапад, який передав Ваш міністр, зміст додаткового протоколу, на якому наполягає Радянський Союз, на моє переконання, може бути узгоджений якнайшвидше, якщо відповідальний німецький державний діяч зможе особисто прибути до Москви для переговорів... Тепер я ще раз пропоную прийняти мого міністра закордонних справ у вівторок 22 серпня, не пізніше в середу 23 серпня. Імперський міністр закордонних справ матиме усі надзвичайні повноваження для створення і підписання пакту, а також (таємного. — А. Т.) протоколу...*

* Торговельно-кредитну угоду між СРСР і Німеччиною за наполяганням Молотова було укладено в неділю 19 серпня 1939 р. Причому радянський посол у Берліні Г. Астахов збився з ніг, розшукуючи у вік-енд свого партнера в економічних переговорах Ю. Штюрре і знайшов його аж у Фушлі — замській резиденції МЗС.

Докладно про хід переговорів між Москвою й Берліном див.: Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. — К., 1993.

Напруження у відносинах між Німеччиною і Польщею стало нездоланим... Криза може вибухнути будь-якого дня. Німеччина переповнена рішучості від цього моменту і надалі відстоювати інтереси Райху всіма засобами, що вона їх має у своєму розпорядженні».

Такими аргументами переконував Сталіна Гітлер, аби одержати від нього стартову відмашку на початок агресії проти Польщі у листі від 20 серпня 1939 р. І відповідь колеги-диктатора не забарилася.

О 9.35 вечора 21 серпня до Берліна надійшла відповідь Сталіна:

«Райхсканцлеру Німеччини, панові А. Гітлеру.

Дякую за листа.

Сподіваюся, що німецько-радянська угода про ненапад створить поворот до серйозного поліпшення політичних стосунків між нашими країнами... Згода німецького уряду на укладення пакту про ненапад створить базу для ліквідації політичної напруженості і встановлення миру і співробітництва між нашими країнами.

Радянський уряд доручив мені повідомити Вам, що він згоден на приїзд до Москви п. Ріббентропа 23 серпня.

Й. Сталін».

Добро на агресію було одержано. Тепер залишилося тільки узгодити формальності. Упевнений в тому, що за цим справа не стане, фюрер і призначив нараду на 22 серпня.

ЧАСТИНА I ПОЛІТИКА УМИРОТВОРЕННЯ

Розділ I. ГРА В ПІДДАВКИ

Уже на початку 20-х рр. ХХ ст. Ллойд Джордж і нові керівники Франції під тиском реальних подій змушені були приступити до перегляду занадто вже репресивних параграфів Версальського мирного договору, що звинуватив Німеччину в розв'язанні Першої світової війни, в той час як вина за її вибух рівною мірою падала на Францію й Росію, що прагнули задовольнити свої імперські інтереси на Балканах, Близькому Сході, Півночі Африки та ін.

З метою послаблення режиму обмежень і санкцій щодо Німеччини Каннська (1922 р.), Генуезька й Гаазька (1922 р.), Лозаннська (1922—1923 рр.), Локарнська (1925 р.) конференції, а також конференції в Монтре (1936 р.) і в Спа та Стрезі, так само як і пакт Бріана-Келлога (1928 р.), плани Дауеса (1924 р.) і Юнга (1929 р.), виробили ряд заходів щодо умиротворення Німеччини та її колишніх союзників по Першій світовій війні.

Чималу роль у перегляді й зриві обмежувальних параграфів Версальського договору відіграло економічне, технологічне і військове співробітництво між СРСР та Веймарською республікою, що розгорнулося після підписання між РСФРР та Німеччиною Рапалльського договору (1922 р.).

Даючи вказівку Чичеріну укласти на Генуезькій конференції договір про відмову від взаємних претензій з Німеччиною, В. Ленін, з одного боку, відшкодував свої борги перед німецьким генштабом, а з іншого, здійснював прорив у ізоляції від довколишнього світу як веймарської Німеччини, так і більшовицької Росії. Рапалльський договір також відкривав дорогу до широкого співробітництва урізаного Версалем Райхсверу та Червоної армії, надавав по-

лігони для масових навчань німецьких військовиків, а також створював умови для стажування вищих радянських воєначальників у німецьких штабах. У рамках Рапалло широко розгорнулося співробітництво між військово-промисловими комплексами обох країн, що давало змогу Німеччині приступити до виробництва на території РСФРР, а згодом СРСР заборонених Версалем важких видів озброєння та літальних апаратів.

Побоюючись, що Росія через голову німців першою вступить у переговори з західними демократіями, райхсканцлер Й. Вірт і міністр закордонних справ В. Ратенау вирішили випередити не вигідний для Німеччини хід подій і першими вступити в переговори з Чичерінім. Під покровом ночі вони влаштували т. зв. «піжамну конференцію» в апартаментах Ратенау і домоглися від росіян відмови від німецьких репарацій, що стало справжнім подарунком для Німеччини. (*Ференбах О.* Крах и возрождение Германии. — М., 2001. — С. 82).

Договори 1926 та 1929 рр., а потім і 1931 р. розширили договірну базу цього злочинного співробітництва більшовицьких екстремістів Москви та поміркованих соціал-демократів і лібералів Берліна. Суттєву підтримку цьому співробітництву надавав і президент Німеччини П. фон Гінденбург.

З приходом до влади в Німеччині А. Гітлера і нацистської партії, яка здобула 1933 р. більшість у Райхстазі, це співробітництво на певний час загальмувалося, але згодом набуло нової якості.

Подальші кроки держав-переможниць (Англії та Франції) спільно з Італією та Німеччиною в цьому напрямі завершилися підписанням на конференції у Римі (1933 р.) пакту чотирьох про перегляд Версальського договору «в усіх європейських, неєвропейських та колоніальних питаннях».

1. Пакт чотирьох

До низки ревізійністських договорів, укладених у 1919 — 20-х рр. між західними демократіями, з одного боку, й веймарською Німеччиною, з іншого, особливе місце належить Рапалльському договору між екстремістами-більшовиками й поміркованими соціал-лібералами Німеччини. Це відкрило двері до різностороннього співробітництва між тоді

ще не агресивним Райхсвером і найсильнішою «від Курил і до Південних морів» Червоною армією, яка мала принести на своїх багнетах «пролетарську диктатуру» аж до Бордо і Сарагоси на континенті, або ще й далі — на Британські острови. До цього слід додати ще й капітулянтський договір між переможцями Англією і Францією, з одного боку, і нацистською Німеччиною і фашистською Італією, з іншого, після того, як там при владі утвердилися неприховано агресивні режими Муссоліні й Гітлера.

Запропонований Муссоліні горезвісний пакт чотирьох передбачав «співробітництво чотирьох держав у всіх європейських, неєвропейських і в тому числі колоніальних питаннях». Він також передбачав для Німеччини рівність у галузі озброєння.

Шляхом укладення пакту чотирьох, стверджувала більшовицька історіографія, імперіалістичні кола прагнули створити союз, здатний відігравати роль верховного арбітра в Європі, а в подальшому підмінити Лігу націй. З ним пов'язувалися також сподівання на послаблення суперечностей між сторонами за рахунок інтересів малих країн Європи... на основі ізоляції СРСР і відлучення його від активної участі у вирішенні проблем міжнародних відносин.

Але таке тлумачення більшовицькою історіографією пакту чотирьох насправді не зовсім відповідає реальному стану речей, про що свідчить активна позиція наркома СРСР М. Литвинова на міжнародній конференції з питань роззброєння, а також укладення між СРСР і Францією за ініціативою Л. Барту і П. Лавалля договору про співробітництво і взаємодопомогу у травні 1935 р.

Тлумачення ж більшовицької історіографії про антирадянську спрямованість пакту чотирьох було залучено Москвою в обіг для виправдання відверто пронацистського курсу сталінської зовнішньої політики в 1939 р., що завершився підписанням пакту про ненапад, та відкрив Гітлеру двері для агресії проти Польщі.

Укладаючи чотиристоронню угоду, Муссоліні прагнув забезпечити Італії статус великої держави і дістати «вільні руки» на шляху повернення Риму північно-африканських колоній, Лівії та Абіссинії. Гітлер же прагнув дістати свободу маневру для у повернення «в лоно Райху» всіх ні-

мецьких земель, так або інакше відтятих від Німеччини системою версальських договорів.

Фактично пакт чотирьох виявився неспроможним утримати Італію від агресії проти Абіссинії, а потім і проти Албанії, а формально він був дезавуований 1940 р. так званим «пактом трьох», або Берлінським пактом 27.IX.1940 р. про воєнний союз між Німеччиною, Італією та Японією, що поклав початок укладенню «вісі» Берлін-Рим-Токіо.

2. Шлях до Мюнхена

Смерть Гінденбурга (2.VIII.1934 р.) і остаточне захоплення Гітлером усієї повноти влади давали йому реальну можливість відмовитися від виконання обмежувальних параграфів Версальського договору і розпочати відверту політику реваншу. Справа в тому, що в останні години перед смертю генерала-фельдмаршала уряд ухвалив закон про усунення посади райхспрезидента. Гітлер дістав повноваження відтепер називався фюрером і райхсканцлером.

У цій новій якості він домігся прийняття законів про організацію економіки і примусову картелізацію підприємств, затвердження 4-річного плану, введення жорсткого державного контролю за виробництвом і постачанням сільгосппродуктів, переведення економіки на воєнні рейки з метою забезпечення озброєнням і продуктами великої армії. 1935 рік став якраз роком радикальної перебудови армії та флоту. Новий лідер держави і уряду домагається ухвалення закону про загальну військову повинність.

За згодою Англії Німеччина приступає до кардинальної перебудови флоту, насамперед закладки великих океанських рейдерів типу лінкорів «Бісмарк» і «Тірпіц», а також масового спорудження підводних човнів.

Між тим, міжнародна обстановка ускладнювалася. Налякана темпами мілітаризації Німеччини Франція укладає з СРСР договір про взаємну допомогу (травень 1935 р.). Згодом до них приєднується Чехословаччина. У відповідь на це Німеччина, Італія і Японія укладають між собою «Антикомінтернівський пакт», до якого згодом приєднується ще низка країн, що в подальшому увійшли до агресивної коаліції «Рим-Берлін-Токіо».

Свій перший агресивний акт Гітлер здійснює навесні

1936 р. введенням військ у 100-кілометрову демілітаризовану зону вздовж Рейну. Принагідно зазначимо, що генерали Вермахту виступили категорично проти цієї авантюри, побоюючись, що відповідна реакція французької сторони примусить їх «форсувати» Рейн у зворотному напрямі, але з французької сторони не пролунало жодного пострілу — у Франції ніхто не хотів воювати, як не хотіли воювати й англійці. Ремілітаризація Рейнської зони поклала початок подальшим агресивним крокам Гітлера, які також залишилися без покарання. Після подолання деяких суперечностей з Муссоліні, який побоювався, що Гітлер може зажадати повернення Німеччині Південного Тиролю (з цією метою до Рима було відправлено солідну делегацію в складі Герінга й фон Нойрата, згодом до Рима прибув і сам Гітлер), фюрер віддав наказ про підготовку операції «Отто», тобто аншлюсу Австрії. Тепер Чехія й Моравія з півночі, заходу й півдня опинилися в оточенні агресивної Німеччини. На вістрі німецьких окупаційних військ йшов єдиний допокищо 16-й танковий корпус Г. Гудеріана. Нові танкові з'єднання вермахт міг сформувати лише після захоплення чехословацьких танків.

Одразу після аншлюсу Австрії Гітлер викликав у Берлін фюрера судетських нацистів К. Гейнлейна і доручив йому влаштувати на чехословацько-німецькому кордоні криваві провокації. Для початку в кількох судетських містах було проведено масові демонстрації, учасники яких несли яскраві транспаранти з текстовками: «Одна нація, один Райх, один фюрер!».

Безперешкодне захоплення Австрії прискорило наміри Гітлера щодо операції «Грюн». 21 квітня 1938 року він викликав до себе начальника ОКВ В. Кайтеля і наказав йому приступити до підготовки вторгнення в Чехословаччину. При цьому він запевнив фельдмаршала, що привід для цього знайдеться. Гітлер мав на увазі вірогідний напад на посла Ф. Палена. Як і у випадку з Австрією, зазначав відомий публіцист В. Шірер, фюрер не збирався шкодувати свого посланника, оскільки в світі Гітлера панували бандитські норми (*Шірер У. Взлет и падение Третьего Рейха. — М., 1991. — С. 394*).

Як відомо, Чехословацька республіка, що мала стати на-

ступною жертвою агресора, була утворена після підписання Сен-Жерменського й Тріанонського договорів зусилля-ня знаного чеського вченого Томаша Масарика, що став її першим президентом, і його наступника Едуарда Бенеша за підтримки президента США Вудро Вілсона. До Чехословацької республіки увійшла й Судетська земля, що, ніколи не входила до Німецького Райху, хіба що до Священної Римської імперії, яка мала столицею Відень. На території Судетської землі мешкало 2,8 млн. німців, що на думку Гітлера, давало йому «підставу» вимагати їх приєднання до Третього Райху.

3. Травнева криза 1938 року

У середині травня 1938 р. Європа відчула себе на відстані одного кроку від нової війни. 14 травня під час бесіди з державним секретарем Е. фон Вайцзеккером Гітлер висловив побоювання, що чехословацькі власті умисно провокують європейську кризу, аби відволікти увагу громадськості континенту від скрутного становища судетських німців, яких, мовляв, чехи дискримінують і переслідують. Гітлер як завжди вдався до старого і надійного засобу — валити вину з хворої голови на здорову. Два дні згодом стало зрозуміло, що він мав на увазі. Ад'ютант фюрера майор Шмундт надіслав до ОКВ надсекретну телеграму, у якій фюрер, що саме відпочивав у Оберзальцбергу, вимагав дати йому інформацію — скільки дивізій Вермахту, з тих, що стоять на чехословацькому кордоні, готові виступити впродовж 20 годин в разі мобілізації резервістів. Відповідальний офіцер штабу Цейтцлер вказав цифру 12. Фюрера ця кількість не вдовольнила. Але після цього він висунув нову вимогу — надати йому повну інформацію про стан чеських укріплень у Судетських горах, на т. зв. «чехословацькій лінії Мажіно». 19 травня фюрер дав завдання начальнику ОКВ В. Кайтелю доопрацювати план «Грюн» з тим, щоб не пізніше 1.Х.1938 р. Вермахт був готовий до походу на Чехословаччину. 20 травня план був готовий.

Дізнавшись якимось чином про ці еволюції в німецьких верхах, а також одержавши інформацію про концентрацію додаткових німецьких збройних сил поблизу кордону і в Саксонії, що межує з Судетами, президент ЧСР Е. Бенеш

21 травня віддав наказ про призов до армії певного контингенту резервістів та їх розміщення в судетських укріпленнях. Такої рішучості від Е. Бенеша Гітлер не сподівався, а ще більше він і його генерали побоювалися, аби на боці ЧСР згідно з договором 1935 р. не виступили Франція й СРСР. Генерали були переконані, що вступ у Чехословаччину може спровокувати широкомасштабний конфлікт, у якому Німеччині протистоятимуть Велика Британія, Франція, СРСР і США, що слугуватимуть для західних демократій арсеналом. Витрати таку війну Німеччина була неспроможна. Тому Гітлер змушений був повернутися до дипломатичних маневрів. Червень і липень пішли на з'ясування позицій сторін. Посол у Лондоні фон Дірксен доповідав на Вільгельмштрассе, що уряд Чемберлена вітатиме від'єднання Судетської землі від ЧСР, але без застосування сили. А з Москви фон Шуленбург прислав заспокійливу інформацію, що СРСР навряд чи прийде на допомогу капіталістичній державі, якою, власне, й була Чехословаччина.

Чемберлен надіслав до Праги місію лорда Ренсімена, аби вгамувати надто войовничого Бенеша.

Нарешті, 3 серпня Ріббентроп розіслав у німецькі посольства депеші, в яких попереджав, що не слід побоюватися інтервенції в Чехословаччину...

Тим часом в британських і французьких дипломатичних колах інтенсивно обговорювалися засоби мирної передачі Райху Судетської землі. Справи котилися до мюнхенської конференції. 15 вересня Чемберлен прибув до Берхтесгадена. Сторони залишилися вкрай задоволеними одна одною. Прем'єр переконував фюрера, що Велика Британія не збирається вступитися за маленьку Чехословаччину. В той час Гітлер рішуче вимагав, щоб три мільйони німців, які проживають у Чехословаччині, повернулися в лоно Райху. І Чемберлен став на шлях капітуляції.

22 вересня він знову полетів на зустріч із Гітлером. Саме цього дня т. зв. «судетський охоческомонний корпус» зайняв прикордонні міста Аш і Егер, в чому йому допомогли спеціальні підрозділи ваффен СС.

У переговорах з Гітлером 22 — 23 вересня в Бад Годесберзі Чемберлен пішов на поступки усім вимогам фюрера. Тим часом у Лондоні опозиція капітулянтському курсу

прем'єра наростала з кожним днем. Очолював її невтомний опонент Чемберлена Вінстон Черчілль.

Але зупинити капітулянтський курс прем'єра і його «клайвденської кліки» йому виявилось не під силу.

Побоюючись розпочати війну, до якої, як з'ясувалося, Вермахт не був ще готовий, Гітлер вирішив скликати у вересні 1938 р. конференцію в Мюнхені, на яку запросив прем'єрів Англії й Франції Н. Чемберлена, Е. Даладьє і свого союзника Б. Муссоліні. Чехів запрошенням обійшли, оскільки їхня поведінка на конференції могла бути непередбаченою.

4. Мюнхен

На час Мюнхена Н. Чемберлену йшов уже 70-й рік і його зовнішній вигляд цілковито відповідав віку. Впродовж двох тижнів він двічі літав до Німеччини, що, враховуючи недосконалість і некомфортність тодішньої авіації, негативно позначилося на стані його здоров'я. Тепер йому треба було летіти втретє. Але старий джентельмен був людиною твердого гарту, і Чемберлен прийняв запрошення Гітлера. Овація, яку йому вчинили в Палаті громад, і підтримка громадськості додали йому снаги. Натовп, що заповнив Даунінг стріт, скандував «Молодець Невіл!». Таким же словом привітав його з-за океану і Франклін Рузвельт у своїй надто лаконічній телеграмі. Проти візиту Н. Чемберлена до Мюнхена виступив його давній опонент В. Черчілль та ще кілька антикапітулянтськи налаштованих членів Палати громад. В аеропорт прем'єра супроводжували міністр авіації Кінгслі Вуд, шеф закордонного відомства в 1938 — 1940 рр. сер Едвард Вуд Галіфакс і військовий міністр Леслі Хор-Беліша.

На відміну від Н. Чемберлена Е. Даладьє відчував певний дискомфорт перед поїздкою до Мюнхена. По-перше, Франція, а не Великобританія мала угоди з Чехословацькою республікою про надання їй в разі агресії воєнної допомоги, по-друге, Франція могла виставити близько ста дивізій і саме їй загрожувало зазнати першого удару зі сходу в разі виникнення війни. Тому, прибувши до готелю «Чотири сезони» на Кеніг-плац у Мюнхені, він перебував у пригніченому настрої. Через п'яте на десяте вислухав до-

повідь посла у Берліні Франсуа Понсе, а під кінець аудієнції з дипломатами сказав військово-повітряному аташе капітану Полю Стелену: «Все залежить від англійців, тому нам не залишається нічого, окрім як слідувати за ними» (*Talford, Taylor. The Price of Peace. — N. Y., 1979. — p. 14 — 21*).

Натомість, одержавши запрошення від Гітлера, Б. Муссоліні відчував себе іменинником. До Мюнхена він прямував у фешенебельному персональному поїзді, але на кордоні разом з своїм зятем Г. Чіано перебрався до не менш комфортного поїзда фюрера, залишивши в своєму салон-вагоні численних журналістів та обслугу. З усіх учасників конференції Муссоліні володів німецькою, французькою і трохи англійською мовами, тому він вважав, що фюрер цілком закономірно поступився йому молотком головуючого.

У результаті Мюнхенської конференції Чехословаччина втратила Судетську область, ряд інших територій на користь Німеччини, Угорщини і Польщі. Її також позбавили системи укріплень у горах, що за своєю могутністю перевершували навіть «лінію Мажіно». Переривалася уся система комунікацій країни, але головне полягало в тому, що в ході торжища, що тривало 28—29 вересня 1938 р. Чехословаччина втратила своїх союзників і зазнала величезного морального удару. Під загрозу було поставлено цілісність квітучої держави. Натомість Німеччина позбулася 35 добре вишколених і озброєних дивізій, що в разі конфлікту з Францією могли вдарити їй у тил, придбала 2,8 млн. населення і озброєння чехословацьких частин, що дислокувалися в цьому регіоні, і насамперед танки, які потім дістали у Німеччині кодифікацію Т-1 і Т-2.

Саме ці танки зіграли вирішальну роль у кампанії 1940 року проти Франції*

* Див. *Гудеріан Г. Воспоминания солдата. — Ростов-на-Дону, 1998. — С. 77 — 80.*

Розділ II. «МИРНІ» ЗАГАРБАННЯ ГІТЛЕРА

1. Окупація Рейнської зони

Після того, як 2 травня 1935 р. у Парижі було підписано, а 14 травня у Москві ратифіковано радянсько-французький договір про взаємодопомогу, по Берліну почали ширитися чутки про можливу рішучу відповідь цій відверто антинімецькій, як казав фюрер, акції двох потенційних воєнних суперників Райху. Припускали, що найпершою акцією Гітлера могла бути окупація Рейнської демілітаризованої зони, як це вже було одного разу після введення франко-бельгійських військ у Рур.

Щоправда, міністр оборони генерал В. фон Бломберг ще 2 травня 1934 р. віддав наказ штабам підготувати план другої окупації Рейнської зони під кодовою назвою «Шулунг», але тоді, зважаючи на опір генералів, цей наказ Бломбергу довелося відмінити.

Демілітаризована Рейнська зона, як уже говорилося, утворена за вердиктом Версальського договору, включала в себе територію Німеччини на лівому березі Рейну і 50-кілометрову смугу на його правому березі, де німцям заборонялося тримати війська, споруджувати будь-які військові, в тому числі й оборонні об'єкти, проводити військові маневри тощо.

Відповідно до міжнародної Локарнської конференції (15–16.X.1925 р.) у Лондоні 15 грудня 1925 р. було підписано ряд договорів, головним із яких був т. зв. Рейнський гарантійний пакт, або, як його ще називали, Західний пакт, укладений між Великобританією, Німеччиною, Бельгією і Францією про гарантії недоторканості німецько-французького та німецько-бельгійського кордонів, до якого фюрер, коли прийшов до влади, ставився надто скептично.

Уже 21 травня 1935 р., виступаючи в Райхстазі зі своєю «мирною» промовою, Гітлер наголосив, що з підписанням радянсько-французького пакту юридичні, тобто правові засади Локарнської конференції і Лондонських угод фактично втратили свою чинність. Це було розцінено як загроза порушення принципів недоторканності Рейнської землі. Про цю небезпеку Франсуа Понсе, посол Франції у Берлі-

ні, доповідав 4 листопада 1935 р. в Париж. Цілу зиму 1935/1936 рр., як він писав, Гітлер вичікуватиме слушного моменту, аби перейти до активних дій.

Час настав після того, як у лютому 1936 р. французький парламент приступив до обговорення закону про ратифікацію радянсько-французького пакту. 1 березня Гітлер наказав генералам відновити план операції «Шулунг». Генерали, щоправда, побоювалися, що Франція не залишить «мокрого місця» від тих батальйонів, що насміляться перетнути Рейн. Але 2 березня 1936 р. фон Бломберг віддав наказ командуючим трьох родів військ «несподіваним кидком» здійснити, як він вважав, «мирну» операцію, щоправда, командирам батальйонів, що безпосередньо брали участь у цій операції, було наказано в разі першого ж пострілу з французького боку негайно «штурмувати» Рейн у зворотному напрямку.

7 березня 1936 р. рано-вранці три німецькі батальйони перейшли Рейн і вступили в демілітаризовану зону на його лівому березі. О 10-й годині ранку фон Нойрат викликав послів Англії, Франції та Італії в МЗС і вручив їм ноту, в якій йшлося про те, що Німеччина більше не визнає чинності Локарнського договору, і запропонував новий план збереження миру.

У відповідь на ці рішучі дії трьох батальйонів, що рушили на Аахен, Трір і Саарбрюккен, начальник генерального штабу французької армії М. Гамелен віддав наказ кільком дивізіям рушити в бік «лінії Мажіно», але далі цих укріплень війська так і не пішли. Німецькі генерали полегшено зітхнули, адже в цілому в цій операції брала участь лише одна дивізія Вермахту, позбавлена танків, артилерії і повітряного прикриття. Як свідчив на Нюрнбергському процесі генерал А. Йодль, французька армія «могла роздерти німців на шматки», але французи не чинили жодного опору.

Як оповідав згодом ад'ютант і перекладач Гітлера П. Шмідт, усе трималося тільки на залізній волі Гітлера, а той називав цю акцію найдраматичнішою в своєму житті. Якби французи увійшли тоді в Рейнську землю, відверто визнавав фюрер, нам довелося б тікати, притиснувши хвоста, оскільки наших ресурсів було недостатньо, аби учинити їм навіть слабенький опір.

На загальнонімецькому референдумі, що який було призначено на 29 березня, 98,8 % виборців із 99 %, що прийшли до виборчих дільниць, схвалили ці дії Гітлера.

За підсумками операції фон Бломберг одержав жезл і погони фельдмаршала.

Окупація німецькими військами Рейнської зони завдала нищівного удару по принципу дотримання договорів. Тепер усьому світові стало зрозуміло, що пасивність Франції і відмова Великобританії вдатися до будь-яких заходів щодо агресора штовхають Гітлера на подальші агресивні акції. На черзі була альпійська республіка.

2. Аншлюс Австрії

Після поразки Німеччини й Австро-Угорщини у Першій світовій війні Австро-Угорщина, як відомо, розпалася. Її землі успадкували Австрія та Угорщина, а також нові незалежні держави, що утворилися на колишніх теренах імперії, — Чехословаччина та Югославія.

Австрійські соціал-демократи, що перебували в республіці при владі, як і їхні колеги у Веймарській республіці, з початку 20-х рр. розмірковували над тим, щоб здійснити аншлюс (нім. Anschluss — возз'єднання) двох німецьких держав. Уже в березні 1931 р. німецький і австрійський уряди виступили з пропозицією укласти митну угоду, але країни-переможці суворо стежили за тим, щоб параграфи Версальського і Сен-Жерменського договорів, а також Женевські протоколи (1922 р.), що забороняли аншлюс, непохитно виконувалися обома державами.

З приходом Гітлера до влади аншлюс стає офіційним курсом нацистської Німеччини. Проте до цієї дії Гітлер приступив не одразу, хоча сам був австрійського походження і понад усе мріяв про об'єднання двох своїх батьківщин — однієї, де народився, а другої, за яку проливав кров на війні.

21 березня 1935 р. у своєму виступі в Райхстазі Гітлер декларував, що не має жодних намірів втручатися у внутрішні справи Австрії, а тим більше анексувати її.

На конференції в Стрезі (11–14.IV.1935 р.) він солідаризувався із заявою Муссоліні: спільно з Англією і Францією допомогти відстояти незалежність Австрії.

Однак після того, як Муссоліні застряг у Ефіопії, а світова громадська думка переключилася на італо-абіссінський конфлікт, натхненний своїм успіхом у Рейнській зоні, Гітлер впритул наблизився до вирішення проблеми Австрії. Тим більше, що її «гаранти» відмовилися надати підтримку альпійській республіці: в листопаді 1937 р. британський міністр закордонних справ Галіфакс під час переговорів з Гітлером від імені свого уряду погодився на «приєднання» Німеччиною Австрії, а 22 лютого прем'єр Невіл Чемберлен заявив у британському парламенті, що Австрія не може розраховувати на захист Ліги націй.

Прагнучи відтягнути розв'язку, новий канцлер Австрії К. Шушніг уклав 11 липня 1936 р. договір з Німеччиною, яким зобов'язувався підтримувати політику нацистського уряду Третього Райху. Зі свого боку Німеччина допоки ще визнавала суверенітет і незалежність Австрії.

Тим часом події розвивалися стрімко. 12 лютого 1938 р. К. Шушніг на запрошення Гітлера відвідав Берхтесгаден, де мав виснажливу бесіду з фюрером. Водночас у Австрії активізували свою діяльність підтримувані з Німеччини місцеві нацистські організації. Один із лідерів нацистської партії Австрії Рейнтелер навіть таємно одержував утримання із Мюнхена в розмірі 300 тис. марок щомісячно.

Нарешті фюрер, здійснюючи тиск на Шушніга з усіх боків, домігся свого. 12 лютого 1938 р. австрійський канцлер під загрозою вторгнення вермахту змушений був підписати висунутий перед ним ультиматум з трьох пунктів:

1. Призначити лідера австрійських нацистів міністром внутрішніх справ;

2. Оголосити повну політичну амністію нацистам, ув'язненим за участь у путчі, що призвів до смерті попереднього канцлера Е. Дольфуса;

3. Австрійська нацистська партія має вступити в Патріотичний фронт.

Прагнучи хоч у якийсь спосіб відстояти обіцяний Австрії суверенітет, Шушніг призначає на 13 березня 1938 р. плебісцит про незалежність Австрії. У відповідь на цей крок канцлера Гітлер вимагає його відставки на користь лідера австрійських нацистів Зайс-Інкварта, віддаючи водночас військам наказ перетнути кордон альпійської республіки.

Залишилося тільки владнати справи з Муссоліні.

Ще під час своєї поїздки до Рима в липні 1936 р. Гітлер заявляв Муссоліні, що не буде зазіхати на незалежність Австрії, оскільки дуче дуже болісно реагував на цю проблему, побоюючись за Південний Тіроль. Тепер справи кардинально змінилися і потрібно було якось заспокоїти італійського партнера і союзника. З цією метою туди було відправлено принца Філіппа Гессенського. О 10 год 30 хв 11 березня принц Філіпп телефонував із Рима до Райхсканцелярії:

— Я шойно з палаццо Венеція, — доповідав він, — Муссоліні сказав, що питання Австрії для нього не істотне...

— Тоді, будь ласка, передайте дуче, що я цього ніколи не забуду. Ніколи! Ніколи! — горлав у слухавку Гітлер.

— «Яволь», — почув він у відповідь.

Так долю Австрії було вирішено.

Опівдні 12 березня Геббельс зачитав по німецькому й австрійському радіо звернення Гітлера, в якому фюрер обіцяв, що народ Австрії обере свою долю шляхом справжнього плебісциту. Але справу вже було зроблено. У ніч з 11 на 12 березня німецькі війська, на чолі яких йшов 16-й танковий корпус Г. Гудеріана, перетнули австрійський кордон.

О 4-й годині ранку до Відня прибув у супроводі роти есеівців Гітлер і почалося...

3. Другий похід на Прагу

У березні 1939 р. настав новий поворотний момент в історії Третього Райху. Одразу після Мюнхена, коли Німеччина безкровно приєднала до себе Судетську землю, фюрер дав команду Кайтелю ще раз доопрацювати план «Грюн» з розрахунком на те, скільки може знадобитися військ і яких, аби подолати спротив чехів, якщо він виникне, у Богемії й Моравії (тобто власне Чехії). Упродовж багатьох тижнів Гітлер переконував Чемберлена, що Судети — його остання територіальна претензія в Європі, але тепер, натуралізувавши судетських німців у лоні Райху, фюрер замахнувся й на інші землі власне Чехії. 9 березня 1939 р. новий президент Чехословаччини Е. Гаха, що змінив на цій посаді Е. Бенеша, після того, як той пішов у від-

ставку, подав Гітлеру привід, котрого той вже давно очікував: Гаха розпустив сепаратистськи налаштований словацький уряд і наказав увести у Словаччину війська. Гітлер інтуїтивно відчув усю слушність моменту і навіть відмінив свою поїздку до Відня з нагоди першої річниці аншлюсу.

Гітлер даремно побоювався, що Сталін прийде на допомогу Празі.

У своїй доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) “вождь усіх народів” однозначно заявив, що Москва буде дотримуватись нейтралітету і не дозволить Заходу використати СРСР, аби загірбати жар чужими руками.

12 березня 1939 р. Й. Тісо скликав новий словацький кабінет і заявив, що під загрозою німецької та мадярської окупації він змушений проголосити незалежність Словацької республіки. Потім Тісо відвідав Берлін, де заручився підтримкою Ріббентропа і Гітлера. Повернувшись до Братіслави, він подав депутатам Національних зборів декларацію незалежності, складену у відомстві Ріббентропа. Почався розпад віднедавна федеративної Чехословацької республіки. Переляканий Гаха попросив у Гітлера термінової аудієнції. Кілька годин фюрер відмовчувався, а потім нарешті дав згоду.

Президентський поїзд, подолавши круті віражі засніжених Богемських гір, прибув до вокзалу Ангальтер об 11-й годині вечора 14 березня 1939 р., де його зустріла почесна варта і кілька офіційних осіб. Похилий Гаха ледве тримався на ногах, оскільки дув сильний вітер і куріла заметіль. Підтримуваний дочкою Миладою, він ледве дістався автомобіля, надісланого за ним аби відвезти його до готелю «Адлон». Згодом численну делегацію переправили в імперську канцелярію, де на Гаху вже чекали Герінг, Ріббентроп і Кайтель. Переговори почалися з вимоги зателефонувати насамперед до Праги, аби армія не чинила опір. Гаха поскаржився, що жодна телефонна лінія не працює через завірюху. Тоді Кайтель сказав, що це не працюють цивільні лінії, а військова діє нормально. Старому чеху принесли телефонний апарат, і він віддав наказ генералу Сирови, щоб жоден гарнізон не чинив опору німецьким військам. У своїй бесіді з президентом Гітлер заявив: «Якби Чехія після Мюнхена встановила з Німеччиною ближчі стосунки, то я

б відчуваюся зобов'язаним захистити її у скрутні часи, а тепер я не відчуваю себе зв'язаним таким обов'язком... Я віддав наказ солдатам, і сьогодні о шостій ранку вони увійдуть в Чехію і включать її до складу Райху». Перед Гахою поставили завдання негайно підписати «прохання» до Гітлера взяти Чехію під свій протекторат. На стомленого і засмученого Гаху наступали з усіх сторін Герінг, Ріббентроп і Кайтель. Була вже третя година ночі, і нарешті Герінгу вдалося умовити безпорадного Гаху поставити від імені уряду свій підпис під «проханням».

Вкрай задоволені вони знову повели Гаху до кабінету Гітлера, де були врегульовані останні формальності. Чехія перетворилася на протекторат Богемії та Моравії.

А коли холодним світанком 15 березня Гаха нарешті дістався Ангальтерського вокзалу, він ніяк не міг второпати, чому це поїзд так довго не відправляють на Прагу. Коли ж вагони нарешті дісталися Праги, там їх вже зустрічали німецькі патрулі.

Тим часом спеціальний поїзд Гітлера на граничній швидкості нісся через Дрезден до чеського кордону, де на високопоставлених пасажирів чекав кортеж автомобілів. Коли Гітлер і його челядь дісталися Праги, вже смеркалося, але місто і долину Влтави було видно чудово. Надходили радіоповідомлення, що війська успішно займають чеські міста, не зустрічаючи жодного опору з боку чеської армії. А кортеж автомобілів рухався ледве освітленим мостом через Влтаву повз статуї святих на Карловому мості до старовинного Празького града, резиденції чеських королів і президентів.

У покоях, відведених для фюрера, він підійшов до столу, взяв великий келих, наповнив його чеським пивом і одним духом випив до дна. Це вперше в житті він дозволив собі хильнути хоч і слабо, але усе ж таки алкогольний напій. А за широчезним старовинним вікном відкривався неповторний краєвид старого міста.

Тепер він нарешті відчув себе триумфатором — фюрером не тільки німецького Райху, Австрії, а й Богемії з Моравією. Але повного задоволення він не відчував, адже за межами Райху залишалися ще такі ганзейські перлини, як Данціг і Мемель, і ціла Східна Пруссія.

4. Мемель

Разом зі Східною Пруссією Німеччина втратила і Мемельський край, розташований на правому березі Німану. Цю територію завдовжки в 150 і завширшки в 20 кілометрів населяли 130 тис. жителів, з яких понад 50 % говорили литовською мовою і здебільшого жили в селах. Найбагатшу й переважно найосвіченішу частину міського населення краю становили німці.

Тимчасове управління цією територією здійснювала міжнародна адміністрація. 1923 р. Ліга націй санкціонувала приєднання Мемельського (Клайпедського) краю до Литви за умов надання йому особливого статусу. Запроваджений 8 травня 1924 р. він передбачав міжнародний режим для порту і широку адміністративну автономію для території.

Проїздом із Рима до Каунаса в Берліні на перепочинок зупинився міністр закордонних справ Литви Ю. Урбішис. Дізнавшись про це, Ріббентроп негайно запросив його до себе і руба поставив питання, чи може він поставити свій підпис під запрошенням Гітлера до Мемеля (Клайпеди), на що Урбішис йому відповів, що йому треба проконсультуватися з урядом, але транспортного засобу аби «змотатися» до Каунаса* і повернутися до Берліна у його розпорядженні немає. Тоді Ріббентроп пообіцяв міністрові надати до його послуг свій літак**. Потім він висунув вимогу, щоб Литва передала Мемель навечно Німеччині, а у разі відмови фюрер, мовляв, буде діяти блискавично. Ріббентроп багатозначно показав на телефонний апарат на своєму столі і повторив те, що він казав Гасі: «Прямий зв'язок з Каунасом діє чітко, і ви можете телефонувати своєму урядові звідси». Але Урбішис був молодший, витриваліший і упертіший, ніж Гаха, тому він відмовився телефонувати і заявив, що має повернутися до Каунаса і проконсультуватися зі своїм урядом.

Клайпедський край, на відміну від Судетів, мав у Литві статус автономії. Нею керував місцевий сейм, а губернатор-литовця призначав Каунас.

* Каунас був тоді столицею Литви, оскільки Вільнюс загарбала Польща, під тим приводом, що там, мовляв, народився Ю. Пілсудський.

** Ю. Урбішису вистачило мужності відмовитися від цієї пропозиції, і лише увечері він відбув поїздом до Каунаса.

Оскільки більшість населення там становили етнічні німці, вони час від часу, підбурювані нацистами з Райху, вчиняли демонстрації і масові заворушення, вимагаючи приєднання до Німеччини.

Так, 12 грудня 1938 р. британський і французький представники в Берліні висловили, як гарантії статусу Клайпеди, обурення на Вільгельмштрассе з приводу того, що німецьке населення готує в Мемелі повстання. Але цей демарш так і повис у повітрі, оскільки Ріббентроп відповів на нього однозначно: «Ми з нетерпінням чекаємо, коли, нарешті, Англії та Франції набридне втручатися у німецькі справи».

Одержавши повідомлення з Берліна про те, що Німеччина планує якісь агресивні кроки стосовно Клайпеди, литовський уряд упродовж тижня вивчав як дипломатичні, так і агентурні документи стосовно цих загроз.

20 березня на своєму засіданні Рада Міністрів під головуванням президента республіки Антанаса Сметони в присутності міністра оборони бригадного генерала Раштикіса і начальника штабу армії генерала Чернюса ухвалила постанову про політичний стан у Європі і небезпеку, що загрожує Клайпедському краю з боку Німеччини.

У постанові йшлося про те, що коли місцевий сейм або фюрер німців Клайпедського краю здійнять такий крок, що порушує статус краю і викличе збурення серед його населення, вгамувати ці заворушення з допомогою збройних сил, які мають бути готові дати відсіч німецьким військам, в разі, якщо вони прийдуть на допомогу клайпедським німцям.

Уряд також вирішив інформувати гарантів незалежності Литви, уряди Великої Британії і Франції про небезпеку, що загрожує Клайпедському краю.

Литва надавала краю особливого значення, адже там був єдиний порт, що давав республіці вихід до Балтійського моря, хоча упродовж більшої частини своєї 750-річної історії Клайпеда (або Мемель) входила до складу Німеччини і була одним із важливих торговельних ганзейських міст. На початку XIX століття сюди на деякий час навіть перемістився пруський королівський двір, коли уся решта Пруссії була захоплена наполеонівською армією.

Певні кола й у Литві в 1934 р. обґрунтовували доцільність перенесення столиці з провінційного Каунаса до Клайпеди.

21 березня Ю. Урбшіс доповідав на засіданні уряду про свої попередні бесіди з Ріббентропом.

Коли він навів слова райхсміністра, що в разі якщо литовський уряд не погодиться передати Мемельський край Райху мирним шляхом, то Німеччина знайде інші засоби повернення собі її споконвічних земель, членів уряду охопив розпач, але ультиматум вони відхилили. І даремно Ріббентроп майже цілий день 22 березня 1939 р. очікував прибуття до Берліна литовської делегації, яка б на кшталт Гахи капітулювала перед Гітлером і його бонзами. Делегація прибула лише надвечір, але ясності, чи готова вона підписати капітулянтського листа, чи ні, не було.

Тим часом фюрер в адміральському салоні могутнього крейсера «Дойчланд» прямував із Кіля в Клайпеду. У відкритому морі він несамовито страждав від «морської хвороби», його нудило і вивертало назовні. Але, очікуючи повідомлення від Ріббентропа, він був готовий увірватися в порт з боєм. Потім фюрер піднявся на командирський місток і, стоячи там поруч з адміралом Е. Редером, спостерігав, як морські хвилі, розірвані сильним вітром на міради бризок, перекочувалися через палубу «Дойчланда» під могутніми гарматами його головного калібру. Слідом за крейсером у кільватері йшло кілька есмінців супроводу.

Раптом завили сирени бойової тривоги, есмінці, описує очевидець, завертілися, як ужалені коні, а крейсер круто змінив курс. Виявилось, що це польський торпедний катер берегової охорони наближався до ескадри з метою з'ясувати, куди прямує ця флотилія так близько від польських територіальних вод. Заспокоєний Редер запропонував фюреру спуститися до салону, але той відмовився і продовжував вдивлятися на схід.

Що могла протипоставити могутнім калібрам крейсера і всьому Вермахту, який міг вдертися за ним до Клайпеди, Литва — три піхотні дивізії й одну кавалерійську бригаду загальною кількістю 24 тис. чоловік, 44 легких танків, 110 легкомоторних літаків і один військово-навчальний корабель, озброєний 6-ма кулеметами і зенітними гарматами

системи «Ерлікон».

23 березня 1939 р. Гітлер з триумфом увійшов у чергове «безкровно» завойоване ним місто і вже через кілька хвилин виступив у «Штадттеатрі» перед несамовитим натовпом «визволених» німців.

5. Польща під пресом

З усіх країн, що межували з Німеччиною, найбільша небезпека загрожувала Польщі. Традиції попередніх століть свідчили про те, що її сусіди завжди вбачали у цій центральноєвропейській країні ласий шматок, аби приростити свої території. На її землі у різні віки зазіхали Туреччина, Угорщина, Австро-Угорщина, Росія й Німеччина. 1772 р. Росія та Пруссія здійснили перший розподіл Речі Посполитої, за яким до Росії відійшли колишні литовські землі Східної Білорусі з містами Гомель, Вітебськ, Могилів. Пруссія приєднала до себе Східну Пруссію, Познань, Помор'я та частину Сілезії. До двох агресорів згодом приєдналася й Австрія, до якої відійшли малопольські землі з Краковом, а також Галичина зі Львовом.

Прийняття Польщі трьома сусідами викликало масове обурення в польських землях, що зрештою вилилося у національно-визвольне повстання на чолі з Т. Костюшком. Учасники його придушення Австрія, Росія і Пруссія 23 грудня 1794 р. розпочали переговори про подальшу долю Польщі. Вони завершилися в жовтні 1795 р. підписанням петербурзької конвенції про третій розподіл Польщі. Тепер уже йшлося про остаточну ліквідацію польської державності. Австрія одержала Сандомир і Люблін. До Росії долучилися землі Західної Білорусі (Гродно, Брест), литовські землі з Вільно й Ковно, а до Пруссії — Варшава і правий берег Вісли.

З розвитком Французької революції й переможними наполеонівськими війнами серед польських магнатів розбуяли надії на відновлення польської незалежної держави, але Наполеон підписанням з Олександром I Тильзітського миру поклав край цим сподіванням. Щоправда, Варшаву було передано Росії і брат царя Костянтин став королем польським, а решта земель зберегла статус-кво за Пруссією та Австрією. Так було здійснено фактично четвертий розподіл Польщі.

За Ризьким мирним договором 1921 р., укладеним між

РСФРР та відродженою 1918 р. Річчю Посполитою після переможної війни з більшовицькою Росією, Польща повернула собі білоруські землі та Віленський край, а за Сен-Жерменським і Версальським договорами до неї відійшли Галичина, Помор'я, частина Східної Пруссії і всі малопольські землі. Найбільше враженою за підсумками Версальського миру вважала себе Німеччина, яку розрубали на дві частини Польським коридором, що дав Польщі вихід до Балтійського моря, а також контроль над колишнім ганзейським портом і містом Данціг.

Розлютований на Польщу після «Дива на Віслі» й розгрому Західного фронту Тухачевського й інтернування у Пруссії кінного корпусу Ленін в підсумку Рапалльського договору вступив у тісні відносини з Веймарською республікою з метою ліквідувати «санітарний кордон» між Росією й Німеччиною.

Особливі надії у зв'язку з цим плекав також генерал Ганс Зект. «Знищення Польщі, — говорив він, — має стати основою політики Німеччини. Польща мусить зникнути з нашою допомогою...» Але головного удару по Польщі, за задумом Зекта, мала завдати Росія*. «Розгром Польщі буде досягнутий за допомогою Росії, — викладав свій план Зект, — і силами Росії» (*Шупер. У. Вказ. праця. — С. 493*).

Переговори про співробітництво Райхсверу й РСЧА на антипольській основі розпочалися відразу ж 1922 р., а вже восени 1923 р. було укладено договір про поставки в РСФРР фірмою «Юнкерс» літаків і спорудження в Росії авіазаводу (*Дьяков Ю., Бушуева Т. Фашистський меч ковался в СРСР. — С. 84*).

Згодом, як відомо, було досягнуто угоди про облаштування військових учбових центрів у Казані, Липецьку, поблизу Вольська для підготовки офіцерів-танкістів, пілотів і фахівців з використання отруйних речовин. А 17 квітня 1929 р. в спеціальній угоді було досягнуто домовленості мпро співробітництво Наркомважмашу і фірми Круппа

* Варто зазначити, що позиції «мілітариста» Гфон Зекта цілковито співпадали з позиціями «миротворця» В. Леніна.

Оцінюючи похід Тухачевського на Варшаву, Ленін писав: «Якби Польща стала Радянською..., Версальський мир був би зруйнований і вся міжнародна система, завойована переможцями над Німеччиною, розвалилася б. Питання стояло так, що ще кілька днів переможного наступу Червоної Армії, і не тільки Варшаву було б взято (це не так суттєво було б), але зруйновано Версальський мир» (ПСС. Т. 41 С. 324—325).

про поставки нею до СРСР устаткування і конструкцій, а також обмін досвідом у виготовленні найновітніших систем гармат, снарядів, вибухових речовин, висаджувачів тощо. (Дьяков Ю., Бушуева Т. *Вказ. праця.* — С. 91).

Після Першої світової війни і в час Паризької мирної конференції — період відродження польської державності — у двобій між собою вступили дві сили: лідер ендеків Р. Дмовський, чий зусилля зводилися до того, аби довести Вілсону, Клемансо й Ллойд Джорджу неспроможність українців створити власну незалежну державу і неможливість існування нової Польщі без західноукраїнських і західнобілоруських земель, та Ю. Пілсудський — лідер есдеків, котрого на Заході сприймали як пронимецького політика за те, що він у складі австро-угорської армії утворив Польські легіони. Вони досить успішно воювали проти російської армії на Східному фронті.

Проте поза увагою вершителів долі Польщі й України у Версалі залишався той факт, що Пілсудський вів тривалі переговори зі своїм українським колегою соціал-демократом Симоном Петлюрою, підсумком яких став Варшавський договір 1920 р. про спільні дії проти більшовиків, а сам Пілсудський провів чимало часу в арештантській камері Магдебурзької в'язниці в Німеччині.

У кінцевому рахунку зусиллями Дмовського з недоброї волі «версальського тріумвірату» Польща одержала і Східну Галичину і значну частину східних земель Німеччини, в тому числі й Польський коридор уздовж Вісли, що відривав від Райху Східну Пруссію й Мемель, і став яблуком розбрату між Німеччиною і Польщею, а зрештою й однією з причин Другої світової війни. Водночас відрубана від УНР Галичина дала в 1939 р. спекулятивний привід для підписання з Гітлером пакту про ненапад.

Покінчивши з Чехословаччиною і захопивши Мемель, Гітлер нарешті звернув свої очі на Польщу. 1939 р., як відомо, Польщу очолював «уряд полковників», її президентом був інженер-хімік і колишній полковник легіонів Ю. Пілсудського І. Мосьціцький, прем'єр-міністром та міністром оборони маршал Е. Ридз-Смігли, також в недалекому минулому полковник тих самих легіонів. Але найбільш впливовим серед них був полковник Ю. Бек, що обіймав посаду міністра закордонних справ.

Тиск на Польщу з боку нацистського вождя розпочався

ще в листопаді 1933 р. відразу після т.зв. «мирної промови» Гітлера у Райхстазі і проведення 12 листопада 1933 р. референдуму про вихід Німеччини з Ліги націй. 11 листопада, напередодні референдуму, до німців через радіомережу звернувся президент П. фон Гінденбург, Фельдмаршал закликав народ висловити прагнення до єднання усіх німців, а також до солідарності з урядом і райхсканцлером. «Покажіть усьому світові, — закликав він німців, — що ми видужали від хвороби і божою ласкою зберігаємо єдність німецького народу!»

Через три дні після референдуму, що схвалив заяву уряду про вихід із Ліги націй, а також після виборів, що відбулися того ж дня, Гітлер викликав польського посла Ю. Ліпського, аби той підписав спільне комюніке про те, що віднині всі питання, які стосуватимуться обох сторін, розглядатимуться винятково мирним шляхом без будь-якого застосування сили. Попри це в комюніке підкреслювалося, що переможці скоїли найтяжчий злочин проти німецького народу тим, що відокремили Східну Пруссію від Райху Польським коридором.

Ліпський змушений був проковтнути цю гірку пігулку, але далі було ще гірше. 26 січня 1934 р. в Німеччині було оголошено про підписання з Польщею договору про ненапад, за яким Річ Посполита почала у своїх зовнішньополітичних кроках поступово відходити від Великої Британії та Франції й дедалі більше покладатися на Німеччину.

Тим не менше, стрімкий розвиток подій у Європі навесні 1939 р. не обійшов і Польщу. Виступаючи 28 квітня у райхстазі з промовою-відповіддю на лист Ф. Рузвельта, Гітлер недвозначно сформулював свої претензії щодо східної сусідки Німеччини. Насамперед він звинуватив Польщу в тому, що вона першою порушила польсько-німецький пакт про ненапад, уклавши договір з Англією. За тим він виклав свої претензії щодо Данціга, а також екстериторіальної залізниці й шосейної дороги через коридор. Повторення чехословацьких подій не буде, запевняв депутатів Райхстагу Гітлер, тепер все вирішуватиме сила.

Місяць по тому Ріббентроп викликав на бесіду Ю. Ліпського знову. «Фюрер стомився, — приголомшив він посла з перших же слів, — чекати на відповідь щодо будівництва автостради й залізниці через коридор, й він хоче отримати позитивну відповідь стосовно Данціга» (Мосли Л. *Вказ. праця.* С. 212—214).

Після розчленування ЧСР і захоплення Мемеля почалися певні зрушення і в Лондоні. Галіфакс вирішив, що на решті слід знайти на Сході союзника, що міг би у разі потреби слугувати за частину спільного фронту проти Німеччини. Вибір припав на Польщу.

Повернувшись 24 березня з Мемеля до Берліна, Гітлер у розмові з генералом Браухічем виклав подальший план своїх дій. Він схилився до того, щоб не форсувати подій навколо Данціга, а спробувати переконати Польщу мирним шляхом піти на поступки Райху.

Але, як виявилось згодом, Варшаву було не так легко, як Відень чи Прагу, залякати. 28 березня Ю.Бек викликав до себе Ліпського й категорично вимагав передати Ріббентропу, що будь-яка поява німецьких військ в районі Гданська розцінюватиметься Варшавою як акт агресії «Ви прагнете вести переговори під дулом пістолета!», — почув він від посла. «Саме так. Це і є наш метод», — відповів міністр.

Обидва співрозмовники, очевидно, не мали жодної уяви про те, що 4 квітня Гітлер віддав наказ Кайтелю скласти план «Вайс», а 11 квітня 1939 р. цей план блискавичного вторгнення в Польщу з чотирьох напрямів її остаточного розгрому вже лежав на столі фюрера. Гітлер на цей час вже втратив інтерес до переговорів з поляками. На черзі був діалог з Москвою і п'ятий поділ Польщі з кремлівським диктатором.

Розділ III. КРИЦЕВИЙ (СТАЛЕВИЙ) ПАКТ

(Німецько-італійський договір 1939 р.
про політичне і воєнне співробітництво)

Підписаний 22 травня у Берліні міністрами закордонних справ нацистської Німеччини (Й.Ріббентроп) і фашистської Італії (Г.Чіано) на 10 років. Зафіксував утворення агресивного воєнно-політичного союзу обох країн на основі загарбницьких планів стосовно Ефіопії, Іспанії, Австрії, Чехословаччини, Албанії. Договір мав виразно антирадянський характер; містив зобов'язання сторін про взаємодопомогу і союз в разі воєнних дій... (Дипломатический словарь.— Т.І. — С. 256).

Тепер розглянемо, що стоїть за карбованими фразами ідеологічно цілеспрямованого довідника.

Жодної симпатії щодо нацистів, відзначають дослідники, ні Муссоліні, ані його зять Чіано не відчували. Навзаєм такою ж ціною платили їм і нацистські бонзи.

У квітні 1939 р., коли Муссоліні, не інформуючи Гітлера, прийняв рішення про вторгнення в Албанію, фюрер, так само проігнорувавши дуче, віддав розпорядження генштабу готувати план «Вайс» — план вторгнення у Польщу.

Коли у квітні 1939 р. до Рима прибув Герінг, дуче і його міністр наввипередки силкувалися дізнатися у наци-2 про найближчі плани фюрера, але Герінг був незворушний, обмежуючись загальними фразами, хоча чудово знав, що крайній термін нападу на Польщу — 1 вересня.

Несподівано Ріббентроп після візиту Герінга прибув до Мілана, де запропонував Чіано укласти двосторонній воєнний союз. Дуче, незважаючи на невдоволення фюрера з приводу албанської авантюри, дав згоду. Навесні 1939 р. між Італією та Німеччиною точилися тривалі переговори, в ході яких Муссоліні переконував Гітлера, що Італія й Німеччина мають спільно 115 млн. населення і зможуть протистояти будь-якій коаліції держав, або й усьому світові.

Нарешті, після ознайомлення з військовими частинами Вермахту й участі у маневрах 22 травня, угоду, текст якої розробили виключно німецькі фахівці (італійських дипломатів до цієї роботи не запросили), було підписано, і Муссоліні, цей мастак давати гучні назви своїм діям, охрестив її «Крицевим пактом».

Але коли справа дійшла до війни з Польщею, дуче відмовився надіслати свій контингент військ, мотивуючи це їх неготовністю*, що суперечило найголовнішим статтям пакту.

Укладений у Берліні 22.V.1939 р. «Пакт про дружбу і союз між Німеччиною та Італією» мало чим відрізнявся від німецько-радянського пакту 23.VIII.1939 р. про ненапад, принаймні його відкритої частини. В преамбулі до пакту містилися твердження про те, що обидві сторони об'єднало прагнення до співробітництва в сфері забезпечення миру в Європі, що вони і наперед сповнені рішучості спільно виступати за збереження свого «життєвого простору» і під-

* Докладно про німецько-італійські стосунки і наслідки «Крицевого пакту» див.: Трубайчук А. Беніто Муссоліні — К., 1998.

тримку миру, боротися за збереження основ європейської культури.

Пакт містив 7 статей.

У 1-й обидві сторони зобов'язувалися узгоджувати свої позиції з усіх питань, що стосуються їхніх спільних інтересів, або загального становища у Європі.

2-а стаття зобов'язувала сторони надавати підтримку одна одній в разі, якщо виникне загроза безпеці і життєвим інтересам однієї з сторін іззовні.

У 3-й статті стверджувалося, що в разі, якщо одна з сторін опиниться в стані війни з однією або кількома державами, то друга договірною стороною негайно виступить на її підтримку всіма своїми збройними силами на суходолі, в морі й у повітрі.

4-а стаття наголошувала, що уряди обох договірних сторін будуть і в подальшому поглиблювати своє воєнне й воєнно-економічне співробітництво.

У цій частині «Сталевий пакт» повністю перегукувався з радянсько-німецьким договором про дружбу і кордон, укладеним 28.IX.1939 р. після розгрому Польщі.

Розділ IV. ФРАНКО-АНГЛО-РАДЯНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ У МОСКВІ

(весна — літо 1939 р.)

У той час як Гітлер лускав, немов горішки, міста, землі й цілі держави, утворюючи навколо Райху «сталевий блок» з населенням арійської і близьких до неї рас, що переповнювало його ейфорією і додавало величезну дозу адреналіну в кров, Сталін стікав жовчно від заздрощів, знаходячи втіху лише у грі в олов'яні солдатиків — в цей час спільно зі своїми військовими радниками він інтенсивно розробляв на генштабівських картах план операції «Гроза». На широкі полотна генштабівських стоверсток лягли акуратні стріли, по яких рухалися могутні механізовані, стрілецькі й кавалерійські корпуси на Балкани, в Подунав'я й у Померанію з метою відсунення кордонів якомога далі від Москви на південний захід і захід.

Приблизно в той самий час наляканий успіхами Гітлера міністр закордонних справ Франції Жорж Бонне розробив

проект тристоронньої угоди Франції, Великої Британії й СРСР із залученням до неї Польщі та, можливо, Румунії для створення широкої коаліції, здатної зупинити агресора в разі, якщо його апетити сягнуть Польщі або Румунії.

Із цим проектом, заручившись підтримкою прем'єр-міністра Е. Даладье, Бонне відбув 17.III.1939 р. до Лондона, аби домогтися підтримки Форін офісу.

18 березня 1939 р. президент Франції Альбер Лебрен у супроводі Ж.Бонне прибув до Лондона з офіційним державним візитом. На вокзалі «Вікторія» його зустрічав король Георг VI. Після урочистих церемоній, що продовжувалися кілька днів, почалися складні переговори Бонне з Галліфаксом і Чемберленом. Зрештою, було вироблено спільну декларацію. Форін офіс і Ке д'Орсе звернулися до Москви з пропозицією підписати текст попередньої декларації чотирьох держав: Великої Британії, Франції, Польщі та СРСР про спільні дії. В разі виникнення будь-яких загрозливих подій сторони мали негайно виступити спільно проти агресора.

У наркоматі закордонних справ, де тоді шефом ще був М. Литвинов, одержали цю телеграму 21 березня і негайно приступили до вироблення зустрічних пропозицій, але нарком забув проконсультуватися з Сталіним. А той «порадив» не поспішати. Зрештою, зустрічні пропозиції Литвинова надіслали до французького і британського міністерств закордонних справ лише 17 — 18 квітня.

Радянський нарком, великий прихильник системи колективної безпеки, запропонував якомога швидше скликати з цього приводу міжнародну конференцію за участю СРСР, Великої Британії, Франції, Польщі, Румунії й Туреччини, щоб розробити спільні заходи на випадок агресії проти будь-кого з партнерів. Решта пропозицій практично повністю збігалися з англо-французьким варіантом. Литвинов лише конкретизував окремі позиції.

По-перше, Англія, Франція й СРСР укладають між собою угоду терміном на 5—10 років із взаємними зобов'язаннями надавати негайно один одному допомогу, включаючи збройну, в разі агресії проти будь-якої з договірних держав.

По-друге, Англія, Франція й СРСР в разі агресії зобов'язуються надавати усіяку, в тому числі й збройну, до-

помогу східноєвропейським державам, розташованим між Балтійським і Чорним морями, які мають спільний кордон з СРСР.

По-третє, Англія, Франція й СРСР зобов'язуються у найкоротший термін обговорити й встановити розміри і форми збройної допомоги щодо цих держав на виконання § 1 і 2.

По-четверте, англійський уряд розтлумачує, що обіцяна ним допомога має на увазі агресію виключно з боку Німеччини.

По-п'яте, існуючий між Польщею та Румунією союзний договір оголошується діючим за будь-якої агресії проти Польщі, або ж взагалі відміняється, як спрямований проти СРСР.

По-шосте, Англія, Франція й СРСР зобов'язуються після початку воєнних дій не вступати в будь-які переговори й не укладати миру з агресорами окремо один від одного і без спільної згоди усіх трьох держав.

По-сьоме, відповідна угода підписується разом з конвенцією, що має бути розроблена в руслі § 3.

Литвинов також пропонував усім трьом країнам вступити спільно в переговори з Туреччиною з приводу особливої угоди про взаємну допомогу.

Чемберлен поставив під сумнів доцільність скликання такої широкої наради, наголосивши, що ключем до розв'язання ситуації є Польща. На той час після переговорів у Лондоні з міністром закордонних справ Ю. Беком між Англією і Польщею вже було укладено договір про взаємодопомогу якраз напередодні приїзду до Лондона Ж. Бонне.

Чемберлен обрав Польщу, відзначають дослідники, оскільки він помилково вважав її армію набагато сильнішою від Червоної армії. Хоча він був і недалеко від істини, але ж Сталін цього перетравити не міг, тому переговори між англійським, французьким послами, з одного боку, й Литвиновим, з іншого, точилися, як собача пісня. Сталін не міг повірити, що імперіалісти Англії й Франції в особі ненависного йому Чемберлена і безхребетного Даладье могли відмовитися від політики умиротворення і перейти до політики стримування і залякування Гітлера. У свою чергу, Чемберлен також не вірив жодному слову Сталіна, тому він

дав інструкції послу Вільяму Сідсу, а потім і спеціальному своєму представнику Вільяму Стренгу домагатися головного — «тримати Росію у грі». Одне слово, ситуація була складною, якщо не безнадійною, особливо для Франції, яка насправді була налякана окупацією Праги й Мемеля і загрозливими поглядами Гітлера на Польщу. Тим більше, що на XVIII з'їзді ВКП(б) Сталін відверто назвав Англію і Францію «паліями війни» і запрягся, що не буде «діставати для них каштани з жару». На з'їзді нарком Литвинов слова не одержав, і це на Заході було сприйнято як тривожний сигнал. Нарешті, 3 травня газета «Правда» на останній сторінці видрукувала петитом оголошення про відставку Литвинова з посади наркома закордонних справ.

Коли його місце посів Молотов, переговори зайшли зовсім у глухий кут.

Нарешті, 17 червня 1939 р. настала розв'язка. Того дня до під'їзду наркомату закордонних справ о 10 годині ранку під'їхав величезний «ролс-ройс», із якого вийшли троє: англійський посол сер Вільям Сідс, Вільям Стренг і французький посол Пол-Еміль Наджіар. Обоє англійців були в офіційних уніформах Сіті — чорний піджак і штани в смужку, чорна фетрова шапка, а француз — у просторому темно-сірому костюмі. «Судячи з того, пробурмотів Наджіар, як виглядає наш приятель (назустріч їм по сходах спушався заступник наркома Володимир Потьомкін), на нас очікує важкий ранок». І він не помилився, після перших же слів привітання: «Доброго ранку, джентльмени», — проскрипів сухим голосом Молотов, він одразу виголосив претензії:

«Як ви пам'ятаєте, 2 червня уряд СРСР вручив вам, представникам Великої Британії і Франції, проект договору, який мали підписати усі три сторони. Мені немає потреби нагадувати вам деталі цього проекту, спеціальний представник англійського уряду приніс нам відповідь ваших урядів, де міститься відмова прийняти наші пропозиції».

Почувши слово «відмова», гарячий Стренг втрутився в монолог наркома і запально виголосив: «У доставленому мною тексті відповіді немає відмови, а є лише пропозиція — перед тим, як підписувати такий пакт, треба встановити факт загрози застосування сили Німеччиною, а також

факт згоди уряду країни, яка підпала під загрозу, прийняти цю допомогу»*.

Закінчуючи аудієнцію, Молотов розпачливо недипломатичною мовою виголосив: «Ви, очевидно, маєте нас за дурнів і простаків! На цьому все, джентльмени», — кинув він коротко насамкінець і стрімко вийшов із кімнати.

На такій недипломатичній ноті тристоронні переговори, вірніше їх політична частина, перервалися. А тим часом Астахов у Берліні й Шуленбург у Москві вже зондували ґрунт на предмет поділу сфер впливу між двома диктаторами, але це вже тема іншої лекції.

З усіх перипетій тристоронніх переговорів у Москві весни—літа 1939 р. в радянській історіографії найбільша увага зосереджувалася на їхній завершальній фазі — перемовинах військових делегацій (11—22.VIII.1939 р.) Англії, Франції й СРСР. Тут дісталася усім — від безвинного тихохідного пакетбота британського торгівельного флоту «City of Exeter» і до довготелесого голови британської делегації адмірала і шталмейстера короля сера Реджінальда Планкета Ернле графа Дрекса — і через відсутність у нього повноважень підписувати воєнну конвенцію, і через його надмірно довге ім'я. Найбільше, як годиться, дісталася Чемберлену за те, що він, даючи адміралу інструкції, наказав йому не брати на себе особливих зобов'язань і якомога довше затягувати переговори, бо скоро, мовляв, прийде осінь і погода сама примусить Гітлера відкласти напад на Польщу, а там далі буде видно...

Єдиного учасника перемовин, якого не посміли ганьбити навіть т. зв. «марксистсько-ленінські історіографи», — це члена Вищої військової ради Франції генерала Жозефа Думенка. Тим більше, що він таки примусив свого прем'єра і міністра оборони Е. Даладьє надіслати йому до Москви телеграму такого змісту: «Генералу Думенку. Вас

* Після довгих торгів, упродовж яких Молотов від імені Сталіна вимагав надати СРСР право в односторонньому порядку визначати не тільки факт прямої, а й непрямої агресії (тобто, спроби внутрішнього перевороту), аби надати «допомогу» жертві. Насправді це означало, що Сталін вимагав надати йому право самому вирішувати, коли рушити війська у ту, чи іншу країну без усяких консультацій з її урядом. На таке порушення міжнародного права і прав суверенітету демократичні країни, якими були Англія і Франція, зрозуміло, піти не могли.

уповноважуємо підписати у спільних інтересах і за згодою посла найкращий варіант воєнної угоди. Уряд». (Мосли Л. Утраченное время. — М., 1973. — С. 303).

Звідки бойовому генералу і професору військової академії було знати, коли він переконував Ворошилова, що після загарбання Гітлером Чехословаччини і Мемеля, «якщо треба створювати єдиний фронт, то його необхідно створювати зараз. Я до ваших послуг і готовий працювати, коли ви забажаєте, як бажаєте і методами цілком конкретними, аби тільки конвенція була підписана», що на цей час Ворошилов вже отримав записку від свого ад'ютанта Романа Хмельницького такого змісту:

«Климе! Коба* сказав, щоб ти згортав шарманку».

Думенк виходив з того, що договором від 2 травня 1935 р. Франція і СРСР брали на себе зобов'язання прийти на допомогу одне одному в разі втягнення у війну з агресором. І цьому пакту не вистачало лише воєнної конвенції.

А Сталін домагався лише одного: щоб англійці і французи вичавили з польського уряду згоду на проходження радянських військ через територію Польщі поближче до її західних кордонів. Думенкові таки вдалося через свого ад'ютанта капітана Боффра, якого він з цією метою потай спеціально відряджав до Варшави, переконати польських полковників, всупереч їхнім переконанням, дати дозвіл на пропуск радянських військ у тих точках, котрі б радянська сторона визначала сама.

Але було вже запізно, бо Коба сказав «згорнути шарманку».

Сталін безнадійно втратив останній шанс, щоб не допустити вибуху війни, але він був переконаний, що перехитрує їх усіх разом узятих: і підступного Чемберлена, і мовчазного Дрекса, і боягузливого Даладьє, і розумного та відповідального генерала Думенка. Але насамперед він був упевнений, що перехитрує Гітлера. Та тут найшла коса на камінь — обос були варті один одного.

* Коба — партійне псевдо Сталіна.

Розділ V. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ПАКТ ПРО НЕНАПАД — ОСТАННІЙ ПУНКТ НА ШЛЯХУ ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Березень 1939 р. став моментом істини для лідерів усіх європейських і неєвропейських країн, які хоч будь-якою мірою переймалися проблемами війни і миру і відчували загрозу наближення війни.

Першим на цю небезпеку, як уже говорилося, відгукнувся Сталін. У своїй доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. він змалював широку картину міжнародної обстановки, що склалася на той момент. Він піддав гострій критиці політику умиротворення і невтручання, не обійшовши увагою й агресивні країни, — Німеччину, Японію й Італію, які, «прикриваючись усілякими спекулятивними термінами на зразок «вісь»—«трикутник», «Антикомінтернівський пакт» тощо, насправді здійснюють масштабну агресію у всьому світі. Але далі, всупереч будь-якій логіці й здоровому глузду Сталін називає неагресивні країни США, Англію і Францію підпалювачами війни, що тільки й мріють, як би зіштовхнути лобами Німеччину й СРСР і загрибати жар чужими руками.

Фактично своєю доповіддю Сталін дав зрозуміти Гітлеру, що двері для переговорів з СРСР відкриті, про що Молотов відверто інформував Ріббентропа у першій бесіді з Шуленбургом у травні 1939 р. Фактично, зазначають автори документального збірника (СССР — Германия. 1939. — Вільнюс, 1989 С. 9), за задумом Сталіна, його промова мала бути розцінена Гітлером як запрошення до початку радянсько-німецьких переговорів про нормалізацію стосунків між обома країнами. Цю думку підтверджує у своїх численних працях і відомий радянський дослідник В. Дашичев.

Після того, як Гітлер захопив Прагу і Мемель і почав погрожувати Польщі та Румунії, а Муссоліні вдерся в межі маленької Албанії, увірвався терпець і у Рузвельта, який під тиском ізоляціоністів у Сенаті й Конгресі США змушений був дотримуватися позиції нейтралітету. Через тиждень після початку італійської агресії (15.IV.1939 р.) Рузвельт звернувся з листом до Гітлера й Муссоліні, в якому вимагав від них надати гарантії усім сусіднім їм державам, що диктатори не вчинять проти них агресії принаймні у найближчі 10

років.

Одержавши цього листа від президента, Муссоліні спільно з Герінгом, який саме у цей час перебував у Римі, підняв Рузвельта на клини, звинувативши його в тому, що він слабує на розумовий розлад.

Щось про лист Рузвельта почули й у Москві, тому поважний представник у Берліні Меркалов (можливо, Меркулов) звернувся 17 квітня до статс-секретаря Е. Вайцзеккера з проханням з'ясувати, якої він думки про радянсько-німецькі відносини. З найлюбов'язнішою усмішкою заступник Ріббентропа відповів, що Німеччина завжди була за розвиток дружніх відносин з СРСР.

Після гучного відзначення свого 50-ліття відповідь Рузвельту і Сталіну вирішив дати й сам фюрер. Для цього він обрав найвідповідальнішу аудиторію — депутатів Райхстагу. 28 квітня 1939 р. Гітлер виклав свої зовнішньо-політичні цілі у багатогодинній промові, що широко транслиувалася через радіомережу. Спочатку він пройшовся по Версальському договору, що принизив німецьку націю і прагнув поставити її на коліна. Потім він відверто зізнався, що Німеччина завжди прагнула дружити з Англією, яка ставиться до Райху з недовірою і віддає перевагу підтримці його «ворожого оточення». Гітлер висловив глибокий сум з того приводу, що польські власті відкинули його мирові пропозиції про передачу Німеччині Данціга.

Потім настала черга США. У якомусь нападі гротескного екстазу він звинуватив Рузвельта в тому, що той був аристократичного походження, з багатої родини, а фюрер, мовляв, досяг вершини влади, вийшовши з самих низів суспільства. Далі він звинуватив США у тому, що вони першими покинули Лігу націй, а Німеччина — лише після довгих років безплідного перебування в ній. Він нагадав президенту, що його країна здобула незалежність зовсім не за круглим столом переговорів, а жорстоких війнах з Англією. Далі він твердо заявив, що Данціг взагалі не може бути предметом суперечок. Справа ж полягає в необхідності розширення життєвого простору Німеччини на сході, щоб згодом остаточно покінчити з проблемами на заході, а для цього в ході війни Німеччина матиме потребу в харчових запасах і робочій силі Сходу. Фюрер тут відверто натякав

Сталіну на необхідність співробітництва. Гітлер ще довго збиткувався з Польщі під гучний регіт «своїх» депутатів. Але він не прохопився жодним словом про відносини з СРСР.

Після ганебної поразки Чемберлена і Даладьє в Мюнхені Гітлер розумів, що доля миру перейшла до рук Сталіна. Тепер він мав вирішувати — бути чи не бути Другій світовій війні. Тому фюрер поки-що дуже обережно ставився до політики і не допускав навіть будь-яких натяків щодо СРСР, побоюючись ненароком образити Сталіна, або роздратувати його. А в того щодо цього вже давно склалася сформована думка.

Ще на XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р. він, вірний учень Леніна, як той свого часу перед Брестом, проголосив: «Дуже багато... залежить від того, чи вдасться нам відтягнути війну з капіталістичним світом до того моменту, коли капіталісти не переб'ються між собою...».

1922 р., прагнучи досягти цієї вірогідної перспективи, Ленін підписав договір у Рапалло, але тоді не вийшло зіштовхнути "клятих імперіалістів" лобами. Тепер настав час зробити це Сталіну. Продовжуючи справу вождя, Сталін 1926 р. уклав Берлінський пакт з Німеччиною, а в 1929 р. і 1931 р. продовжив його, зобов'язуючись не брати участі у капіталістичній війні. А вже на XVII з'їзді ВКП(б) він показав усьому світові, що печерний антикомунізм Гітлера його не лякає і не може бути перешкодою для досягнення добрих стосунків з Німеччиною, хоч би тому, що фашизм в Італії, приміром, не завадив СРСР встановити якнайкращі стосунки з цією країною... І якщо інтереси вимагатимуть зближення з тією, чи іншою країною..., ми йдемо на цю справу без вагань, підкреслював Сталін.

Нарешті, 20 травня 1939 р. Шуленбург отримує аудієнцію у Молотова, на якій зачитує листа Ріббентропа з 11 пунктів про те, що між СРСР і Німеччиною немає жодних суперечностей, які б не можна було вирішити в ході переговорів, що треба припинити антинімецьку пропаганду в радянській пресі, а у відповідь на це Німеччина припинить антирадянську пропаганду в часописах Райху. Далі він налякає, що було б доцільно укласти між СРСР та Німеччиною економічну угоду, переговори про яку давно вже вели-

ся в Берліні між повпредом Г. Астаховим і спеціальним уповноваженим МЗС Німеччини Ю. Шнурре. На це Молотов відповів, що доцільно було б укласти спочатку політичну угоду. Таким чином, перший контакт між новим наркомом і послом Шуленбургом ніби привів до взаємного задоволення.

Але вже 2 червня нова телеграма Ріббентропа вимагає від Шуленбурга утриматися від будь-яких активних кроків і очікувати подальших розпоряджень. Фюрер у цей час у Берхтесгадені розмірковував над своїм гороскопом. Враховуючи особливості характеру Сталіна, його недовірливість, підозрілість і схильність до зволікань у прийнятті рішень, фюрер вирішив не ризикувати. В цьому його переконує і досвідчений дипломат бісмарківської школи Ф. Шуленбург, пропонуючи утримуватися від будь-якої поспішності, яка буде згубною і тільки налякає росіян. Він пропонує починати здалеку, приділяти увагу співробітникам радянського посольства, запрошувати їх на неофіційні прийоми, джентельментські раути тощо. Сам же він продовжує гру з Молотовим. Схильний до догматичного мислення Сталін устрям у складну дипломатичну гру, в якій він сам був зацікавлений не менше, ніж його партнер із Берхтесгадена. У цій багатоходовій комбінації Сталін також очікував і зволікав з остаточним вибором. У середині липня напруження на всіх полюсах досягає крайньої межі.

Повірений у справах Тіппельскірх посилає в Берлін телеграму Шуленбургу, який тимчасово на виклик фюрера відбув туди, де просить поради щодо подальших кроків. Однак цього разу витримка зрадила Сталіну і Молотову. 22 липня в радянській пресі уперше з'являється повідомлення, що в Берліні йдуть радянсько-німецькі торгівельні переговори. Там розцінили цей факт, як запрошення до діалогу. Але Вайцеккер знову стримує Шуленбурга від необдуманих кроків.

Занепокоєння у Берліні ще більше зросло, коли з Парижа надійшла телеграма посла Вельчека про можливе відбуття до Москви військової делегації.

Наближався серпень. До початку нападу на Польщу залишалися лічені дні, а від Москви не надійшло ще жодних гарантій про невтручання і підтримку німецької агресії проти Польщі.

І тоді Гітлер перебирає ініціативу на себе. 14 серпня за його вказівкою Ріббентроп переходить до якнайактивніших переговорів з Молотовим. «Немає жодного сумніву, — вимагає він від Шуленбурга передати наркомові, — що німецько-радянські відносини прийшли до поворотного моменту своєї історії... Капіталістичні демократії Заходу — невблаганні вороги як націонал-соціалістичної Німеччини, так і Радянського Союзу. Вони знову прагнуть втягнути Росію (тобто СРСР. — А. Т.) у війну проти Німеччини». Ріббентроп виявився непоганим учнем і добре засвоїв основоположні постулати сталінської доповіді на XVIII з'їзді ВКП(б).

Але ж Сталін усе ще мовчав. І тоді Гітлер наказав надіслати Сталіну його особистого листа з вимогою прийняти Ріббентропа не пізніше 23 серпня. Нарешті 20 серпня о 15 годині посол вручив особистого листа фюрера Молотову, а вже о 17 годині того ж дня Молотов вручив послу відповідь Сталіна.

"Вождь всіх народів" давав «добро» на те, щоб Ріббентроп прибув до Москви 23 серпня.

Так шлях для солдатів було відкрито.

І вересня Вермахт перетнув кордони Польщі з заходу і півночі, а 17 вересня її кордони, зі сходу перетнула Червона армія.

Друга світова війна стала реальним фактом історії, і вина за це лягла на обох диктаторів. (Докладно про перипетії переговорів у Москві й Берліні — у працях автора). *

Німецько-радянський пакт про ненапад ще раз довів вічність латинської істини, що договори подекуди не варті паперу на якому вони написані. Від підписання пакту і до нападу Вермахту на нові радянські кордони пройшло менш як два роки, а договір про дружбу і кордон, яким так гучно хизувався Молотов, утратив чинність іще раніше. Адже вже 22.VI. 1941 р. від тої дружби не залишилося і трісок.

Захопивши вже половину Європи, Гітлер значно посилив свій політичний і економічний потенціал і з набагато

* Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. — К., 1993; Його ж. Містер з парасолькою. Невіл Чемберлен. — К., 1994 та ін.

більшими силами, ніж 1939 р., повернув зброю проти ослабленого "Зимовою війною" й ізольованого від усього світу СРСР.

Але виграш усе ж був. Некрофіл Сталін одержав можливість набити телятники «класово-ворожими» елементами з Естонії, Латвії, Литви, Західної Білорусії, Західної України, Буковини, Бессарабії і власне Польщі, та спрямувати ешелони з новими мільйонами зеків на поповнення вже існуючої армії ГУЛАГу. Подібні ешелони повезли мільйони євреїв, підсудчиків і українських буржуазних націоналістів, тільки вже під наглядом гестапо до Саксонії, Сілезії, недалекої Австрії та й до таборів, споруджених у Польщі. Але звідти хоч можна було втекти і дістатися рідних земель, а з вічної мерзлоти й виснажливої середньоазійської спеки і втекти було нікуди. Щоправда, частину польських офіцерів армії й жандармерії висадили в Броварах, Козельську, Осташкові й Старобільську, але вже 1940 р. з кулями енкавеесівських наганів у потилиці їхні трупи було присипано вапном і землею в братських могилах від Старобільська Луганської області до Катині Смоленської. (Про наслідки цієї трагедії читай далі в розділі про загрозу розпаду антигітлерівської коаліції).

Після того, як навіть горбачовський з'їзд народних депутатів СРСР 1989р. визнав злочинну й антиправову суть сталінсько-гітлерівського пакту про ненапад, у посттоталітарному світі залишилася лише невеличка купка прокремлівських симоненківських нардепів та яничаро-кушнар'овських малоросів-сепаратистів, що, прагнучи провалити законопроект про національний геноцид українців у 1932—1933 рр. комуно-більшовицьким сталінським режимом, використовували як аргумент той факт, що сталінський режим мовляв був не таким уже й злочинним, оскільки завдяки пакту Сталін «возз'єднав два крила українського народу — західне і східне». Але симоненківці й регіоналі-сепаратисти спільно з вітренківськими псевдосоціалістами й іншими промосковськими політичними угрупованнями України, що стоять на тих же позиціях прокремлівських або пропутінських малоросійських агентів в Укра-

ЧАСТИНА II НА ДИПЛОМАТИЧНОМУ ФРОНТІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розділ VI. ДИПЛОМАТИЧНІ МАНЕВРИ 1939—1941 рр.

Нетривка дружба диктаторів

їні, принципово затуляють очі й не бажають бачити, що слідом за «червоним вереснем», а також після Другої світової війни кривавий сталінський режим разом з берутівськими комуно-пацифікаторами в Речі Посполитій жорстоко вирубали з корінням сотні тисяч українських родин на Волині, в Галичині, Підляшші, Посаянні, Західному Побужжі та Прикарпатті в ході т. зв. «Операції Вісла» й етнічних «зачисток» у прикордонній смузі.

У підсумку цих операцій мільйони українців було гвалтовно переселено в сибірську тундру, середньоазійські пустелі або на південь України у спустошені внаслідок відступу окупантів німецькі колонії, а з іншого боку, — на т. зв. «нові землі» на заході й півночі Польщі. Лише найбільш удатним з цих «виселенців» вдалося приєднатися до численної української діаспори в європейських демократіях або перебратися за океан і поповнити лави української діаспори від Канади до Аргентини. Але й там їх очікувала немінуча асиміляція, якщо не в першому-другому, то в третьому-четвертому, або наступних поколіннях.

Такі-то, панове комуністи-відступники й регіоналі-сепаратисти, маємо наслідки «возз'єднання» двох крил українського народу плюс русифікація всієї України-Руси переселенцями з глибинних областей Російської Федерації, як і русифікація й денационалізація численної української діаспори в самій РФ.

Упродовж десятиліть, принаймі до 1956 р., “Пакт Ріббентропа — Молотова” трактувався ідеологічно-пропагандистською машиною КППРС та її пасербицею радянською історіографією як небачений тріумф сталінської дипломатії, що перешкодив світовому імперіалізму зіштовхнути лобами Радянський Союз і Німеччину і відвів загрозу війни для народів СРСР. Із цим багатомільйонним хором сталінських апологетів дисонував тільки один голос українського історика Віктора Коваля [27], який поставив під сумнів переваги пакту про ненапад і перший в СРСР навів витримки з його таємних протоколів і промови Гітлера 23.08.1939р. Усе це йому вдалося зробити всупереч найжорстокішій цензурі але чесний дослідник викликав цілу зливу засуджень і несприйняття з боку ортодоксальних істориків Інституту історії АН УРСР, а дехто з них навіть перестав вітатися з “крамольником”. Але справу було зроблено. Розвінчування злочинної оборудки двох диктаторів в Україні почалося ще в 1979 р.

Першим важливим дипломатичним актом воєнного періоду було підписання 28 вересня 1939 р. договору про дружбу й кордон між СРСР та Німеччиною і таємних протоколів до нього. Він визначив принципи політичних і економічних відносин між союзними державами.

Що насправді означав Договір про дружбу і кордон, Молотов досить відверто охарактеризував у своїй доповіді на засіданні Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р. З цієї доповіді депутати з'ясували, що Радянський Союз узав курс на встановлення союзницьких відносин з нацистською Німеччиною і спільне з нею протиостання країнам Заходу, що оголосили Райху війну, як союзники і гаранти незалежності Польщі, (що стала жертвою двосторонньої агресії з боку Німеччини та СРСР — А.Т.).

По-перше, вказує у своїй доповіді нарком і голова Раднаркому, з часу підписання 23 серпня радянсько-німецького пакту про ненапад покладено край ненормальним стосункам, що існували упродовж кількох років між Радянським Союзом і Німеччиною. На зміну ворожнечі, яка всіляко підігрівалася з боку деяких європейських держав, прийшло зближення і встановлення дружніх відносин між двома найбільшими європейськими країнами.

Молотов, зрозуміло, не сказав, що Німеччина й СРСР розв'язали Другу світову війну, але такий висновок витікає з подальших його просторікувань.

Другим корінним поворотом у міжнародних відносинах він називав воєнний розгром Польщі й розпад Польської держави... Виявилось, що «достатньо короткого удару по Польщі з боку спочатку німецької армії, а згодом Червоної армії, щоб нічого не залишилося від цього потворного дітища Версальського договору»...

Третім важливим моментом Молотов називає те, що швидкоплинна війна, яка вибухнула в Європі, внесла ко-

рінні зміни в усю міжнародну обстановку. Конфлікт між Німеччиною і Польшею перетворився на велику війну між Німеччиною, з одного боку, Англією і Францією, з іншого. А далі Молотов поводить себе як справжній союзник нацистського Райху, обізвавши Англію і Францію агресорами й імперіалістами, і, нарешті, в цьому союзницькому ражі він доходить з точки зору здорового глузду до абсурду: «не лише беззмістовно й злочинно вести таку війну, як «війна за знищення гітлеризму». Далі він силкується виправдати радянсько-німецьку агресію і перекласти вину за неї на союзників Польщі.

Такі поняття як «агресор» і «агресія», філософствувє нарком, дістали, мовляв, нині новий зміст. Тепер «Німеччина перебуває в стані держави, що прагне якнайшвидшого миру, натомість Англія і Франція, які ще вчора виступали проти агресії, стоять за продовження війни»..., — блюзнірствує нарком, переплутавши біле з чорним — агресора і тих, хто вирішив його за це покарати, — і закидаючи їм, що нібито вони виступають за відновлення Польщі під фальшивим прапором боротьби за демократію.

Як же Молотов разом з Сталінінм розуміють поняття «агресії» й «демократії», стало цілком очевидно трохи пізніше.

Анексія Радянським Союзом Литви, Латвії, Естонії, Бессарабії й Північної Буковини

У ході англо-франко-радянських переговорів 1939 р. Молотов неодноразово ставив питання про «гарантії» Прибалтійським державам. Але надати таке право СРСР в односторонньому порядку без згоди парламентів або урядів країн Балтії Англія і Франція не могли. Тому й переговори зайшли у глухий кут.

У таємному протоколі до радянсько-німецького пакту про ненапад Латвія й Естонія, так само, як Фінляндія й Бессарабія, були визнані «сферою впливу» СРСР. Після підписання договору про дружбу й кордон 28 вересня 1939 р. до цієї «зони» відійшла й Литва.

Напад Радянського Союзу на Фінляндію

Згідно з таємним протоколом до пакту про ненапад 23 серпня 1939 р. Гітлер, незважаючи на стратегічні інтереси

Німеччини у східній Балтиці та Скандинавії, віддав Фінляндію Сталіну як сферу впливу радянської імперії. Одержавши цей подарунок від колеги-диктатора, Сталін спочатку виношував плани вчинити з Фінляндією так само, як з Прибалтійськими «лімітрофами», тобто укласти з нею пакт, а потім окупувати. Але в цьому випадку він жорстоко прорахувався, оскільки значний вплив на владу і народ Фінляндії мав голова Національної ради оборони маршал Карл Густав Еміль Маннергейм, колишній колега П.Скоропадського як генерал-ад'ютант останнього російського імператора, якому вдалося успішно побороти більшовицьку агресію у Фінляндії в 1918 р.

Не маючи жодного уявлення про настрої фінського народу і його неофіційного допоки поводиря і користуючись брехливою інформацією комуністичного діяча О. Куусінена, (як штатний функціонер Комінтерну він став сталінським лакизою і не користувався жодним авторитетом навіть серед фінських комуністів), Сталін припустився величезного політичного прорахунку, вирішивши, що маленький фінський народ за прикладом прибалтів підніме руки вгору і капітулює перед загрозою нової інтервенції східного монстра.

Тривалий час між Фінляндією й СРСР велися переговори, в ході яких Радянський Союз вимагав від фінської сторони поступитися на його користь значними життєво важливими для Фінляндії територіями в районі Ленінграда (тепер Санкт-Петербург) та узбережжя Фінської затоки в обмін на болотисті й лісисті території на півночі, що ніяк не компенсувало втрату Виборга і стратегічно важливої «лінії Маннергейма». В середині листопада 1939 р. вони закінчилися нічим. Тоді радянське командування за прикладом інсценізованого німцями у серпні 1939 р. провокативного нападу перевдягнутих у однострої польських солдатів есеівців та ув'язнених злочинців на радіостанцію в Глівіце спровокувало «інцидент» проти радянського підрозділу в районі Майніли* .

На світанку 30 листопада 1939 р. великі сили радянських

військ перейшли в наступ на фінську армію, що займала прикордонні укріплення. Літаки скинули на мирні міста смертоносний вантаж бомб, який потім в усьому світі називали «подарунками Молотова».

В цілому угруповання радянських військ налічувало 240 тис. чоловік, 1915 гармат різних калібрів, 1131 танк та 967 бойових літаків. 140-тисячна фінська армія мала на своєму озброєнні 44 гармати, 60 танків і 270 літаків. Причому основна маса цих військ була сконцентрована на напрямках головного удару агресора — на Карельському перешийку.

План кампанії складав штаб Ленінградської військової округи. Ще на стадії його розробки начальник генштабу Б. Шапошников вказав на недосконалість і авантюризм плану. Але Сталін відправив маршала у відпустку, а планування операції довірив командуючому округою генералу К. Мерецкову. Похапцем розроблений план агресії і шапкозакидацькі настрої, що просякли усю армію згори й донизу, призвели до того, що радянські 7-а, 8-а й 9-а армії, які розгорнули наступ, одразу ж зазнали поразки. Цілі радянські дивізії потрапляли в оточення, а безпорадні командири виявили свою неспроможність керувати військами. Солдати в безладі розбрелися по лісах та болотах. 30 грудня наступ радянських військ зупинився. Зазнав поразки і Балтійський флот. Вкрай роздратований Сталін ужив жорстоких заходів для наведення порядку у військах. Кілька вищих командирів поплатилися посадами, а на їхнє місце прислали інших. Фронтове командування очолили Тимошенко і Жданов — один із найближчих соратників Сталіна. Угруповання радянських військ станом на 1 лютого 1940 р. досягло 957 675 чоловік. Безперервним потоком на північ

* Для здійснення провокації на «фронт» прибула спеціальна артилерійська батарея, обслугу якої складали офіцери НКВС. Ця батарея з рубежу сусідньої застави завдала удару по радянському гарнізону, розташованому в районі с. Майніла, в той час як з фінського боку не пролунало жодного пострілу. Від снарядів, що прилетіли з півдня, загинуло три червоноармійці й один молодший командир. Як тільки фінська сторона дізналася про «інцидент», що трапився в радянському гарнізоні, розташованому на відстані 1 км від с. Майніла по Выборзькому шосе, радянським дипломатам було запропоновано створити спільну комісію для вивчення обставин, але Молотов категорично відмовився від будь-яких контактів з фіннами, спробувавши вручити лиш обурливу ноту фінському послу Трен-Коскінену, яку той категорично відмовився прийняти.

надходило озброєння та спорядження, з усіх військових округ до Ленінграда йшли ешелони з поповненням. Маленька Фінляндія фактично опинилася сам на сам із, здавалося б, могутнім агресором. Англія і Франція обмежувалися лише закликами продовжувати опір і обіцянками висадити на півночі десант. Але цьому опиралася Норвегія, уряд якої не бажав порушувати нейтралітет і пропускати через свою територію війська союзників. На допомогу Фінляндії озброєнням і добровольцями прийшла лише Швеція. Німеччина висловила готовність надати допомогу СРСР і навіть стала на перешкоді спробам Італії надіслати у Фінляндію ешелони зі зброєю. США також усунулися від надання Фінляндії прямої військової допомоги. Фінляндський посол Прокоп даремно оббивав пороги офіційних відомств у Вашингтоні. Усюди він наштотхувався на відмову. За таких умов 11 лютого 1940 р. розпочався другий загальний наступ радянських військ. Він завершився проривом «лінії Маннергейма». В наступальних операціях брали участь 1,5 тис. танків і 3 тис. літаків. Ціною страшних втрат (234 308 чоловік убито, поранено, обморожено та взято у полон) радянські війська домоглися перемоги, і К. Маннергейм змушений був дати команду припинити опір і погодитися на початок мирних переговорів.

12 березня за посередництва і під тиском німецької дипломатії СРСР і Фінляндія підписали мирний договір, за яким жертва агресії втрачала значну частину своєї території, де до війни мешкало 450 тис. чоловік, тобто 1/8 частини населення країни. Сама ж Фінляндія змушена була приєднатися до агресивної «вісі» Берлін—Рим—Токіо.

Листопадові перемовини у Берліні

Прив'язавши до нацистської воєнної колісниці ряд європейських країн, Гітлер вирішив ще раз прозондувати ґрунт у Москві. Тим більше, що Гітлера надто вже обурило одностороннє рішення Сталіна перетворити сфери впливу в Прибалтиці на «зону» з подальшою анексією цих територій і включення їх до складу СРСР, про що у договорах не йшлося. 25 вересня міністр Ріббентроп повідомив Молотова про підписання Троїстої угоди, а 13 жовтня запропону-

вав СРСР приєднатися до неї.

Цей крок Ріббентропа, оскільки його лист на 10 машинописних сторінках був адресований безпосередньо Сталіну, радянська дипломатія розцінила як безпрецедентний. Основний зміст послання полягав у тому, що напередодні «остаточного» краху Англії, яка продовжує вести інтриги на Балканах, Гітлер запропонував Сталіну приєднатися до Троїстої угоди, аби взяти безпосередню участь у майбутньому розподілі спадщини Британської імперії між Німеччиною, Італією, Японією й СРСР.

Послання Ріббентропа одержали в Кремлі 17 жовтня. Після цього упродовж трьох діб в кабінеті Сталіна члени політбюро обговорювали пропозиції Гітлера, які вимагали якнайшвидшої реакції. В разі відмови, зважували у Кремлі, радянсько-німецькі відносини можуть ускладнитися і набутти конфронтаційного характеру. В підсумку, зважаючи на німецькі аванси, було вирішено втягнути Берлін у довготривалі переговори, аби виграти час.

Оскільки Ріббентроп пропонував дві альтернативи: або йому прилетіти до Москви, як це було у серпні 1939 р., або направити до Берліна Молотова. Сталін прийняв другу пропозицію.

Берлінським перемовинам Гітлера, Ріббентропа, з одного боку, і Молотова, з другого, присвячена книга мемуарів В. М. Бережкова*.

Молотов вручив відповідь Сталіна послу Шуленбургу 21 жовтня, причому в конверті лежало два тексти — російською і німецькою мовами.

Сталін давав зрозуміти Гітлеру, що він вітає подальше поліпшення стосунків між двома країнами, зокрема, на ґрунті «міцної основи розмежування довготермінових взаємних інтересів». Він висловлював сподівання щодо подальшого поліпшення двосторонніх відносин після поїздки посла Молотова (так у тексті листа. — А. Т.) в Берлін, а також схвально ставився до майбутнього прибуття до Москви й самого Ріббентропа. (Розанов Г. Сталин — Гитлер.

* Бережков В. М. Страницы дипломатической истории. — М., 1982. Але до цих мемуарів слід ставитися з певною засторогою, оскільки їх автор був і залишився до кінця адептом своїх шефів — Сталіна і Молотова, котрих він обслуговував як особистий перекладач.

1939—1941. — М., 1991. — С. 164).

Тепер перейдемо безпосередньо до характеристики тристоронніх перемовин у Берліні 12-14 листопада 1940 р.

Похмурим дощовим ранком 12 листопада спеціальний поїзд з радянською делегацією прибув до Ангальтерського вокзалу Берліна. Ріббентроп очолював групу численних офіційних осіб, що прибули зустрічати урядову делегацію з СРСР, а разом з Молотовим до неї входили нарком чорної металургії І. Тевосян, заступник Молотова, колишній заступник Л. Берії (тобто наглядач при голові раднаркому) В. Деканозов, заступник наркома зовнішньої торгівлі О. Крутикова, згадуваний вже нами В. Бережков і перший секретар радянського посольства в Берліні В. Павлов, на якого було покладено також обов'язки перекладача.

Вже вранці 12 листопада в резиденції радянської делегації — старовинному палаці Бельвю, розпочалися переговори з Ріббентропом, куди він прибув через годину після того, як члени делегації розпакували валізи і розташувалися у відведених їм помешканнях.

У зв'язку з поразкою Англії, розпочав уже знайому Молотову пісню міністр, слід подумати про долю Британської імперії і розподілити сфери впливу СРСР, Німеччини, Італії та Японії.

Наступна пропозиція райхемістра стосувалася можливої угоди між СРСР і країнами Троїстої угоди, для чого до Москви ладні прибути він, Ріббентроп, міністри закордонних справ Італії та Японії. На це Молотов, як і було задумано в Кремлі (аби потягнути час), відповів, що він хотів би осягнути зміст «Троїстої угоди» і, зокрема, щоб йому розтлумачили, що означає «азіатський простір», як сфера впливу Японії.

У своїй телеграмі Сталіну про бесіду з Ріббентропом Молотов доповідав, що допоки він лише коротко міг відповісти: міркування Ріббентропа надзвичайно цікаві й заслуговують обговорення в Берліні, а згодом у Москві за його участю. Одне слово, нарком налаштував свого нацистського колегу на тривалі й важкі перемовини, подібно до тих, що точилися з травня по 23 серпня 1939 р. напередодні підписання пакту про ненапад*.

Але німецьку сторону подібне зволікання аж ніяк не

влаштовувало.

Не минуло й трьох годин з часу відправки телеграми, як надійшла відповідь від Сталіна. Тепер, озброєний інструкціями, нарком був готовий до зустрічі з Гітлером.

Відразу ж після опівдня радянську делегацію повезли до райхсканцелярії.

Гітлер прийняв Молотова, сидячи за столом у своєму неосяжному кабінеті, відділений від дверей довжелезним килимом, покладеним на мармур.

Сказавши кілька слів, що він радий вітати радянську делегацію у Берліні, Гітлер запросив Молотова до столу в тій частині кімнати, що слугувала за вітальню. В цей момент із-за драпіровки, розтягнувши штори, з'явився й Ріббентроп.

У своїй годинній промові Гітлер насамперед підкреслив важливість радянсько-німецького мирного співробітництва в умовах, коли Вермахт готується завдати останнього удару по Англії. Далі фюрер, як ідеться в німецькому варіанті запису його промови, докладно описав акції, що їх провів і в майбутньому має провести Вермахт проти Англії, довго описував складні погодні умови, за яких доводиться діяти військам, і нарешті перейшов до головного: Німеччині й СРСР необхідно внести ясність у найважливіші питання ще до того, як Англія буде остаточно розбита і настане час розподілу Британської імперії.

У своєму слові-відповіді Молотов насамперед підкреслив, що усе, про що він тут говоритиме, цілковито відповідає інструкціям, одержаним ним від Сталіна.

Обминувши «глобальні» проблеми, змальовані Гітлером, він наголосив на «конкретних проблемах, що стосуються інтересів СРСР». Насамперед міністр попросив розтлумачити йому, що роблять німецькі регулярні частини у Фінляндії, а потім перейшов до викладу радянських інтересів

* Коли радянська урядова делегація прибула до Берліна, перше побажання, яке висловив радянський нарком, було перевірити усі приміщення, де розташовуватиметься урядова делегація, на предмет наявності там якихось інфекційних вірусів.

Отже, пролетарського лідера насамперед турбували проблеми його здоров'я, а не важливі партійні завдання, які поставив перед ним Сталін.

Коли Гітлер почув ці претензії високого гостя з Росії, він наказав своєму особистому лікарю негайно перевірити виділені для радянської делегації приміщення (*Шнеер. А. Воспоминания. — М., 1997, — С. 257*).

на Балканах, зокрема в Болгарії й Румунії, а також щодо Чорноморських проток.

Ошелешений Гітлер скоромовкою виклав свої аргументи: мовляв, у Фінляндії німецькі війська перебувають транзитом у зв'язку з їх передислокацією до Норвегії, а в Румунії діє лише місія, охоронні ж частини пильнують нафтові родовища — єдине джерело постачання нафти в Німеччину, окрім СРСР. Далі він почав розвивати свою ідею про встановлення «нового порядку» на земній кулі і запросив СРСР узяти участь у цьому переоблаштуванні світу. Оскільки Німеччина, Італія й Японія вже визначили свої інтереси, тепер справа за Радянським Союзом, сферою інтересів якого могла би стати територія на південь від його державних кордонів, де б СРСР міг забезпечити собі незамерзаючі порти в Індійському океані та Аравійському морі.

Молотов, як стверджує Бережков, перебив Гітлера і у відповідь на його глобалістичні міркування, про які той міг торочити кілька годин підряд, перейшов знову до конкретних інтересів СРСР на Балканах, в Туреччині і Протоках. Бесіда набирала характеру діалогу сліпого з глухим, хоча цю її частину переказав радник німецького посольства у Москві Г. Хільгер, який чудово знав російську мову.

Роздратований улєрими наполяганнями Молотова про інтереси СРСР на Балканах і в Протоках Гітлер звинуватив Сталіна у тому, що він на порушення таємних угод і так вже анексував значні території. Особливо його розлютило те, що СРСР захопив Буковину яка входила до коронних земель Австро-Угорщини і мала залишатися сферою впливу Райху.

Коли ж Молотов спробував спростувати ці звинувачення тим, що Німеччина також захопила значні території на заході Європи, Гітлер розлютився до краю: "За кожний кілометр цієї території, — горлав він, — німецький солдат проливав свою кров, в той час як СРСР здійснив анексії, приховуючись за спиною німецької армії". Цією сваркою перемовини фактично завершилися. Молотов виявився повною нездарою як дипломат і цим зірвав вказівку Сталіна і політбюро якомога довше затягувати переговори. А Гітлер вміло скористався цим його прорахунком.

Увечері 12 листопада в радянському посольстві мав відбутися урочистий прийом з нагоди перебування у Берліні радянської урядової делегації, але серед великої кількості цивільних і військових гостей, у числі яких виділявся своєю статуєю і кількістю орденів райхсмаршал Герінг, марно було шукати Гітлера, — він запрошення демонстративно проігнорував, відверто незадоволений ходом переговорів.

Одразу ж після проголошення перших тостів пролунав сигнал повітряної тривоги і прийом завершився. Гості розбрелися по бомбосховищах.

Розділ VII. ДИПЛОМАТІЯ ДРУГОГО ПЕРІОДУ ВІЙНИ

Наступного ранку до посольства надійшла телеграма-відповідь Сталіна. Вождь знову наполягав вимагати виведення німецьких військ із Фінляндії й Румунії, а також надання Радянському Союзу особливих переваг у Протоках, причому, наголошував він, йдеться не тільки про вихід, а й про вхід до Чорного моря, нагадавши Молотову про перипетії Кримської війни XIX століття. З Протоками, підкреслив Сталін, безпосередньо пов'язана проблема Болгарії, оскільки без домовленостей із нею забезпечити спокій в районі Проток неможливо. Але Сталін пішов ще далі. Він висунув вимогу про пропуск радянських військ через Болгарію «для захисту входів до Чорного моря». Як аргумент щодо цієї вимоги Сталін висунув той чинник, що Англія своїм флотом зайняла острови і порти Греції, і звідки завжди могла загрожувати берегам СРСР, спираючись на свою угоду з Туреччиною. (Розанов Г. Сталін — Рітлер, 1939—1941.—М., 1991. — С. 173; АВП СССР. Телеграма Сталіна Молотову від 12.XI.1940).

Друга зустріч з Гітлером, що розпочалася о 10-й годині 13 листопада, проходила у вкрай гострій полеміці і завершилася повним фіаско «місії Молотова». Він виявився через свою твердолобу впертість неспроможним навіть затягнути переговори, а Гітлер знав, чого йому було треба, — рівно через місяць 18 грудня він підписав остаточний варіант плану «Барбаросса», плану вторгнення в СРСР, що мало розпочатися 15 травня 1941 р.

Після переговорів 12—14 листопада у Берліні Сталін зрештою погодився приєднатися до Троїстої угоди. Згода про це надійшла у Берлін 26 листопада, але відповідь із столиці Райху до Москви так і не було надіслано. На черзі був напад на СРСР. **Таким чином, Сталін сам наблизив термін нападу Німеччини на СРСР.**

Переговори Молотова у Берліні впродовж багатьох років залишалися однією з найбільш втаємничених сторінок радянської дипломатії. Спотворений їх виклад у книзі В. Бережкова не слід брати до уваги. Лише з появою записок Густава Хільгера і виходом у світ монографії Германа Розанова для радянського й українського дослідника відкрилося вікно до правди. При підготовці цього розділу до друку ми скористалися також німецькими документами (DGFP, S.D., vol. XI).

Напад Німеччини на СРСР не застав Захід зненацька. В. Черчілль та Ф. Рузвельт зі своїх агентурних джерел знали, що конфлікт між Німеччиною та СРСР від літа 1940 р. став неминучим. Але загарбницька політика Сталіна, його тісна співпраця з гітлерівським режимом, поставки в Німеччину стратегічної сировини й матеріалів і навіть ідеологічне співробітництво з нацизмом поставили СРСР поза можливостями контактів з воюючою Англією та її потенційною союзницею за океаном. Коли ж СРСР почав зазнавати одну катастрофічну поразку за другою, Захід турбувала лише одна проблема — чи не припинить СРСР опір і чи не стане він на шлях капітуляції подібно до режиму Петена у Франції. Власне цей зондаж проводили в Лондоні англійські офіційні особи у бесідах з радянським послом І. Майським, з тією ж метою Рузвельт надіслав до Москви свого спеціального представника Г. Гопкінса. До речі, їхні побоювання не були таким вже й безпідставними. Адже після капітуляції Києва і всього Південно-Західного фронту, коли в полон до німців потрапило понад 650 тис. радянських вояків, Сталін запанікував настільки, що, за словами Жукова, віддав наказ Берії шукати через болгарське посольство контактів з Гітлером, аби укласти з ним другий Брестський мир.

Дізнавшись про напад на СРСР, В. Черчілль висловив свою готовність надати усю можливу допомогу Радянському Союзу в його війні проти Німеччини, тим самим рятуючи Англію й США від неминучої небезпеки. З полегшенням зустріли цю звістку й у США, але Рузвельт усе ж не наважувався порушити закон про нейтралітет.

Радянсько-англійське співробітництво в боротьбі з гітлеризмом стало реальним фактом відтоді, коли 12 серпня між СРСР і Великою Британією було підписано угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Тоді ж між Сталіним і Черчіллем почалося інтенсивне листування, яке визначило клімат у стосунках між двома союзниками на увесь період війни.

24 червня США розморозили радянські активи, заморожені з початком агресії проти Фінляндії. Ще через місяць

було оголошено про «незастосування закону про нейтралітет щодо СРСР».

20 липня між послом в СРСР Л. Штейнгардтом і НКЗС почалися переговори про поставки в СРСР стратегічних товарів. Наприкінці того ж місяця з метою прискорення цього процесу до США прибув начальник ГРУ Червоної армії генерал Ф.Голіков.

Створення антигітлерівської коаліції

Але найважливішим кроком на шляху розширення співробітництва між СРСР, з одного боку, Англією і США, — з іншого, став візит до Москви спеціального представника президента Ф.Рузвельта Г. Гопкінса наприкінці липня 1941 р. і його переговори зі Сталіним, якому він вручив перше особисте послання президента США. Після повернення до Вашингтона Гопкінс доповідав президенту, що він не помітив у Москві жодних панічних настроїв, а лише готовність боротися до кінця. Гопкінс був недалеко від істини. Але загалом події розвивалися таким чином, що до перелому в ході московської битви впевненості у тому, що СРСР не стане на шлях пошуків сепаратного миру, на Заході не було.

Переговори спільної англо-американської делегації (А. Гарріман і В. Бівербрук) в ході першої московської конференції і навіть англо-радянський договір про спільні дії в Ірані відповідно до статті шостої радянсько-іранського договору 1921 р. і введення туди англійських та радянських військ справу з місця не зрушили. Лише візит до СРСР міністра закордонних справ Великобританії Е. Ідена в грудні 1941 р., підписання радянсько-чехословацького й радянсько-польського договорів про співробітництво і визнання СРСР руху «Вільна Франція» на чолі з Ш. де Голлем поклали початок утворенню антигітлерівської коаліції за участю СРСР. Найкраще склалися відносини СРСР з чехословацьким емігрантським урядом, що мав осідок у Лондоні. Тут переговори від імені СРСР вів посол Радянського Союзу у Великій Британії І. Майський, а з боку ЧСР — президент у екзилі Е. Бенеш. Вже 18 липня 1941 р. в британській столиці було укладено радянсько-чехословацьку угоду, за якою відновлено дипломатичні стосунки між обома країнами, домовлено про взаємну допомогу і навіть створення на території СРСР чехословацьких національних військо-

вих формувань.

Надзвичайно важливий крок у напрямку до формування антигітлерівської коаліції було зроблено підписанням 12 серпня 1941 р. Англією і США Атлантичної хартії, до якої приєднався СРСР, хоча і з певними застереженнями щодо намірів надати всім народам країн, окупованих в ході війни, права на самовизначення, лише 24 вересня 1941 р.

Найбільш складно у цей період розвивалися стосунки між СРСР і польським емігрантським урядом генерала В. Сікорського. Зрозуміло, що поляки не могли вибачити Сталіну п'ятого (спільно з Гітлером) поділу Польщі. Окрім того, поляки були переконані, що після війни Польщі мають повернутися «Креси всходні», тобто Західна Білорусія, Західна Україна і Віленський край, що відійшов до Литви.

Початок німецько-радянської війни призвів до ускладнення й американсько-японських відносин. Тривалі переговори між японським послом у Вашингтоні Номурою і колишнім послом у Берліні Курусу з держсекретарем Галлом завершилися повним розривом і нападом Японії на Перл-Харбор. 11 грудня Німеччина й Італія оголосили війну США. Того ж дня США оголосили війну Німеччині та Італії.

Важливим кроком на шляху утворення антигітлерівської коаліції стала конференція лідерів США й Великої Британії (22 грудня 1941 р. — 14 січня 1942 р.) у Вашингтоні, яка ознаменувалася прийняттям Декларації Об'єднаних Націй 1 січня 1942 р. До неї приєдналися представники 26 країн, що виявили готовність боротися до переможного кінця проти держав «вісі» та їх союзників. Завершальними кроками на шляху приєднання СРСР до антигітлерівської коаліції держав було підписання англо-радянського договору (26 травня 1942 р.) і американо-радянського договору (11 липня 1942 р.), за якими сторони зобов'язалися спільно вести боротьбу проти агресивних режимів до їх повної капітуляції і не підписувати з жодною з країн-агресорів сепаратних угод.

Ще 6 листопада 1941 р. конгрес США поширив статті ленд-лізу на СРСР. Поставки американського й англійського озброєння напередодні московської битви відіграли певну роль як в обороні Москви, так і в ході контрнаступу. Але

суттєвого зрушення у співвідношенні сил на східному фронті протягом 1941–1942 рр. вони не внесли. Особливо це стало зрозумілим після розгрому влітку 1942 р. німецькою авіацією і флотом союзного конвою «RQ-17». І все ж поставки англійських й американських літаків, танків, артилерійських установок та інших стратегічно-важливих вантажів стали певною підтримкою Червоної армії у період найбільшого падіння виробництва в перші півтора роки радянсько-німецького зіткнення. Важливими подіями на шляху створення коаліції держав під гаслами Декларації Об'єднаних Націй стало приєднання до неї 1942 р. Китаю, а також Індії та британських домініонів Австралії й Нової Зеландії.

Розділ VIII. ПРОВАЛ ЗМОВИ ПРОТИ ГІТЛЕРА

Після того, як П. Гінденбург призначив А. Гітлера на посаду канцлера, в Райхсвері почала формуватися опозиція новому керівнику уряду. Провідними постатями опозиції початку 30-х років виступали Курт фон Шлейхер — генерал-полковник, міністр оборони в 20-х рр. і канцлер в 1932 р. Він, зокрема, радив Гінденбургу не мати жодної справи з Гітлером. Відвертий антинацизм демонстрував і колишній помічник Шлейхера, а згодом його наступник на посаді міністра оборони генерал-майор Курт фон Бредов. Але нещадна розправа 1934 р. Гітлера з «внутрішньою опозицією» в СА змусила генералів заколиватись, побоюючись долі колишніх командирів загонів СА. Тоді він, спираючись на СС, залив кров'ю своїх колишніх соратників тюремні підвали практично в усіх великих містах Німеччини. Гітлер разом із Гімлером виявився справжнім колієм, здатним у боротьбі за владу пролити й генеральську кров. Перевербувавши на свій бік міністра оборони Вернера фон Бломберга, Гітлер домігся того, що в армії в результаті таємної угоди відбулося введення нацистської емблеми в однострої усіх солдатів. Відтепер традиційний німецький орел тримав у кігтях свастику. Окрім нагрудного знаку, ця емблема з'явилася на полкових штандартах, над дверима казарм і навіть на воротах військових частин.

У нових умовах опозиційні настрої в армії пов'язані з

ім'ям головнокомандуючого сухопутними військами генерал-полковника В. фон Фріча, який відверто зневажав СС і давав притулок в армії політично неблагонадійним (тобто антинацистськи налаштованим) офіцерам. З Фрічем Гітлер розправився одним махом, звинувативши його в тому, що він дозволив собі розкіш узяти другий шлюб з колишньою проституткою, що було абсолютно несумісним з етичними стандартами офіцерського корпусу. До цих моралістичних звинувачень з боку Гітлера гестапо підкинуло ще й своє досє про гомосексуальні домагання Фріча до одного баварського в'язня. Фріч же відповідно до кодексу офіцерської честі, відчуваючи себе цілковито невинним, викликав Гітлера на дуель. Але Герд фон Рундштедт, який мав доручити цей виклик через Гімлера, відмовився виконати цю сумнівну місію. Гітлер, для якого не існувало цих кодексів честі, користуючись вигідним для нього моментом, звільнив із Вермахту окрім Фріча ще 16 старших генералів, у тому числі й самого Рундштедта. Принагідно з армії було «вичищено» ще сорок чотири офіцери, а багатьох переміщено зі значним пониженням у посадах. Офіцерський суд честі повністю виправдав Фріча. Але справу було зроблено. На його місце Гітлер призначив безхребетного і не схильного до опозиціонерських настроїв Вальтера фон Браухіча. Фріч же пішов у діючу армію і загинув у боях під Варшавою 22.IX.1939 р.

Згідно з декретом від 4.II.1938 р. відбулася реструктуризація верховного командування армії. Місце штабу Вермахту, що підпорядковувався військовому міністру, посіло Верховне головнокомандування збройних сил (ОКВ), яке очолив ф/м Вільгельм фон Кайтель, що безпосередньо підпорядковувався Гітлеру як головнокомандуючому збройних сил Райху. Генеральний штаб сухопутних військ (ОКХ) цілковито втрачав свою самостійність і підпорядковувався ОКВ, тобто через Кайтеля безпосередньо Гітлеру. В такий спосіб із будь-якими опозиційними настроями в армії було покінчено, здавалося, назавжди.

Але поразки на Східному фронті й особливо в битві на Курській дузі, викликали нові опозиційні тенденції в генеральських колах і не тільки в них. На той час, тобто на початок 1944 р., опозиційні настрої охопили досить широкі

прошарки німецького істеблішменту. Найбільш масовими нелегальними супротивниками нацизму були представники інтелектуальних і лівих груп, що не бажали миритися з кривавим тоталітарним нацистським режимом. В умовах успішної внутрішньої й зовнішньої політики нацистського керівництва в 1933–1940 рр. ці групи виснажувалися масовими ув'язненнями в концтаборах і, зрештою, перетворилися на дискусійні осередки, що насмілювалися висловлювати свою опозиційність лише на кухні у вузькому сімейному колі, або на конспіративних зібраннях десь у глибокому підпіллі і в заміських резиденціях. У кожній з цих груп існували свої причини щодо опозиційності, але мета була одна — реставрація консервативно-республіканської форми правління і налагодження у якийсь спосіб контактів із західними союзниками, аби врятувати Німеччину від остаточного знищення. Для цього необхідно було у будь-який спосіб усунути від влади нацистів купно з їхнім фюрером.

Головну цивільну опозицію гітлерівському режиму, пише М. Шульман, становили державні службовці. Провідною постаттю серед них вважався Карл Герделер, у недалекому минулому райхскомісар з контролю за цінами й бургомістр Ляйпціга. Він користувався широким авторитетом серед бізнесменів і промисловців, а також у військових колах. Окрім Герделера політичними фігурантами цього опозиційного осередку вважають начальника кримінальної поліції Берліна Артура Ньобе, а також професора економіки Берлінського університету Йенса Йессена (*Шульман Милтон*. Вторая мировая война. Поражение на западе. — С. 171–175).

До числа змовників-чиновників входили також провідні дипломатичні функціонери Фрідріх Вернер фон Шуленбург, колишній посол у Москві, Ульріх фон Хассель, також у минулому посол, але в Римі та Ганс Бернд Гізевіус, дипломат і письменник, був військовим консулом у Цюріху, де ймовірно зустрічався з представником американських спецслужб Алленом Даллесом. Після провалу змови 20 липня 1944 р. він залишився у Швейцарії і в такий спосіб уник виконання смертного вироку. На Нюрнберзькому процесі він був одним із головних свідків обвинувачення, а по війні кілька років провів у США. Згодом перебрався до

Західного Берліна. У своїх мемуарах він дає надзвичайно влучні характеристики провідних ватажків Третього Райху, докладно описав жахливі події «кришталевої ночі», тобто масового знищення євреїв, коли не залишилося жодного єврейського будинку, не пограбованого розлютованими штурмовиками й кримінальними елементами, жодної не підпаленої синагоги, жодного не зруйнованого або не захопленого рекетирами єврейського підприємства. За Гізевіусом, накази на здійснення геноциду проти євреїв віддавали безпосередньо Гімлер і Гейдріх (*Енциклопедія Третього Рейха*. — С. 155).

Окремо від інших діяла «група Крейсау», учасники якої зустрічалися в маєтку Гельмута фон Мольтке (правнучатого племінника героя війни 1871 р.) у Сілезії. Лідерами цього гуртка вважалися коменданти догітлерівського Райхстагу від СДПН Карл Мірендорф і др. Юліус Лебер. Ядром же гуртка були молоді аристократи: сам Мольтке, граф Клаус Шенк фон Штауфенберг, на котрого випала доля здійснити замах, видний аристократ Адам фон Вартенбург, кілька вищих сановників протестантської та католицької церков.

Неформальним лідером змовників у армії був колишній начальник генерального штабу сухопутних військ Людвіг Бек, послідовний супротивник Гітлера, який відверто виступав проти зосередження в руках фюрера усієї повноти влади. 30.V.1938 р. заперечував доцільність запланованого Гітлером нападу на Чехословаччину, мотивуючи це неготовністю Вермахту до ведення великомасштабних операцій, за що 18.VIII.1938 р. був звільнений у відставку. Бека підтримував генерал-полковник барон Курт фон Хаммерштайн, який до 1934 р. командував сухопутними військами. До них долучився також звільнений у відставку 1942 р. фельдмаршал Ервін фон Віцлебен. До лав змовників було залучено генерала Фрідріха Ольбріхта, начальника штабу армії резерву, а також генерал-полковника Еріха Геппнера, звільненого Гітлером з армії за невиконання наказу, і відданого під суд військового трибуналу.

Провідну роль у здійсненні замаху на Гітлера ще у березні 1943 р. змовники, очолювані фон Тресковим, поклали на фельдмаршала Г. фон Клюге, коли Гітлер відвідував його штаб-квартиру у Смоленську. Тоді фон Тресков і полков-

ник фон Шлабрендорф вирішили знищити Гітлера в літаку, на зворотному шляху зі Смоленська до Растенбурга. Але тоді замах зірвався, оскільки кислота, яка мала вивільнити капсули-детонатори, вмонтовані в пляшки коньяку, замерзла. Причина полягала в тому, що літак летів на більшій висоті, ніж на це розраховували змовники. Бек, Канаріс та інші посвячені у змову вищі чини даремно очікували в Берліні звістки про смерть фюрера, а тим часом фон Шлабрендорф зателефонував знайомому фон Трескова, щоб той змінив заміновані пляшки на справжній коньяк і передав його адресату, а бомбу знищив.

Змовники спробували залучити до акції й генерала Г. Гудеріана, але, коли той дізнався, що провідна роль відводиться Клюге, він категорично відмовився брати в ній участь з огляду на непередбачуваність характеру фельдмаршала, з яким Гудеріан мав конфлікт ще з часів польської кампанії. (*Кларк А.* Вказ. праця. — С. 343). Окрім того, після операції «Цитадель», де було знищено дітище Гудеріана — цвіт німецьких танкових сил, у нього загострилося шлункове захворювання і генерал-інспектор танкових військ потрапив до шпиталю.

Зрештою відповідальну місію підкласти бомбу в штабквартирі фюрера в Растенбурзі, де 20.VII.1944 р. мала відбутися скликана Гітлером нарада, узяв на себе Клаус фон Штауффенберг, полковник генерального штабу, який обіймав відповідальну посаду в штабі армії резерву. Але портфель із бомбою, якого він залишив під столом, хтось із учасників наради відсунув у середину стола, і коли бомба вибухнула, ляда піднялася і захистила Гітлера від можливих суттєвих ушкоджень. До того ж нарада проводилася не в бункері, на що розраховували змовники, а в літньому павільйоні. Тому сила вибуху була значно послаблена, і Гітлер отримав лише кілька незначних ушкоджень дерев'яними скалками та дістав контузію.

Оскільки замах готувався в абсолютній таємниці, надзвичайно обмеженим колом осіб, він виявився повною несподіванкою для більшості солдатів Вермахту, як і в цілому для населення Німеччини.

Наступного дня Гітлер трохи змінивши голосом (усе ж контузія вдавалася взнаки), заявив: «Провидіння врятува-

ло мене від біди і я можу продовжувати свою велику працю для досягнення перемоги» (*Шульман М.* Вказ. праця. — С. 171).

Тим часом у Берліні генерал фон Хаазе наказав командирі елітної есесівської охоронної частини оточити військове міністерство, але, збагнувши, що Гітлер залишився живим, Ремер попрямував до Геббельса і той дав йому команду повернути його загін до штабу армії оборони і заарештувати там і командуючого армією, і весь його штаб. За одну ніч майор Ремер став полковником.

А у Парижі генерал Генріх фон Штюльпнагель, одержавши попереднє повідомлення про замах, наказав заарештувати увесь склад СС і СД в колишній столиці Франції. Але фельдмаршал Клюге змусив його відпустити усіх на волю. Викликаний до Берліна для надання пояснень Штюльпнагель спробував по дорозі застрелитися, але куля тільки вибила йому око. Згодом його було страчено. Наприкінці серпня для надання свідчень до Берліна було викликано і самого Клюге, але по дорозі він проковтнув ампулу з отрутою і в такий спосіб уникнув страти. Але Роммелю довелося випити чашу страждань до дна. Загалом в ході розправи з особами, навіть віддалено пов'язаними з замахом, загинуло близько 5 тис. військових і цивільних (за більш уточненими даними 4980 осіб). Спроба таких вищих воєначальників як фон Рундштедт, Кайтель, Йодль і Гудеріан домогтися того, щоб передати усі справи, пов'язані з замахом, військовим трибуналам зазнали невдачі. Таким чином, провал замаху на Гітлера поклав край спробам вищого чиновництва й офіцера шляхом усунення Гітлера й нацистів від влади вступити в переговори із західними союзниками і домогтися для Німеччини пристойних умов миру. Німеччина змушена була підписати акти про повну й беззастережну капітуляцію у Реймсі, Римі і, зрештою, в Карлсхорсті.

Розділ ІХ. ДИПЛОМАТІЯ ЗАВЕРШАЛЬНОГО ЕТАПУ ВІЙНИ У ЄВРОПІ

1. Міжнародне значення поразки німців під Курськом

Катастрофа під Сталінградом не давала спокою Гітлеру, тому після локального успіху під Харковом, коли цей великий індустріальний центр України знову опинився в руках у німців, він вирішив влітку 1943 р. перехопити ініціативу й остаточно розгромити Червону армію.

З метою розробити масштабну наступальну операцію, що згодом дістала назву «Цитадель», Гітлер 3 і 4 травня провів дві розширені наради, на яких були присутні начальник ОКХ генерал Цейтцлер, командуючий групою армій «Південь» Манштайн, командуючий групою армій «Центр» фон Клюге, генеральний інспектор танкових військ Гудеріан і командуючий 9-ю армією, що мала наступати з півночі, генерал Модель.

У 45-хвилинній промові фюрер настирливо обґрунтував свою підтримку Цейтцлера, який запропонував одночасним ударом з півдня на Курськ і з півночі на Білгород зрізати виступ (Орловсько-Курську дугу), що врізалася в розташування німецьких військ і створювала вигідний плацдарм для подальшого наступу радянських військ на Україну.

Манштайн і Модель категорично відкинули доцільність цієї операції, мотивуючи це тим, що вона могла бути успішною в квітні 1943 р., тобто відразу після розгрому радянських військ під Харковом, а не тепер, коли командування Червоної армії укріпило мінними полями, земляними фортифікаційними спорудами і артилерійськими «пастками» для танків обидва фази цієї дуги, що загрожувало втратити там цвіт Вермахту — його танкові корпуси, які мусли лобовим тараном пробивати заздалегідь укріплені позиції Червоної армії. Проаналізувавши дані аерофотозйомки, Гудеріан також висловився проти такого ірраціонального й згубного використання танків, навіть таких, як «Тигр» і «Пантера», що могли успішно діяти лише в умовах широкого маневру на відкритій місцевості під прикриттям авіації, а не брати в лоб заздалегідь укріплену оборону противника. Ця суперечка, в ході якої генерали не змогли переконати фюрера, закінчилася досить повчальною бесідою того ж Гудеріана з начальником ОКВ Кайтелем:

«Ми повинні розпочати наступ з політичних міркувань, — заявив фельдмаршал. — Ви думаєте, що люди знають, де знаходиться цей Курськ? — відрізав не без сарказму генерал-полковник».

У ході операції «Цитадель» німці втратили два чудово вишколених танкових корпуси Кнобельсдорфа і Лауссера, але й Червоній армії ця перемога обійшлася розгромом під Прохорівкою цілої 5-ї танкової армії генерала Ротмістрова. Але якщо Радянський Союз швидко відновив свої танкові втрати, то німцям довелося посилати в Італію, де саме в цей час висадилися союзники, танки на допомогу Муссоліні безпосередньо з конвеєрів танкових заводів, навіть без польових випробувань.

Від самого початку й аж до кінця Курська битва з оперативно-стратегічної точки зору була цілковитим абсурдом. Спочатку дилетант Гітлер спрямував танки на заздалегідь укріплену протитанкову оборону, де їх розстрошили радянські артилеристи й піхотинці, а під кінець «великий стратег» Жуков послав у "кавалерійську атаку" проти двох танкових корпусів, що тільки но вийшли з бою, встигли залатати пробоїни у своїх танках, й організувати кругову оборону, свіжу 5-ту танкову армію П. Ротмістрова, яка в цьому бою втратила більше половини своїх танків і САУ. У той час, як корпуси Кнобельсдорфа і Лауссера могла без втрат добити штурмова авіація.

Початок розпаду гітлерівської коаліції

Успіхи союзників мали значні наслідки для подальшого розпаду агресивного блоку. Вже на початку січня 1944 р. розпочала мирний зондаж Фінляндія. 26 березня до Москви прибула делегація на чолі з Ю. Паасікві, де вона вела переговори з радянською стороною про вихід із війни. Але умови, що їх за вказівкою Сталіна висунув радянський уряд, були настільки анексіоністськими, що делегація не мала повноважень їх прийняти. Лише влітку 1944 р., коли союзні війська перейшли у наступ на обох фронтах, у Фінляндії відбулися суттєві перестановки в кабінеті міністрів, і новий уряд підписав 19 вересня у Москві перемир'я, за яким відновлювалася дія радянсько-фінляндського договору 12 березня 1940 р. Німецькі війська, що перебували на

території Фінляндії, мали бути передані радянському командуванню як військовополонені.

У січні 1944 р. стала на шлях пошуків виходу з війни Румунія, яка спробувала налагодити контакти з Англією й США через нейтральні країни. Усунення королем Міхаєм від влади Й. Антонеску створило передумови для виходу Румунії з гітлерівської коаліції. Посол Румунії в Туреччині Креціану розпочав переговори з радянським повпредом Виноградовим, які завершилися прибуттям до Москви делегації на чолі з Б. Штірбеєм, де 12 вересня 1944 р. було підписано угоду про перемир'я. З радянського боку підпис поставив маршал Р. Малиновський.

Спроби емігрантських кіл Болгарії досягти угоди з союзниками успіху не мали. Не досягли домовленостей і контакти з союзниками болгарських представників на чолі з Мошановим. Як йшлося вище, Сталін ще на початку 40-х років прагнув заручитися підтримкою Гітлера, аби з його дозволу укріпитися у Протоках і схилити на бік СРСР Болгарію. Тоді в 1940 році у Сталіна нічого не вийшло. Тепер же після успішної Ясссько-Кишинівської операції і перевороту в Румунії, де король Михайл усунув від влади диктатора Антонеску, Сталін, не ставлячи до відома своїх союзників Рузвельта і Черчілля, вирішив розірвати нейтралітет з Болгарією* і ввести туди свої переможні війська. 9 вересня до влади там було приведено прорадянський уряд, з яким і підписано договір про припинення воєнних дій. Але у випадку з Болгарією СРСР не вдалося уникнути загострення

* Випадок із Болгарією був єдиним порушенням однією з країн антигітлерівської коаліції попередньої домовленості про підписання актів про беззастережну капітуляцію країни за згоди усіх союзників, а не сепаратно. У даному випадку Сталін в односторонньому порядку порушив цю домовленість—дуже вже йому кортіло ввести свої війська у Болгарію, яка не воювала проти СРСР, і послати там свого ставленика Г. Димитрова. Але герой Ляйпцігського процесу не довго влаштував Сталіна на посаді регента, а потім голови Ради міністрів. Після того як Димитров вступив у перемовини з Тіто про утворення Балканської федерації слов'янських народів, його було викликано до Москви. 1949 р. він помер від серцевого нападу не без допомоги НКВесівських «лікарів» у одному з підмосковних санаторіїв, а Тіто відмовився їхати на розправу до Бухареста, і ще впродовж багатьох років очолював Федеративну Югославію, яка проводила незалежний від Кремля зовнішньополітичний курс.

суперечностей з союзним командуванням. Довелося в комісію по підготовці договору включити представників Англії та США, що мали спостерігати за демократичністю утворення нового уряду.

Розділ X. ПРОБЛЕМИ ПОВОЄННОГО СВІТОУСТРОЮ: ТЕГЕРАН — ЯЛТА

Прикриваючись необхідністю особистого керівництва фронтами, Сталін відкинув ще одну пропозицію Рузвельта — зустрітися десь в районі Чукотки або Аляски, тобто в безпосередній близькості від радянських кордонів. Далекочудний Рузвельт зрозумів тактику Сталіна, який відверто боявся опинитися в середовищі, де його не могли охороняти тисячі агентів НКВС.

Тим не менше Рузвельт, як і Черчіль, вважали за необхідне виробити спільні плани щодо майбутнього Європи, Німеччини і світоустрою взагалі. Вони запропонували провести у Москві конференцію міністрів закордонних справ США, Великої Британії й СРСР не пізніше жовтня 1943 р. І така конференція, на яку приїхали міністр закордонних справ Великої Британії Е. Іден, державний секретар США К. Галл, а з радянського боку в ній взяв участь нарком В. Молотов, відбулася 19—30 жовтня 1943 р.

Вони обговорили проблеми повоєнного устрою Європи, зокрема познайомилися з доповіддю Й. Сталіна, виголошеною з цього приводу на урочистих зборах, присвячених 26-й річниці більшовицького перевороту 1917 р., виробили ряд декларацій і документів, що лягли в основу першої зустрічі лідерів трьох держав у Тегерані.

Тегеранська конференція лідерів Великої Британії, СРСР і США (28.XI — 1.XII.1943 р.)

Напередодні конференції кожен із трьох лідерів мав своє коло планів, яке б йому хотілося вирішити на ній. Рузвельта саме опанувала ідея «чотирьох поліцейських», тобто чотирьох великих держав, що після війни б узяли на себе функції своєрідних директорів, або управителів світом, які

б не допускали жодної агресії (ще допоки малася на увазі Німеччина, яка могла б прагнути реваншу після поразки, а в тому, що Німеччина зазнає поразки, були переконані усі троє). Тому Рузвельт прагнув додумати цю свою концепцію і виробити її остаточну формулу.

Коли ж постало «польське питання», він як тверезий прагматик найбільше переймався долею 6 мільйонів американських поляків, чиї голоси не бажав втрачати на майбутніх виборах. Про це він відверто говорив у бесіді зі своїм міністром праці і дружньою йому особою Френсіс Перкінс.

Черчілля найбільше турбувало майбутнє Британської імперії, окрім того він прагнув відродити у Європі традиційну для Британії рівновагу сил. Тому він пішов на відчайдушний крок і запропонував Сталіну поділити сфери впливу у Східноєвропейських країнах до Угорщини включно на відповідну кількість процентів. Але Сталін поки що загадково відмовчувався, адже його армії шойно перетнули кордони СРСР, а надалі він покладався у формуванні майбутнього обличчя Європи на авангарди власних армій. Але в Тегерані він побачив ще одну можливість просунути не лише авангарди, а й самі армії якомога далі на захід, адже обидва його партнери висловили зацікавленість, щоб Червона армія взяла участь в остаточному розгромі Японії. І він на це погодився, але не раніше ніж за два місяці після капітуляції Німеччини. Про це розмова ще попереду, оскільки справжнє торговисько з цього приводу відбувалося в Ялті в лютому 1945 р., коли карти вже лежали на столі.

Ялтинська (Кримська) конференція (4–11 лютого 1945 р.)

На початок лютого радянські війська майже повсюдно вийшли за межі передвоєнних кордонів СРСР. Лише в «Курляндському казані» 33 німецьких дивізії під командуванням В. Шернера продовжували чинити опір, сподіваючись на успішну евакуацію морем до Райху.

Відбивши психічну атаку німців у Арденській ущелині, союзні війська досягли кордонів власне Німеччини на заході і тепер, долаючи шалений опір Вермахту, мали здійснити прорив всередину Німеччини, дійти до Рудних гір і з заходу почати визволення Чехословаччини. Отже станови-

ще Райху ставало безвихідним.

Перед лідерами трьох великих держав антигітлерівської коаліції поставало питання повоєнного врегулювання в Європі і насамперед вирішення долі Німеччини.

Істотні зрушення на користь союзників відбулися й у Тихому океані, Південно-Східній Азії та на Далекому Сході. Але тут ситуація ускладнювалася через розбіжності в поглядах на подальший перебіг подій між Рузвельтом і командуючим американськими військами на Тихому океані генералом А. Макартуром, колишнім губернатором Філіппін, який прагнув повернутися туди в тозі триумфатора, тоді як в Комітеті начальників штабів вважали, що такий штурм може коштувати США великих людських втрат, а на черзі були власне Японські острови, Формоза (Тайвань) і остаточний прорив т. зв. Японського кільця. З огляду на це чимало турбот завдавала Рузвельту і його штабам Квантунська армія, яку японське командування могло частинами перекидати на будь-який напрямок, аби підсилити опір острівних гарнізонів і збільшувати людські втрати армії і флоту США.

Саме проблема Квантунської армії примушувала Рузвельта шукати контактів зі Сталіним, аби той підтвердив свої попередні обіцянки, дані в Тегерані, після розгрому Німеччини перекинути свої війська на Далекий Схід.

Сталін також чимало розмірковував з цього приводу. Ще за кілька тижнів до ялтинської зустрічі він викликав до себе посла США в Москві А. Гаррімана і на великомасштабній карті Далекого Сходу показав йому, на які території претендує СРСР. Насамперед, — це Курильські острови, південна частина острова Сахалін, а також незамерзаючі порти Дайрен і Порт-Артур. Сталін вимагав надати право СРСР на управління маньчжурськими залізницями, а також значних переваг у зовнішній Монголії, проти чого був налаштований союзник Рузвельта у Китаї Чан Кайші. Тому, резюмус Г. Кіссінджер, найменш доступним для розуміння є рішення Рузвельта в Ялті піти на задоволення усіх цих вимог (Сталіна. — А. Т.) і оформити їх таємними угодами, які передбачали повернення Москві її панівної ролі в Маньчжурії, втраченої за підсумками російсько-японської війни. Ця роль зберігалася за Москвою, допоки китайські

комуністи не захопили в 1949 році Пекін (*Киссинджер Г. Вказ. праця — С. 373.*).

Загалом же Ялтинська конференція не мала чітко визначеного порядку денного, тому кожна делегація залишала за собою право порушити будь-яке питання, що найбільше її цікавило. Однією з таких проблем була проблема повоєнних кордонів Польщі. Рузвельт і Черчіль, зв'язані своїми зобов'язаннями перед польським емігрантським урядом, наполягали на поверненні до кордонів 1939 року. Сталін же вважав, що повоєнні кордони Польщі мають пройти на сході як мінімум по «лінії Керзона», а на заході по річках Одер та Ниса, що позбавляло Німеччину значних територій на сході з населенням до 9 млн. чоловік етнічних німців. Це питання у Ялті не було вирішено.

Попри всі складнощі, що виникали в ході конференції, усе ж лідери дійшли згоди про подальшу координацію воєнних дій на завершальному етапі війни у Європі і про спільне співробітництво між штабами союзних військ.

І все ж умовна демаркаційна лінія, вироблена у Ялті, відкрила Сталіну можливість просунути свої війська аж до центральноєвропейських столиць: Будапешта, Відня і Праги.

Рівно через 50 років після цих історичних подій авторові вдалося взяти участь у ювілейній науковій конференції, що проходила в тому ж Лівадійському палаці 5–11 лютого 1995 р. під гаслом: «Кримська (Ялтинська) конференція 1945 року: уроки й перспективи». На загальному й секційних засіданнях цього форуму було заслухано десятки доповідей, переважно московських вчених і високих офіцерів Чорноморського флоту РФ, у яких виспівувалися дифірамби високій дипломатичній майстерності «вождя усіх народів», його тріумфу над партнерами, що змушені були задовольнити практично всі імперські вимоги московського диктатора. Особливо відзначився там запеклий українофоб і відомий думський "соловей" К. Затулін, який наголосив, що розпад СРСР послабив усіх без винятку його колишніх учасників.

Особливу «стурбованість» висловлювали оратори від Російської Федерації з приводу того, що в результаті здобуття незалежності в найгіршому становищі опинилася Україна,

що вона, повернувши на захід, навряд чи стане бажаним партнером у спільній європейській родині, що її економіка перебуває у катастрофічному стані. А К. Затулін навіть застеріг Україну, що вона опиниться між двома вогнями й іншого шляху, як іти далі з Росією, у неї немає.

Довелося й авторові цих рядків узяти слово на заключному засіданні «Ялти-95» і довести до відома присутніх у залі, що Ялтинська конференція 1945 р. насправді була останнім Мюнхеном ХХ століття, де західні демократії поступилися половиною Європи московському тоталітарному режиму, прирікши народи країн Центральної й Південно-Східної Європи на 50-літню кабалу в радянському ярмі, аж до початку 1990-х років, коли огидна імперія, не витримавши напрути гонки озброєнь і глобального протистояння усьому демократичному світові, нарешті розпалася і на її кривавих теренах постали незалежні держави, в тому числі й багатостраждальна Україна.

Розділ XI. АНТИГІТЛЕРІВСЬКА КОАЛІЦІЯ НА МЕЖІ РОЗПАДУ

Через два тижні після Ялтинської конференції в Румунії виникла політична криза. 24 лютого там почалися масові заворушення, що зрештою вилилися у загальний страйк.

Нестійкий уряд Радеску придушив цей страйк вогнем артилерійських гармат. У відповідь комуністи звинуватили його у кривавих убивствах, окремі комуністи, члени коаліційного уряду направили королю Міхаю петицію, вимагаючи відставки «кривавого прем'єра».

24 лютого британський посол у Москві К. Керр, а два дні по тому і його американський колега А. Гарріман направили Молотову протести стосовно дій радянських представників у союзній Контрольній комісії в Румунії з приводу тиску з їхнього боку на уряд Радеску. Але В. Черчіль не міг втрутитися у румунські справи, оскільки ця країна, за домовленостями в Ялті підлягала переважному впливу СРСР, а сам Черчіль був скутий подібними ж заворушеннями у Греції, де переважний відсоток впливу, за тими ж домовленостями, мав належати Великобританії.

Обидві сторони зійшлися на тому, що слід почекати перших по війні демократичних виборів під контролем союзників, а потім уже розібратися у цих справах. Так між союзниками пробігла перша, поки що не чорна, а сіра кішка.

Найгірше складалися стосунки з польським емігрантським урядом, що мав осідок у Лондоні. 6 січня 1943 р. Сталін безкомпромісно оголосив, що СРСР в жодному разі не поступиться жодним квадратним кілометром тих територій, що він їх здобув у результаті договору від 23 серпня 1939 р., інакше кажучи, після спільної з Німеччиною агресії проти Польщі та її п'ятого поділу.

У відповідь на ці претензії Сталіна Рузвельт заявив польському послу у Вашингтоні, що хоча він і не згоден з радянськими претензіями, однак не може дозволити цій думці керувати своїми діями з огляду на події, що розвиваються на радянсько-німецькому фронті.

Така позиція президента США свідчила про те, що він готовий поступитися інтересами реального союзника (адже польські війська у цей час воювали проти німців та італійців на Близькому Сході й Півночі Африки) на користь віртуального, до зустрічі з яким у Тегерані вже готувався президент США. Польсько-радянські відносини загострилися до краю після того, як 13 квітня 1943 р. німецьке радіо оголосило про умисне вбивство Радянським Союзом кількох тисяч польських офіцерів армії й поліції, чий труп було знайдено в Катинському лісі під Смоленськом. 16 квітня польський емігрантський уряд звернувся до міжнародного Червоного хреста з проханням направити в район Катині слідчу групу, аби з'ясувати вірогідність цих звинувачень з боку нацистських ЗМІ на адресу Кремля.

Сталін, діючи за принципом злодія, на якому зайнялася шапка, звинуватив польських емігрантів у посібництві нацистам. Але, незважаючи на ці демарші Сталіна, емігрантський прем'єр В. Сікорський наполягав на тому, щоб провести об'єктивне розслідування за участю представників і польського Червоного Хреста, чого найбільше побоювався Сталін. Адже він добре знав, що саме за його вказівкою беріївські вертухаї здійснили масові розстріли польських офіцерів не тільки в Катині, а й у Старобільську, Осташкові й Козельську. Про це, до речі, поляки дізналися, коли на

Уралі формувалася перша польська армія під командуванням генерала В. Андерса, яку він згодом вивів на близькосхідний театр воєнних дій. За цей злочин сталінсько-беріївських органів перед польським народом мусив вибачатися від імені Росії президент Б. Ельцин.

У своєму листі до Рузвельта Сікорський писав: «Наше звернення до Міжнародного Червоного Хреста з проханням розслідувати обставини смерті тисяч польських офіцерів, можливо піддавалося критиці у певних колах. Але ж ми не могли проігнорувати виявлені факти, тим більше, що багато поляків тут, на Середньому Сході, мали близькі й товариські стосунки з тими, хто був закатований. Сподіваюся, Ви розумієте, що для частини радянського уряду ці дії не були несподіванкою...». (Фейс Г. Вказ. праця. — С. 177). Після розвалу СРСР російські власті змушені були опублікувати таємні документи політбюро й НКВС, що стосувалися цього злочину проти людства, але 1943 р. цей казус ледь не призвів до розпаду антигітлерівської коаліції, адже поляки висунули цілком справедливий претензії до сталінської кліки тоталітарних розстрільників, посібників нацизму.

Та Сталін не збирався здавати полякам свої позиції. Аби нейтралізувати емігрантський уряд, він у переговорах з Е. Бенешем, що проходили того ж 1943 р., пообіцяв підтримати претензії Праги щодо Тешинської Сілезії, захопленої Варшавою зі згоди Берліна після мюнхенського торжища. Але ці його незграбні маневри не похитнули позиції польського емігрантського уряду, аж допоки В. Сікорський не загинув за загадкових обставин під час перельоту з Північної Африки у Гібралтар. С. Міколайчик, який очолив після його загадкової загибелі екзильний уряд продовжував наполягати на польських претензіях до СРСР. Адже саме йому належала ідея проводити операцію «Бужа» (Буря) на територіях, залишених німці перед приходом Червоної армії, що зрештою призвело до кривавої трагедії Варшави 1944 р.

Користуючись напруженням у польсько-чехословацьких стосунках, що виникло в підсумку захоплення поляками Тешинської Сілезії після мюнхенської капітуляції Заходу, Сталін поспішив налагодити взаємовигідні стосунки з Е. Бенешем, чий екзильний уряд, як, до речі, й польський,

також перебував у Лондоні. Впродовж 1942–1943 рр. Кремль двічі приймав Бенеша у Москві. Йому було обіцяно, що по війні Чехословаччина збереже домюнкенські кордони, а судетські німці будуть виселені з території відновленої Чехословацької республіки. Аби хоч якось втішити польський емігрантський уряд, що безнадійно прагнув повернути собі Західну Україну, Західну Білорусь і Віленський край, Сталін погодився навіть на утворення по війні тристороннього союзу між ЧСР, Польщею й СРСР, йдучи назустріч пропозиціям Бенеша. Але ці маневри викликали підозру в Лондоні й Вашингтоні, куди безрезультативно звертався Бенеш. Тому чехословацький президент в екзилі змушений був погодитися на введення до його уряду комуністів за принципом 1 до 5.

Набагато складніше розвивалися події на Балканах. З Болгарією й Румунією Сталін вчинив просто. Користуючись успіхом у Яссько-Кишинівській операції, він увів у обидві країни свої війська і нав'язав їм маріонеткові режими, що викликало суттєві тертя з Великою Британією і США. Після державного перевороту й усунення від влади Горті Угорщина, опираючись на німецькі дивізії, що прийшли на допомогу Салаші, продовжували чинити запеклий опір Червоній армії, особливо у боях за Будапешт, який кілька разів переходив із рук в руки. В підсумку цих боїв жовті води «голубого Дунаю» стали червоними від крові сотень тисяч радянських бійців, полеглих у боях за Будапешт, а дебrecенський маріонетковий уряд, утворений в обозі 4-го Українського фронту, усе ніяк не міг дістатися столиці.

Найскладніше й надто заплутано складалася ситуація в Югославії, де з різним відсотком успіху діяли партизанські загони «четників» Дражі Михайловича, який став військовим міністром емігрантського королівського уряду, і комуністичні бригади Й. Тіто. З Тіто наввипередки прагнули зав'язати тісні стосунки як представники Москви, так і Лондона. В. Черчіллю це зробити було легше, оскільки його бази постачання розташовувалися в сусідній Італії, Сталіну було складніше, але він покладався на багатолітнє перебування Тіто в СРСР у коридорах Комінтерну, чия штабквартира перебувала в будинку якраз навпроти Троїцьких воріт Кремля.

Не секрет, що в балканському варіанті В. Черчілль розраховував на втягнення Туреччини у війну на боці союзників, аби перекрити шлях на Балкани радянським арміям і утвердитися на Додеканезьких та інших островах у районі Проток.

Зі свого боку Сталін, зазнавши невдачі у переговорах 1940 р. в Берліні, також прагнув закріпитися у Протоках і розгорнути радянські військові бази на території Туреччини. Стурбована такими претензіями з боку союзників Туреччина найбільше побоювалася німецько-болгарських військ поблизу її європейських кордонів неподалік від Стамбула, що безпосередньо загрожували Босфору й Дарданеллам. Восени 1943 р. тиск на Туреччину посилювався. Рузвельт навіть був готовий викликати Іненю на переговори до Каїру. Але ніщо не змогло примусити турків відмовитися від нейтралітету. Таким чином Сталін залишився без Проток, а Черчілль задовольнився введенням британських військ у Грецію.

Але всі ці суперечливі розклади зрештою показали безнадійність розрахунків як Черчілля, так і Сталіна. 1947 року Тіто вийшов із покори Кремлю, оголосивши свій особливий шлях розбудови «ринкового» соціалізму. Димитров спільно з Тіто став на шлях утворення Балканської федерації, якою було б неможливо управляти з Москви. Героя лляйпцігського процесу було відкликано до Москви, де не без допомоги беріївських майстрів заплічних справ він і помер від «серцевого нападу». А Бенеш у підсумку комуністичного перевороту 1948 р. знову змушений був піти у відставку. Хоча й вірнопіддані промосковські комуністи Готвальда — Новотного в тріумфальні місяці «Празької весни» 1968 р. віддали владу патріотам «соціалізму з людським обличчям» А. Дубчека, усунутого від влади найефективнішим «аргументом — демократії» Кремля — танковими й десантними дивізіями, що захопили мирну Прагу 1968 р.

А Будапешт разом із Варшавою показав Москві, що Дунай може стати червоним від крові непокірних повстанців «жовтневої» революції 1956 р., готових померти під траками тих же радянських «аргументів демократії» в боротьбі «за нашу і вашу» свободу.

Вигнання радянських окупаційних військ 1990 р. з т. зв.

країн народної демократії, зрештою, підняло таку хвилю, що зміла з кремлівського горбу тоталітарний режим, як би він не ховався за дулами радянських танкових дивізій у боротьбі за «демократію».

Набагато серйознішими були міжсоюзницькі розбіжності щодо проблеми капітуляції німецьких військ на півночі Італії. Усе почалося з того, що в другій половині лютого італійський барон і промисловець Л. Парілі, очевидно пов'язаний з американськими спецслужбами, інформував представника Бюро стратегічних служб США у Швейцарії Т. Гіверніча про те, що командує військами СС у Північній Італії групенфюрер К. Вольф, особа наближена до Гімлера, готовий вступити в переговори з союзним командуванням про капітуляцію німецьких військ, "аби запобігти непотрібному кровопролиттю".

Керівник Бюро стратегічних служб А. Даллес начебто повідомив у Вашингтон і Казерту (де розміщувалася штабквартира командуючого союзними військами у Середземномор'ї фельдмаршала Г. Александра) про ці кроки К. Вольфа і його готовність умовити командуючого всіма німецькими військами в Італії фельдмаршала Кессельрінга вступити у такі переговори з союзниками з німецького боку.

Фельдмаршала Александер начебто поставив до відома Об'єднаного комітету начальників штабів США, що він готовий доручити вести такі переговори своєму начальнику штабу генералу Лемнітцеру.

Спільно з генералом Лемнітцером до Берна для попередніх контактів з Вольфом відбув із Казерти також його заступник, начальник штабу розвідки генерал Ері. Про ці контакти союзної сторони з К. Вольфом через агентурні джерела дізналися агенти радянської шпигунської мережі у Швейцарії і негайно повідомили в Центр про те, що у цій країні ведуться англо-американські переговори про укладення сепаратного миру, учасники яких підмінили сам предмет попередніх контактів — вироблення умов беззастережної капітуляції німецьких військ в Італії. 12 березня Гарріман і Керк одночасно передали офіційне повідомлення фельдмаршала Александра Молотову, який заявив, що радянський уряд не заперечує проти цих перемовин, якщо в них візьмуть участь представники радянського команду-

вання, які є у Франції. Очевидно йшлося про військових аташе і представника при штабі де Голля.

Наступного дня (13 березня) Гарріман повідомляв у держдепартамент, що не бачить доцільності у запрошенні офіцерів-представників радянського командування, оскільки у цих перемовинах йдеться лише про беззастережну військову капітуляцію, яку може прийняти будь-який начальник на будь-якій ділянці фронту.

У відповіді на лист Молотова від 15 березня обидва посли на підставі доповідних записок Комітету начальників штабів і фельдмаршала Александра переконували наркома, що переговори ведуться лише про беззастережну капітуляцію німецьких військ в Італії.

Того ж 15 березня 1945 р. генерал Лемнітцер доповідав фельдмаршала Александеру, що тепер він має змогу забезпечити заходи безпеки і може включити в свою групу для перемовин і радянського офіцера, оскільки становище його і генерала Ері досить конспіративне, бо вони відбувають до Берна в цивільному вбранні, аби не привертати до себе зайвої уваги.

16 березня через обох послів Молотов передав новий меморандум радянського уряду, де безпідставно висловив недовіру союзникам з приводу цих переговорів.

У своєму звіті від 17 березня Гарріман констатував, що ймовірно радянська сторона не вірить союзникам і вважає, що решта німецьких командуючих за прикладом німецького командуючого на Півночі Італії запропонують союзникам капітуляцію на Заході, в той час як весняні відлиги на Східному фронті загальмують наступ радянських військ. Одне слово, американський посол недаремно одержував свою платню від платників податків. Він чудово зрозумів причини демаршів радянської сторони.

Але ж не збирався поступатися своїми імперськими інтересами і Й. Сталін. У своєму листі до президента США від 29 березня він висловлював повну недовіру американській версії переговорів у Берні і почав переконувати Ф. Рузвельта, що німці використовують переговори у Швейцарії як димову завісу і що, мовляв, поки йдуть ці переговори, німці перекинули з Італії на Східний фронт три дивізії, що абсолютно не відповідало дійсності.

Беручи під захист своїх офіцерів, Ф. Рузвельт пише 24 березня Сталіну, що його, тобто Рузвельта, уряд, «як Ви, зрозуміло, збагнете, має надавати усіляку підтримку офіцерам діючої армії, командуючим збройними силами союзників, які вважають, що є можливість примусити капітулювати війська противника в їхньому районі. Я б вчинив би зовсім нерозумно, якби... допустив будь-яке зволікання, в результаті чого американські збройні сили зазнали б зайвих втрат. Як військова людина, ви зрозумієте, що треба діяти швидко, аби не втратити можливостей. Так само йшли б справи, якби до вашого генерала під Кенігсбергом або Данцігом противник звернувся б із білим прапором».

В іншому листі від 1 квітня Рузвельт наголошує, що уся ця справа виникла в результаті ініціативи німецького офіцера, близького до Гімлера, при цьому цілком вірогідно, що головна мета, яку він переслідує, полягає в тому, щоб посіяти підозру й недовіру між союзниками. «У нас немає жодних підстав дозволити йому домогтися успіху в досягненні цієї мети». Але на цьому листування з даної проблематики не завершилося.

У листі від 5 квітня Рузвельт з обуренням підкреслює: «Відверто кажучи, я не можу не відчувати крайнього обурення стосовно ваших інформаторів, хто б вони не були, у зв'язку з таким огидним, неправильним трактуванням моїх дій, або дій моїх довірених підлеглих».

Сталін спробував вигородити своїх шпигунів, запевняючи президента, що його «інформатори» дуже чесні й скромні люди, які виконують свої обов'язки сумлінно...».

В. Черчилль, якому давно вже набридли сталінські «вкрутаси», одержавши від Рузвельта повідомлення про черговий сталінський дипломатичний демарш, радив президенту дати наразті зрозуміти Сталіну, що є межа, яку нікому не дозволено перетинати...

Уся ця піднята Сталіним дипломатична метушня навколо міфічних «сепаратних» переговорів, зрозуміло, через агентурні канали дійшла до Гітлера. Вольфа відкликали з Італії, а Кессельрінга замінили на Вітгінгофа.

Учиняючи скандал проти переговорів у Берні*, Сталін порушував домовленості, зафіксовані у декларації Московської конференції міністрів закордонних справ (осінь 1943

р.), де зокрема, йшлося про те, що кожен із трьох головних союзників, виходячи з інтересів усіх трьох сторін, може вести переговори з будь-яким ворогом, великим, чи малим, про капітуляцію збройних сил на тому фронті, де йому належала перевага, як наприклад, США й Велика Британія в Італії, СРСР — у Фінляндії та США на Тихому океані. (Фейс Г. Вказ. праця. — С. 200).

Отже, вигадки беріївських агентів про міфічні сепаратні переговори у Берні від початку і до кінця були диверсією проти єдності антигітлерівської коаліції, штучно розпланованою Сталіним і його оточенням.

Переговори завершилися нічим. Кровопрлиття на західному фронті тривало аж до самого 7 травня 1945 р., коли у Реймсі Ейзенхауер прийняв капітуляцію від канцлера К. Деніцай і адмірала Фрайдебурга. А на Східному фронті усе ще продовжувала литися кров, аж до 9 травня, коли була визволена Прага**.

*У розпал "холодної війни" брежнєвський й андропівський майстри фальсифікації історії випустили брехливий серіал "сімнадцять миттєвостей весни", де у спотвореному вигляді подали цей факт як "великий подвиг" міфічного Штирлиця.

** Упродовж багатьох років сторінками радянських підручників та інших книг про війну блукав міф про визволителя Праги маршала І. Конєва. Тільки з «Празькою весною» з'явилися перші правдиві свідчення одного з керівників штабу повсталой 5 травня Праги Й. Смирковського, що насправді Прагу від розгрому її групою армій «Центр», яка прагнула уникнути радянського полону і капітулювати перед американцями генерала Паттона, який наближався до столиці Чехії з заходу, врятувала власовська дивізія генерала С. Буняченка. Вона впродовж кількох днів протистояла В. Шернеру на далеких підступах до Праги. А тим часом штаб повстанців домігся у переговорах з командуванням групи армій «Центр» згоди, що вона залишає перед позиціями дивізії Буняченка усе важке озброєння і в обхід Праги відступає до Рудних гір, куди вже наближався Паттон. Тому коли армії Лелюшенка й Рибалка «лобігли» до Праги з Берліна, втративши через технічні поломки по дорозі чимало танків, вони затисли лише «хвіст» відступаючої колонії групи «Центр», в тому числі й БТР командувача Шернера, але сам він на швидкохідному автомобілі встиг «вिसлизнути» з лабет радянських танкових генералів, і таки з'явився у полон американцям. Власовців натомість чекала жорстока розправа.

Розділ XII. МІЖНАРОДНІ КОНФЕРЕНЦІЇ ЗАВЕРШАЛЬНОГО ЕТАПУ ВІЙНИ

1. Конференція в Думбартон-Оксі

Міжнародна конференція, що розглядала питання про якнайшвидше створення всезагальної міжнародної організації для підтримки миру і безпеки, проходила 21.VIII.—7.X. 1944 р. в Думбартон-Оксі — старовинній приміській садибі поблизу Вашингтона. В ній брали участь представники чотирьох держав — Великої Британії, Китаю, СРСР і США. Конференція проходила у два етапи — представників Великої Британії (постійний заступник міністра закордонних справ А. Кадоган), СРСР (посол у США А. Громико) і США (заступник держсекретаря Е. Стеттініус) з 21.VIII до 28.IX. На другому її етапі зустрічалися представники Великої Британії, США та Китаю (з 29.IX до 7.X).

На обох етапах конференції в Думбартон-Оксі розглядалися принципи, покладені в основу статуту ООН, що був прийнятий на конференції у Сан-Франциско в червні 1945 р. Найбільше суперечок виникло з приводу угоди про порядок голосування в Раді Безпеки ООН та про склад країн-засновників ООН.

2. Конференція у Сан-Франциско

Капітуляція нацистської Німеччини відкрила шлях до широких консультацій з приводу повоєнного світоустрою, що їм було покладено початок у Квебесі, Тегерані, Каїрі та Ялті.

Одним із найважливіших етапів на цьому шляху була конференція у Сан-Франциско, що відкрилася 25 квітня 1945 р. — через два тижні після смерті ініціатора створення ООН президента Ф. Рузвельта, який помер від серцевого нападу, готуючи свою промову на відкриття конференції, 12 квітня 1945 р.

Чотири держави-засновниці ООН (Велика Британія, Китай, СРСР і США) запросили до участі в конференції 42 країни, що 1942 р. і пізніше приєдналися до Декларації Об'єднаних Націй і оголосили війну агресивним державам «вісі».

Відповідно до розісланих запрошень на відкриття конференції прибули представники 19 латиноамериканських країн, а також Мексики, Канади і США з Північної Америки.

Азіатський континент представляли 9 країн (Китай, Ін-

дія, Ірак, Іран, Ліван, Саудівська Аравія, Сирія, Туреччина, Філіппіни), окремо прибули делегації Австралії, Нової Зеландії, хоч вони, як і Канада, мали статус британських домініонів.

Африканський континент репрезентували 4 держави: Південно-Африканський Союз (також у статусі британського домініону), Ефіопія, Єгипет, Лівія.

Від Європи прибуло 12 делегацій (Бельгія, Велика Британія, Голландія, Норвегія, Люксембург, Чехословаччина і Югославія, а також дві радянські республіки Білорусь та Україна). Пізніше, коли було вирішено питання про формування уряду, до складу держав-засновниць ООН було включено і Польщу.

До участі в конференції було також запрошено нейтральні держави — Ісландію, Ейре, Португалію, Швецію та ін., а також країни, які на момент відкриття конференції перебували під німецькою або японською окупацією, наприклад, Данія, Австрія й Сіам. Через різні причини не змогли взяти участь у конференції Албанія й Монгольська Народна Республіка. Не запросили до участі в ній і колишні держав-членів «вісі» — Болгарію, Італію, Німеччину, Румунію та Угорщину. Співголовами на конференції обрали керівників делегацій чотирьох великих держав — Великої Британії, Китаю, СРСР і США.

У ході роботи конференції було утворено чотири комісії — із загальних положень; проекту статуту; з питань діяльності Ради Безпеки та з питань міжнародного суду; окрема комісія розглядала проблеми майбутньої роботи Генеральної Асамблеї ООН. Конференція засвідчила можливість співробітництва демократичних, тоталітарних, диктаторських і авторитарних режимів, якщо ця співпраця спрямовувалася на збереження миру і безпеки народів.

3. Потсдамська конференція

Це була остання зустріч керівників трьох держав-учасників антигітлерівської коаліції — Трумена, Сталіна й Черчілля, якого замінив після поразки консерваторів на виборах лейборист К. Еттли. Оскільки Ялтинська конференція виробила лише попередні умови повоєнного устрою Європи, а Європейська консультативна комісія (ЄКК), утворена ще

у жовтні 1943 р., так і не спромоглася дійти згоди щодо умов європейського миру, в Потсдамі було прийнято рішення утворити Раду міністрів закордонних справ (РМЗС), яка б підготувала мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією й Німеччиною. З утворенням РМЗС, до якої увійшли міністри закордонних справ СРСР, США, Великобританії, Франції та Китаю (тобто країн-членів Ради Безпеки ООН), ЄКК розпускала.

У доповідній записці в держдепартамент від 9.V.1945 р. посол США у Москві Дж. Кеннан писав: «Радянські лідери віддають собі звіт у тому, що саме в період загальної політичної і соціальної нестабільності, що йде безпосередньо за світовою війною, можуть бути створені контури майбутнього світоустрою, котрі з плином часу набудуть постійного характеру...» (Кеннан Дж. Вказ. праця. — С. 163).

Після війни в Європі виникла потреба нової зустрічі у верхах для вирішення невідкладних проблем. Саме з такою метою і була скликана у Потсдамі, передмісті Берліна, конференція.

Окрім найскладніших проблем, які мала розглянути трійка лідерів великих держав, ситуація ускладнювалася ще й тим, що замість небіжчика Ф. Рузвельта США мав представляти новий президент Гарі Трумен, постать зовсім не рівнозначна своєму попередникові ні широтою поглядів, ні політичним досвідом, ні властивостями характеру. Посівши крісло президента в Білому Домі, новий його господар одразу ж переконався, що Рузвельт був занадто щедрим щодо вимог Сталіна, і тому Трумен дійшов висновку про необхідність вдатися щодо СРСР більш «жорсткого курсу».

Конференція закріпила тимчасовий поділ Німеччини, як і її столиці Берліна, на 4 зони окупації, утворила Контрольну раду з представників союзного окупаційного командування як тимчасовий верховний орган влади чотирьох держав у Німеччині. В основу відбудови нової німецької держави було покладено принцип трьох «Д» — демократизації, денацифікації й декартелізації. Головною метою тимчасової окупації Німеччини було визначено її демілітаризацію й роззброєння. Гостро стояло на конференції питання про репарації, поділ флоту та повоєнні кордони*.

Важливе рішення було прийнято про переселення на територію власне Німеччини етнічних німців із земель, що входили до Польщі, Чехословаччини або залишалися в складі Угорщини. Конференція визнала недійсними рішення мюнхенської угоди, віденських арбітражів та аншлюс Австрії. Берлінська конференція розглянула також питання про головних воєнних злочинців і підтвердила наміри союзних держав піддати їх міжнародному трибуналу, що невдовзі відбувся в Нюрнберзі.

Окрім того, конференція розглянула проблеми судноплавства по Дунаю, повоєнний статус Австрії, яка також була поділена на чотири зони окупації, як і її столиця Відень. Глави урядів СРСР, США й Великобританії підписали Протокол і Заяву, що підсумували роботу конференції. На початку серпня до цих документів долучила свій підпис і Франція.

У Потсдамі на прохання Трумена Сталін підтвердив своє зобов'язання оголосити війну Японії.

В кулуарах конференції досить ґрунтовно обговорювалися підсумки проведеного у США наукового експерименту, результатом якого стало виготовлення й експериментальне випробування атомного заряду в штаті Нью-Мехіко. Ще задовго до цього в Радянському Союзі розпочалися дослідження в галузі розщеплення атома. Після того як Трумен і Черчілль повідомили Сталіна про появу в США абсолютно нового виду зброї «виключної руйнівної сили», Сталін наказав форсувати дослідження в цій галузі в СРСР

* В основу повоєнного територіального врегулювання було покладено кордони, утворені за підсумками Паризької мирної конференції 1919 р. СРСР вдалося умовити союзників визнати його кордони (з деякими змінами на користь Польщі) станом на 22 червня 1941 р. Отже, до СРСР відійшли значні території Фінляндії, Литва, Латвія, Естонія, західнобілоруські та західноукраїнські землі, Бессарабія, право на анексію яких СРСР одержав згідно з пактом про ненапад та договором про дружбу і кордон, укладеним у серпні-вересні 1939 р. з нацистською Німеччиною, а також Північна Буковина. Окремим договором з ЧСР до СРСР відійшла також Карпатська Україна (Закарпаття). Згодом до Росії (у складі СРСР) було відлучено частину земель Естонії та Латвії. За рішенням конференції СРСР одержав значну частину Східної Пруссії й місто Кенігсберг, про що було домовлено ще в Тегерані й Ялті. Решта території Східної Пруссії відходила до Польщі. Конференція погодилась також з пропозицією СРСР передати Польщі землі по Одеру і Західній Нисі, де вже було впроваджено польське управління. До Польщі відходила також міста Данціг і Штеттін (Гданськ і Щецин).

і доручив усю справу Берії, який забезпечив не лише роботу надсекретних інститутів і т. зв. «шарашок», де працювали ув'язнені вчені, а й організував викрадення американських і англійських таємниць щодо виготовлення атомної бомби з допомогою шпигунської мережі в США й у Великій Британії.

Потсдамська конференція не лише підбила підсумки Другої світової війни, а й розв'язала третю, «холодну», світову війну, що час від часу в Кореї, В'єтнамі, Кампучії та на Близькому Сході, в Нікарагуа, Анголі й Ефіопії переростала в гострі збройні конфлікти між ВПК двох наддержав — СРСР і США. І так тривало аж до краху тоталітарної системи і розпаду самого СРСР.

З виходом на політичну арену Російської Федерації протистояння об'єднаних сил демократії Заходу і путінського імперсько-кадебістського режиму в РФ набуло іншого забарвлення. Тепер уже яблуком розбрату стали окремі країни СНД — колишні республіки СРСР — Балтійські держави, де Росія прагнула відстояти право на окремішність колишніх колонізаторів, російськомовну меншину в умовах національного відродження латишів, литовців та естонців, а США і Європа прагнули долучити їх до демократичного життя в ЄС та НАТО. Особливими об'єктами суперечностей між Заходом і РФ також стали Грузія, Україна, Молдова, чие прагнення долучитися до європейських інститутів — ЄС, ПАРЄ та НАТО, і мати найсприятливіші стосунки з США викликало неоімперський синдром у кремлівського бюрократичного й політичного істеблїшменту, здатного на будь-які провокації, аж до захоплення українського острова Тузла і розміщення військових баз у Криму, Абхазії, Південній Осетії та Придністров'ї, аби тільки не випускати з імперських лабет шойно незалежнені народи.

На вимогу Трумена і за підтримки Черчілля конференція значну увагу приділила обговоренню становища в країнах Східної Європи, де Сталін, користуючись вигідною ситуацією — насамперед присутністю радянських військ, смертю Рузвельта і безпорадністю місцевих демократичних сил, безпардонно нав'язував підпорядковані Кремлю маріонеткові прокомуністичні режими, за винятком Югославії, де маршал Й. Тіто виявив особливу непоступливість кремлів-

ському диктатору, в чому він мав відверту підтримку з боку Великої Британії і США. Таким чином, вимоги західних союзників створити умови для формування в Болгарії, Румунії та Угорщині демократичних урядів ставили Сталіна в скрутне становище. Особливо воно загострювалося, коли мова йшла про Польщу, на захист інтересів якої проти маріонеткового ПКНВ виступав емігрантський уряд, що окрім підтримки США, Великої Британії і Франції, спирався ще й на власні збройні сили, які на рівних брали участь у боях проти Німеччини й Італії на Близькому Сході, півночі Африки, при визволенні Італії й на західноєвропейському театрі воєнних дій.

Проблема демократичного облаштування Польщі залишалася гострою, аж доки Сталін під тиском західних партнерів не пішов на введення до т. зв. Люблінського уряду представників екзильного уряду Речі Посполитої, що мав осідок у Лондоні.

І все-таки, як не пручався лідер емігрантського уряду С. Міколайчик, Сталін домігся того, щоб на конференцію було запрошено лідера ПКНВ Б.Берута, який ще 27.VII.1944 р. підписав з СРСР угоду про радянсько-польський кордон в межах станом на 28.IX.1939 р., а західний кордон між Польщею й Німеччиною встановлювався по Одрі та Нисі Лужицькій з передачею Польщі Щецина й Вроцлава.

Конференцією було вироблено принципи, покладені в основу врегулювання німецького питання на базі остаточної демілітаризації, роззброєння, розпуску й ліквідації усіх націонал-соціалістичних організацій, демократизації нової влади, поділу Німеччини й столиці Берліна на чотири зони окупації. Гострі суперечності виникли з приводу встановлення загальної суми і частки СРСР у репараційних поставках з Німеччини.

Пам'ятаючи, як гостро стояла репараційна проблема після Першої світової війни, союзники наполягали на якомога меншій сумі репараційних поставок. Сталін же вимагав, щоб вона становила 20 млрд. і щоб СРСР одержав від неї 50 %. Окрім того, Сталін прагнув пограбувати німецькі банки, вилучивши з них величезну суму активів, у тому числі й активи зарубіжних банків.

Зрештою, «Німецьке питання» так і не було вирішено на конференції і його відклали до вироблення РМЗС умов мирного договору з майбутнім німецьким урядом. Такий договір було укладено з урядом ФРН Конрада Аденауера лише в 1955 р.

Розділ XIII. ПЕРЕМОГА НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ. КАПУТУЛЯЦІЯ ЯПОНІЇ

У квітні 1945 р. після смерті Рузвельта поступово почався перегляд позиції США щодо вступу СРСР у війну на Тихому океані. Американська адміністрація, пише Г. Фейс, була не на жарт стурбована тим, у що виллюються контакти СРСР у цьому регіоні, а особливо з Китаєм. Саме тому Об'єднаний комітет начальників штабів дійшов висновку, що причини, які зумовили вступ СРСР у війну на Далекому Сході, вже не є вартими тих затрат, що їх мала б зазнати Америка для втягнення СРСР у воєнні дії проти Японії. Комітет зняв свою вимогу щодо спорудження в радянському Примор'ї авіаційних баз для бомбардувальників «Б-29», оскільки на їх введення до ладу знадобилося б не менше року, в той час як їхні функції могли б перебрати на себе вже наявні бази в Китаї. Відпала потреба й у радянському Тихоокеанському флоті, озброєному кораблями застарілих конструкцій і позбавленому найефективнішої, як виявилось в ході морських баталій на Тихому океані, зброї — авіаносців. Але допомога Радянського Союзу в цьому регіоні усе ж вважалася потрібною з огляду на вірогідну могутність Квантунської армії, що контролювала Маньчжурію і могла слугувати невичерпним джерелом резервів для острівних гарнізонів, які повсюдно чинили відчайдушний опір і завдавали армії США відчутних людських і матеріальних втрат.

Користуючись такою невизначеністю позиції нового президента і його оточення, Кремль вирішив не затягувати справу, а якомога швидше зайняти чітку позицію щодо Японії і своїх зобов'язань, які витікали з договору про нейтралітет, укладеного з Мацуокою ще у квітні 1941 р.

5 квітня 1945 р. уряд СРСР денонсував цей договір як та-

кий, що в умовах війни втратив сенс, і продовження його стало неможливим. А вже 8 серпня 1945 р. СРСР оголосив стан війни з Японією.

Держдепартамент США найбільше турбувало ставлення Сталіна до уряду Чан Кайші та його співробітництво з КПК і Мао Цзедун, який мав свою армію, що протистояла збройним силам Китаю.

Тому посол Герлі по дорозі з Вашингтона в Чунцин зробив зупинку в Москві, аби з'ясувати настрої Сталіна. У своєму донесенні від 17 квітня він, зокрема, сповіщав, що Сталін, пообіцяв надати повну підтримку позиції США й Чан Кайші стосовно об'єднання усіх збройних сил Китаю і висловив беззастережну підтримку позиції США щодо Китаю в цілому.

Щоправда, цей безпідставний оптимізм генерала Герлі спростував досвідчений А. Гарріман, причому таку позицію також поділяв його наступник на посаді посла у Москві Дж. Кеннан.

Тим часом, стосунки між комуністами та націоналістичним урядом були досить складними. Хоча Мао Цзедун і погодився на об'єднання усіх китайських військових сил і утворення коаліційного уряду на принципах Сунь Ятсена, умови, які він висунув, виявилися для націоналістів неприйнятними. Тому зусилля генерала Герлі домогтися у цій справі позитивних зрушень в ході організованої ним зустрічі у Чунціні між Чжоу Еньлаєм і міністром закордонних справ Гоміндану Суном до бажаного результату не призвели. (*Дюрозель*. Вказ. праця — С. 357).

Одержавши ці суперечливі звістки з Москви, Трумен вирішив звернутися за порадою до військових, які висловили переконання, що найліпше було б відмовитись від послуг Сталіна, а покладатися на нову зброю, результати випробування якої виявилися надто оптимістичними.

Держдепартамент вважав (і цю його позицію поділяли у Форін офіс), що СРСР вступатиме у війну на Далекому Сході, виходячи з власних інтересів: 1) Росія може очікувати, коли американські війська ціною власних втрат і зусиль досягнуть майже повного розгрому Японії; 2) Росія в будь-якому разі володітиме такою силою, щоб відхопити усе, що їй було обіцяно в Ялті, за виключенням хіба що Курильсь-

ких островів. Але тут експерти держдепу і Форін офісу жорстоко помилилися. Сталін не збирався поступатися жодним шматком обіцяних територій.

Не маючи жодної уяви про наслідки бомбардування Хіросіми й Нагасакі та готовності Японії вийти з війни, 9 серпня 1945 р. Тихоокеанський флот, 1-й і 2-й Далекосхідний, а також Забайкальський фронти спільно з військами Монгольської Народної Республіки перейшли до виконання наступальних операцій. Головний напрям удару припадав на Хінганський хребет, добре укріплений японським командуванням. 10 серпня до активних наступальних дій перейшла й т. зв. Народно-визвольна армія, контрольована Мао Цзедунем під командуванням маршала Чжу Де. Отже, ні про яке об'єднання комуністичної армії й армії Гоміньдану не йшлося.

10 серпня приймачі японських радіостанцій отримали повідомлення зарубіжних радіомереж про те, що Японія приймає Потсдамську декларацію і готова до повсюдної капітуляції японських військ за межами метрополії.

У відповідь на цю провокаційну інформацію командування Південного фронту запросило у імператорської ставки докладних пояснень, а командування японських військ у Китаї розіслало усім підпорядкованим йому з'єднанням розпорядження, в якому розтлумачувало командирам, що «мирні переговори дійсно почалися, але японські солдати мають, як і раніше, бути готовими з честю віддати своє життя за нашу батьківщину і за імператора».

У розвиток цих дій фронтових воєначальників військового міністра і начальника генерального штабу направили у війська таємну телеграму за № 61:

«Наші супротивники після вступу у війну Радянського Союзу повсюдно посилили воєнні дії проти нас. Між СРСР, з одного боку, і США, Великою Британією й Китаєм, з іншого, ведуться постійні взаємні консультації. У декларації, прийнятій в Потсдамі... висунуто умову, що зазіхає на прерогативи імператора в управлінні країною». Японія заявила, що цей пункт є для неї неприйнятним, тому вона «буде прагнути до досягнення кінцевої мети війни».

У відповідь на цю телеграму командує військами у Китаї Окамура й головком Південного фронту Терауті до-

повідали військовому міністру, начальнику генерального штабу і головнокомандувачу японськими експедиційними силами у Китаї, що попри всі загрози, які виникли після вступу у війну Радянського Союзу, незважаючи на погіршення становища на фронтах, маючи на території метрополії 7-мільйонну армію і ще 1 мільйон солдатів експедиційної армії на материку, вони висловлюють впевненість, що армія готова домогтися мети війни, або з честю загинути в бою. Подібну телеграму надіслав вищому командуванню і головком Південного фронту, у якій він, зокрема, наголошував, що підпорядковані йому війська переймаються лише тим, як захистити політичну систему держави і цілісність її території. Відповідно до телеграми № 61 «Південний фронт готовий мобілізувати усі сили..., аби рішуче продовжувати священну війну».

Але незважаючи на подібні настрої в армії, імператор Хірохіто усе ж прийняв 14 серпня 1945 р. рішення про припинення опору. Цьому рішення імператора передували складні дипломатичні маневри. 10 серпня швейцарський повірений в справах у Вашингтоні передав від імені японського уряду ноту, в якій висувалася вимога, що умови капітуляції в жодному разі не могли б порушити «прерогативи його величності як суверена». Тобто йшлося про збереження влади імператора. 11 серпня 1945 р. держсекретар США Дж. Бірнс надіслав японцям відповідь, у якій ця умова була фактично прийнята, щоправда у своєрідній дипломатичній формі: «з моменту капітуляції імператор та японський уряд підлягатимуть верховному командуванню сил держав-союзників».

Тільки після одержання цієї телеграми з Вашингтона мікадо передав 14 серпня по радіо наказ припинити вогонь.

Військовий міністр і начальник генштабу відповідно до цього рішення імператора направили в усі армії телеграму, в якій пропонували виконати волю мікадо, як єдиний шлях збереження державного устрою, цілісності держави і полегшення страждань народу.

Військово-морський міністр 15 серпня також віддав розпорядження усім кораблям припинити бойові дії і виконати рішення імператора про капітуляцію.

Але радянське командування, прагнучи захопити якомо-

га більшу територію, усе ж продовжувало наступальні дії аж до початку вересня.

Нарешті 2 вересня 1945 р. на борту американського крейсера «Міссурі» японська делегація у складі міністра закордонних справ Сігеміцу, начальника генерального штабу Умедзу та інших осіб, яким імператор доручив вести переговори про мир, з одного боку, та американський адмірал Німіц і англійський генерал Персіваль, з іншого, в присутності верховного головнокомандувача збройних сил союзників на Тихому океані генерала Макартура і британського адмірала Фрезера поставили свої підписи під Актом капітуляції Японії. З боку СРСР під цим історичним документом поставив свій підпис генерал-лейтенант Кузьма Дерев'янка, багатолітній агент ГРУ генштабу Червоної армії на Далекому Сході*. Старшого за чином військового начальника Сталін не уповноважив узяти участь у перемовинах і підписати Акт капітуляції.

Коли після завершення церемонії її учасники вийшли на палубу флагманського корабля "Німіц", туман розвіявся і сонце осяяло величну Фудзіяму, що вивисувалася над Токійською затокою.

Це був 210-й день — день висадки рисових чеків, згадує учасник подій Сігеміцу, — цього дня закінчилася тисячолітня історія... і зайнялася зоря нової епохи. (От Мюнхена до Токійського залива. — С. 444–445). Після капітуляції Японії кровопролитна Друга світова війна нарешті закінчилася. Настала епоха мирної дипломатії.

Як з'ясувалося, після повоєнного врегулювання кордонів жертви японської агресії лише тимчасово повернули

собі окуповані агресором території, де спротив окупантам невдовзі переріс в антиколоніальний національно-визвольний рух, що завершився утворенням наприкінці 1940-х рр. незалежних від Нідерландів, Великої Британії і США держав.

Радянський союз, який у жодному разі не міг вважатися жертвою японської агресії і не був нею, а навпаки в односторонньому порядку порушив договір про нейтралітет, укладений у квітні 1941 р., за підсумками повоєнного врегулювання з Японією не тільки повернув утрачені Росією за підсумками Портсмутського миру 1905 р. території: Південний Сахалін та острови Північно-Курильської гряди, а ще й прихопив Південно-Курильські острови Кунашир, Ітуруп, Шикотан, Хабомаї, які ніколи не належали Російській імперії, і стали предметом постійних суперечок і територіальних (переважно риболовецьких) конфліктів між СРСР, а потім Російською Федерацією, з одного боку, та Японією, — з іншого, вже після підписання радянсько-японської спільної декларації 1956 р., яка формально припинила стан війни між обома країнами, відновила між ними добросусідські міждержавні й консульські відносини. Окрім того, СРСР увів свої війська в Північну Корею і силою багнетів встановив там диктаторський режим колишнього капітана радянської розвідки корейця Кім Ір Сена*, син якого, Кім Чен Ір, продовжив династію диктатора і зараз погрожує світові ядерною зброєю і недосконалими балістичними ракетами (засобами її доставки), що при випробуваннях падають у Японське море і становлять істотну небезпеку японським рибалкам і містам процвітаючої Японії й Корейської Республіки.

* Саме цей потворний витвір сталінської агресивної дипломатії (КНДР) призвів 1950 р. до локального конфлікту з Південною Кореєю, що ледь не переріс у Третю світову війну. Адже на боці КНДР виступили СРСР та КНР, а на боці Республіки Корея — США і кілька країн НАТО. Зрештою, авантюрний похід армії Кім Ір Сена на південь з метою поглинання Південної Кореї завершився повною поразкою, і агресору довелося повернутися за демаркаційну лінію, що й досі розмежує дві корейські держави, одна з яких процвітає в серед демократичних країн, а інша — остання тоталітарна диктатура в далекосхідній Азії — конає від надмірних видатків на ВПК.

* У подальшому генерал Дерев'янка відвідав Хіросіму й Нагасакі, аби на власні очі переконатися в надзвичайній руйнівній силі «нової зброї», про що доповів докладно у центр. По війні викладав у військової академії, але великі дози опромінення, одержані ним в містах-жертвах атомних бомбардувань, швидко підрвали його здоров'я, і наш земляк з Уманщини в порівняно молодому віці пішов з життя.

ЧАСТИНА III УКРАЇНА НАПЕРЕДОДНІ І В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розділ XIV. УКРАЇНА В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (1918 — 1939 рр.)

Врегулювання територіальних проблем після Першої світової війни стало зразком несправедливого підходу до нарізування нових кордонів. Чимало народів залишилося роз'єднаними між двома чи кількома країнами. Проголошений державами-переможцями принцип етнічного підходу до визначення кордонів нових держав повсюдно не дотримувався. Так, на території Польщі опинилося близько двох мільйонів німців, на території Чехословаччини — більше двох. Понад два мільйони угорців відійшли до складу споконвічно ворожої їм румунської корони, а також до раніше пригнічуваної угорською короною — південно-слов'янської держави. Між трьома сусідніми державами була поділена Македонія...

Але в найгіршому становищі опинився український народ. Нав'язану Паризькій конференції британським і французьким прем'єрами Д. Ллойд Джорджем і Ж. Клемансо Версальську систему договорів певною мірою посилювали зажерливі домагання правителів Польщі, Румунії і навіть поміркованої Чехословаччини. Не стояла осторонь цього процесу й більшовицька Росія. Усе це, зрештою, призвело до розчленування українських земель між кількома державами. Значну їх частину (Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Берестейщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина) через обставини, які виникли не з вини населення цих земель, включили до географічних меж польської санаційної держави. Польсько-російська кампанія 1919–1921 рр., як відомо, закінчилася невдачею для Росії. Це призвело до підписання Ризького договору. Ним, як свого часу Андрусівським миром між Росією і Річчю Посполитою, здавалося, надовго розрубали кордоном, окресленим далеко на схід від «лінії Керзона», дві частини укра-

їнського народу, що прагнули возз'єднатися і офіційно прокламували це прагнення Актом злуки 22 січня 1919 р. і передвступним договором між УНР і ЗУНР у грудні 1918 р., а також Актами, проголошеними у Чернівцях, Ужгороді та інших містах 1919 року.

Одну з них прирекли на асиміляторську політику російського імперського центру, а іншу віддали на відкуп політиці денационалізації санаційного режиму Польщі.

Не в кращому становищі перебувало й українське населення Буковини, Бессарабії, Мармороша й інших регіонів Румунії, де традиційно культивувався успадкований від Оттоманської Порти курс на асиміляцію українців.

Можливо, українцям, або як ще їх називали, русинам Закарпаття, поталанило більше за всіх. Після жорсткого режиму угорської опресії в складі Австро-Угорської "клаптикової імперії" за рішенням Ліги Націй їх передали до складу Чехословацької держави, де не було такої жорстокої політики денационалізації. Уряд не культивував ні релігійних, ні мовних утисків, хоча особливо не переймався розвитком національних етносів. Це особливо помітно на долі русинів-українців Пряшівщини, які підлягали асиміляційному впливові як з боку словацьких, так і центральних властей ЧСР. І все ж становище української громади в демократичній Чехословаччині порівняно з іншими державами, в складі яких після поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. опинилися українці, було найліпшим. Прага стала одним із найбільших в Європі центрів українського культурного і навіть політичного життя української еміграції. В ЧСР навіть функціонувало кілька україномовних вищих навчальних закладів.

Складною залишалася доля українців, закинутих в різний час на територію новоутвореної Югославії, де внутрішні етнічні суперечності не сприяли нечисленній українській громаді в її пошуках культурної автономії, розвитку мови і літератури.

З іншого боку, така ситуація певною мірою сприяла тому, що між українськими громадами європейських країн склалися досить тісні братерські зв'язки, налагоджувалось співробітництво, перш за все на національно-культурній, науковій ниві. Паралельно функціонували і співробітничали

ли між собою політичні демократичні центри, які об'єдналися навколо ідеї злуки в єдиній соборній незалежній українській державі всіх її земель. Зрозуміло, існували й ворогуючі угруповання.

У найгіршому становищі опинилися землі, що відійшли після невдалих воєнних змагань між урядами Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії і ЗУНР, з одного боку, і більшовицькими, денікінськими й польськими загарбниками, — з іншого, до Росії. Імперська геополітична стратегія більшовицької диктатури ґрунтувалася після розгрому УНР та її ліквідації на тому, щоб, по можливості, максимально фізично зменшити населення, яке етнічно належало чи тяжіло до України.

Її територію було ушільнено до можливого мінімуму за рахунок відсікання значної частини територій, населених переважно українцями, на Дону, Кубані, Північному Кавказі, в Криму, воронезьких слобод, численних українських сіл і навіть цілих районів суміжних областей Росії — Царинської, Саратовської, Курської, Орловської, Брянської, а також Білорусії. Виходячи з настирливого прагнення українського населення цих територій до возз'єднання з Україною, уряд УРСР 1924 р. запропонував центру врегулювати прикордонні проблеми. З цією метою під головуванням голови ЦВК Білорусії А.Черв'якова було утворено тристоронню комісію з представників України, Білорусії та Росії. Однак несумісність позицій делегацій, насамперед імперські амбіції делегації РРФСР, викликали волонтаристське рішення прикордонних проблем самим політбюро ЦК ВКП(б). Так, значні території з переважаючим українським населенням було відлучено від України і приєднано до сусідніх республік.

Після придушення політики «українізації» асиміляційна діяльність більшовицьких властей розгорнулася на цих територіях повним ходом. Захопила вона й Україну, на яку, особливо у великі промислові центри, цілеспрямовано переселялися людські масиви з глибинних районів Росії.

Все це доповнювалося масовою депортацією заможного (порівняно з злиденим населенням центральних губерній Росії) українського селянства до Сибіру, Казахстану, на Алтай тощо. Ця політика депопуляції й деукраїнізації України

досягла свого апогею в роки Голодомору 1932–1933 рр., коли фізично було винищено від 6 до 10 млн. людей і таким чином завдано жакливого удару по генетичній базі української нації.

Масові депортації «куркулів» і «підкуркульників» додали до переселенців катерининських, столипінських та інших часів не один мільйон українців, які опинилися на території Росії й інших республік колишнього СРСР. У цілому, за останніми, більш-менш вірогідними передвоєнними даними, за межами України в кордонах СРСР станом на 1 січня 1933 р. перебувало понад 4,5 млн. чоловік, які не остерігалися називатися українцями.

Близько 2 млн українців становила заокеанська діаспора. Найбільші громади українців заснувалися в США, Канаді, Австралії, Аргентині, Бразилії, ряді європейських країн.

Таке становище перетворювало «українське питання» в досить сильний козир для різноманітних дипломатичних й інших спекуляцій в руках громадських і політичних чинників міжвоєнної Європи.

Після Лютневої революції в Росії тау зв'язку з продовженням агонії російської армії держави Антанти виявили особливу турботу про подальшу долю Східного фронту. Могутній розвиток національно-визвольного руху в Україні, постання Центральної Ради і проголошення нею перших універсалів викликало на Заході інтерес до «українського питання», хоча до того чітку уяву про існування такого поняття як «Україна» західні політики навряд чи й мали.

Більшовицький переворот у Петрограді і проголошення в Києві Третього Універсалу ще більше активізували дії західних дипломатів, що призвело до започаткування прямих переговорів між представниками Антанти й генеральним секретарем з міжнаціональних справ українського уряду О.Шульгіним. Представники Франції (генерал Табуї) та Великобританії (майор Фіцвільямс) активно пропонували Україні матеріальну й фінансову допомогу. Натомість Україна мала вступити у співробітництво з Доном, Румунією й Північним Кавказом, польськими й чехословацькими союзниками Антанти й узяти на себе зобов'язання — відтворити Східний фронт і продовжувати війну проти Цен-

тральних держав.

Приступивши в листопаді 1917 р. в ході українізації частин Південно-Західного фронту до його об'єднання з Румунським фронтом, Центральна Рада водночас розпочала зорганізувати Центральних держав щодо умов виходу України з війни. Стурбовані таким ходом подій країни Антанти, насамперед Франція й Англія, надали статус своїх офіційних представників в УНР генералу Табуї (30 грудня 1917 р.) і П. Багге (8 січня 1918 р.), цим повідомивши Генеральний Секретаріат, що вони вступають з УНР у офіційні відносини. Хоча жодних кроків щодо визнання УНР як самостійної й незалежної від Росії держави з боку Антанти не було зроблено. В часи Директорії її голова Симон Петлюра здійснив титанічну роботу щодо визнання Заходом незалежності України від Росії. Але все було марно. Захід робив ставку на білу гвардію, що боролася за «єдину і неділиму» Російську імперію і не бажала мати справу з "сепаратистами" Директорії.

Як свідчать документи, ці маневри Заходу означали лише поділ сфер їхнього впливу в Російській імперії, що розвалювалася на очах, але не більше.

Як відомо, переговори делегації УНР з австро-німецькою делегацією у Бресті розпочалися ще 19 листопада 1917 р. Вони велися паралельно з переговорами між Центральними державами і більшовицькою Росією. Дізнавшись про ці контакти УНР і Центральних держав, представники Антанти спробували зірвати процес виходу України з війни і 15–22 січня 1918 р. вели з цією метою переговори з делегаціями від УНР у Яссах. Але попередити підписання Берестейського миру Антанта була неспроможна. Надто вже її інтереси не збігалися з інтересами України, для якої участь у війні була неприйнятною. Жодних зацікавлень, окрім відокремлення від Австро-Угорщини західноукраїнських земель, Україна не мала, але сил для збройної боротьби проти Центральних держав у неї не було.

Складні переговори у Бресті, куди офіційна делегація УНР на чолі з Всеволодом Голубовичем (до її складу входили також М. Полоз, О. Севрюк, М. Левитський та М. Любинський) прибула 1 січня 1918 р. всупереч бажанням російського наркома Л. Троцького, що прагнув вести перего-

вори там і від імені більшовицької Росії, і від імені України, привели спочатку до визнання австро-німецькою стороною повноважень української делегації як незалежної сторони, а згодом і до підписання з нею окремого мирного договору. Це означало, попри все інше, фактичне визнання Четверним союзом незалежності УНР.

За підписаним 9 лютого 1918 р. Берестейським договором кордон між УНР і Австро-Угорщиною проходив по лінії старого кордону з Росією станом на 1914 р. На півночі і сході кордони мала остаточно встановлювати змішана комісія, відповідно до етнічного складу і бажання населення. Попри всі інші параграфи Берестейського договору до нього додавалася ще й таємна частина, за якою Австро-Угорщина мала найпізніше до 31 липня 1918 р. з'єднати в один суцільний коронний край ті частини Східної Галичини й Буковини, де переважало українське населення. Але 4 липня 1918 р. під тиском польського представництва у Відні Австро-Угорщина односторонньо анулювала цей таємний протокол.

Рапальським договором 1922 р. між Німеччиною й Росією Берестейський договір було оголошено недійсним. Туреччина скасувала його договором з УРСР про дружбу і братерство (2 січня 1922 р.). До Рапальського договору радянська Україна приєдналася спеціальною угодою, укладеною в Берліні 5 листопада 1922 р. Слід зауважити також, що підписання Берестейського договору УНР з державами Четверного союзу викликало певну упередженість країн Антанти і ще тривалий час справляло негативний вплив на проблему визнання Західною Європою та й зрештою США самої ідеї незалежності й самостійної державності України.

Щодо ставлення Європи до уряду гетьмана П. Скоропадського, то тут слід вичленити два напрями. Насамперед, — це плани щодо гетьманської України з боку Німеччини й Австро-Угорщини, а також їхніх союзників і, по-друге, — ставлення Антанти. Певні геополітичні плани щодо гетьманату виношувала й більшовицька Росія, але вони знову ж таки, як і в період Центральної Ради, зводилися до відновлення імперії й поглинання України.

Стосунки між гетьманатом, з одного боку, і Німеччиною та її союзниками, з іншого, регулювалися окупаційними

владами, тому ніякої самостійності в цьому відношенні гетьманський уряд і його міністр закордонних справ Д. Дорошенко неспроможні були виявити. Після розгрому німців на Західному фронті гетьман П. Скоропадський ужив ряд спроб до відновлення стосунків з державами Антанти. Наприкінці жовтня до Швейцарії відрядили Д. Дорошенка, де активізувало свою діяльність Українське бюро. Спроби налагодити відносини з представниками Антанти здійснював і посол у Софії О. Шульгін, ряд інших представників України в європейських державах. Особливі надії уряд гетьмана покладав на надіслану до Ясс надзвичайну місію, яку очолили генерал В. Дашкевич-Корбацький, колишній начальник штабу гетьмана, та досвідчений дипломат І. Коростовець. Місія ця не досягла успіху, оскільки спочатку представники Антанти вимагали від гетьманату налагодження стосунків з Денікіним та іншими силами, що виступали за відтворення «єдиної і неділимої» Російської імперії.

Спроби делегацій УНР і ЗОУНР пробитися на засідання Версальської конференції зазнали невдачі, оскільки її лідери прислуховувалися до представника Польщі Р. Дмовського, який дотримувався відверто антиукраїнської позиції. Завдяки його зусиллям Вілсон, Кле-мансо та Лойд Джордж розглядали українців або як агентуру більшовиків, або як німецьких запродавців. Польща ж виглядала союзницею Антанти і майбутній «санітарний кордон» між Німеччиною і Росією, тому її представникам було віддано перевагу*.

Скоропадський, йдучи назустріч цим вимогам, проголосив маніфест від 14 листопада про свою готовність стати на шлях відбудови Російської імперії, чим остаточно дискредитував себе в очах національних сил, що виступали за незалежну українську державу.

3 грудня 1918 р. в Одесі почалися маневри представників Антанти щодо уряду Директорії, яка прийшла до влади після поразки гетьманських військ під Мотовилівкою 18 ли-

стопада 1918 р. Ставка Антанти на Добровольчу армію й відновлення Російської імперії стала на перешкоді нормалізації її стосунків з урядом Директорії. Тривалі переговори між французьким командуванням інтервенційних сил, що висадилися на півдні України, і делегатами від Директорії, зрештою, завершилися досягненням угоди про спільні дії проти більшовиків, але чинності ця домовленість так і не набула. Франція у боротьбі проти більшовицької диктатури віддала перевагу Добровольчій армії, а її командування категорично відкидало будь-яку можливість співпраці з «малоросійськими сепаратистами».

Поразкою завершилися й спроби української дипломатичної місії на Паризькій мирній конференції домогтися визнання «державами» права України на незалежність. Прагнучи створити єдиний антибільшовицький фронт, представники Антанти у своїх переговорах з українськими делегатами намагалися схилити їх до змови від курсу на незалежність України і приєднання у білогвардійського русу. На це Директорія не пристала.

Важливе місце у паризьких переговорах посідала проблема Східної Галичини. Але й тут Україна зазнала невдачі. Перевагу було віддано Польщі, хоча жодного офіційного рішення про передачу їй Східної Галичини на Паризькій конференції не було ухвалено. Східні кордони Польщі, що проіснували до початку Другої світової війни, було визнано великими державами лише в березні 1923 року.

Історичний прорахунок держав Антанти, їхня недооцінка «українського чинника» у боротьбі проти більшовицької диктатури в 1917–1918 рр. дістали ще одне підтвердження в ході воєнно-дипломатичних змагань 1919–1921 років.

Восени 1919 р. ситуація навколо УНР досягла критичної фази. Під ударами Добровольчої армії війська і уряд УНР змушені були відійти на вузьку смужку землі в районі Кам'янець-Подільського по лівому березі Смотрича. Туди ж, до Збруча, відійшла під тиском польських військ і УГА. Обидві армії з'єдналися й утворили спільний фронт. Але якщо уряд УНР виходив з того, що воювати на всі боки за таких умов не було жодної можливості, і треба, принаймні, замиритися з Польщею, то чимало політиків ЗОУНР після місяців кривавої боротьби виходили з того, що «краще

* Ця величезна політична помилка зрештою дала в руки Гітлера і Сталіна козирі на завершальному етапі політики умиротворення, що зрештою і призвели до підписання пакту про ненапад, а там і до розв'язання Другої світової війни.

укласти союз з чортом, ніж з Польщею». Коли ж у жовтні — листопаді розпочалися переговори між делегацією УНР і представниками польського уряду, єдиний (соборний) український фронт розколовся. Командування УГА (яка за відсутності необхідних медикаментів і медичної служби конала від повального тифу) уклало договір з Денікіним, а галицький уряд перейшов під опіку Добровольчої армії.

Таким чином, позиції української делегації в переговорах з польським МЗС надзвичайно послабилися. За таких умов Симон Петлюра змушений був пристати на ті умови, які йому диктував Юзеф Пілсудський. А він виходив з того, що білоруси, литовці й українці мають об'єднатися з поляками на федеративній основі і відмовитися від будь-яких державницьких амбіцій. Вимушений покладатися у своїй боротьбі з більшовицькою Росією на допомогу Антанти, Пілсудський не міг нехтувати 14 пунктами Вільсона, де чітко визначалося, кожна нація має право на національне самовизначення, але з боку Польщі то були лише декларації. Насправді ж політика Польщі передбачала поглинання й інтеграцію територій сусідніх народів. Усе це якнайкраще виявилось у переговорах з УНР. Польські домагання простягалися на всю територію Східної Галичини й північно-західної Волині, а також на землі Західного Поділля. Кордон між невизнаною УНР і Польщею мав проходити по річці Збруч. На початку грудня 1919 р. армія УНР змушена була під ударами зі сходу перетнути Збруч і просити притулку у польського уряду.

У подальшому польсько-українські переговори проходили у надзвичайно напруженій атмосфері. Справа дійшла до того, що Петлюра змушений був надіслати Пілсудському спеціальний меморіал-протест. Результатом його став дозвіл Пілсудського формувати українські військові частини на окупованих поляками теренах Поділля і Волині.

Після перемоги над Денікіним Росія, прагнучи продовжити перемир'я, також розпочала дипломатичні переговори з Польщею. Але у цих переговорах не знаходилося жодного місця для УНР. Стурбований глава української делегації А. Лівичський запропонував своїм польським партнерам визнати нарешті УНР і окреслити, принаймні в загальних рисах, її територію, щоб стримати імперські зазіхання Ро-

сії. Але у польського керівництва були свої плани. На всі вимоги української сторони визнати принцип самовизначення українського народу польський представник А. Залеський відповідав ухильно, нав'язуючи українцям польську схему. Більше того, Пілсудський навіть вимагав, щоб до складу уряду УНР входили три міністри, яких би призначала польська сторона.

Нарешті, 12 березня була досягнута взаємна домовленість про вироблення проекту міждержавної угоди. Українська делегація змушена була поступитися в багатьох її пунктах. Після консультацій з урядом УНР у Кам'янці А. Лівичський доповів про їх результати на спеціальній нараді, в якій взяв участь С. Петлюра, а також представники майже всіх політичних організацій, що мали свої представництва у Варшаві. Становище було безвихідним. Треба було приставати на польські умови або повністю скласти зброю. Загальна думка зійшлася на пропозиції радника паризької місії УНР Б. Матюшенка — прийняття угоди в польській редакції можливе лише в тому випадку, якщо за майбутніми Установчими зборами України залишиться право її ревізії.

22 квітня 1920 р. Варшавський договір було підписано на умовах, продиктованих Польщею, яка визнавала право українського народу на незалежність, але вимагала поступитися на свою користь Галичиною, Волинню, Холмщиною та Поліссям. Польська сторона домоглася також того, що з договору було вилучено статтю про майбутній плебісцит. Образливим для України був параграф 9. У ньому, зокрема, було сказано, що в разі виникнення будь-яких непорозумінь з приводу інтерпретації того чи іншого параграфа, міродайним може вважатися лише текст, виготовлений польською мовою. Ще принизливішим було те, що Польща визнавала за Україною право на території лише до кордонів 1772 року, тобто кордонів між Росією й Польщею до першого її поділу. У тексті угоди польська сторона застерігала себе від будь-яких можливих санкцій України в разі недотримання Польщею своїх зобов'язань.

Ще кабальнішою була військова конвенція, підписана 24 квітня того ж року. Українське військо підпадало під повну владу польського командування. Щоправда, польсь-

ка сторона брала зобов'язання поставити УНР зброю й спорядження для формування трьох дивізій. Насправді ж Петлюрі, за яким зберігалася посада головного отамана, було дозволено сформувати лише дві дивізії (полк. Удовиченка і полк. Безручка). На час воєнних дій Польща дістала право повного управління на зайнятих її військами територіях, хоча там і було зазначено, що після закінчення спільної воєнної акції «евакуація польських військ з терену України повинна початись за пропозицією однієї з договірних сторін...».

Оскільки Варшавський договір і військова конвенція були таємними, вони так ніколи і не були ратифіковані польським сеймом, а, отже, й не набули юридичної сили і правової чинності. 26 квітня 1920 р., наступного дня після того, як польське й українське війська вирушили у похід на Київ, Пiлсудський звернувся до українського народу з відозвою, в якій наголошував, що польські війська йдуть на Правобережну Україну не для окупації, а для надання тимчасової допомоги легітимному українському урядові, який змагається за відродження національної суверенності. 27 квітня з аналогічною відозвою звернувся до народу України й головний отаман: «Між урядами України і Польщі прийшло порозуміння, на підставі якого польські війська увійдуть разом з українцями на територію України як союзні проти спільного ворога, а по успішній боротьбі польські війська повернуться до своєї вітчизни».

Після того, як Червона армія відкинула польсько-українські війська на захід і досягла околиць Львова і Варшави, держави Антанти почали здійснювати тиск на обидві сторони — Польщу й Росію, вимагаючи розпочати переговори й припинити конфлікт. У липні 1920 р. такі переговори почалися, але ні представники УНР, ні представники ЗОУНР (екзильний уряд почав тоді знову вживати назву ЗУНР) на ці переговори не запрошувалися. Натомість під тиском радянської сторони Польща ще в прелімінарних угодах визнала уряд радянської України в якості єдиного представника. Один із членів «української» делегації А. Йоффе, той самий, що від імені радянської Росії розпочинав переговори у Бресті 1917 р., навіть погрожував полякам, якщо вони не визнають повноважень «української» делегації, то війна

продовжуватиметься і не матиме значення її кінець. Але, звичайно, й у більшовиків після розгрому Пiлсудським військ Західного фронту сил продовжувати далі кампанію не було.

За Ризьким договором, підписаним 18 березня 1921 р., радянсько-польський кордон встановлювався далеко на схід від «лінії Керзона». Окрім західноукраїнських земель, Польща одержала й західнобілоруські землі, а також окуповані території Литви. Договором заборонялася діяльність на території Польщі будь-яких «організацій і груп», спрямованих проти більшовицького режиму. Так трагічно закінчилася українська епопея після невдалих змагань за незалежність у 1917—1921 рр.

Характеризуючи національно-визвольний рух у першій третині ХХ століття, прагнення націй до самовизначення, Ярослав Стецько писав, що наслідком Першої світової війни став розвал трьох імперій — кайзерівської, австро-угорської та турецької. Подальший розвиток подій показав, що держави Антанти не зрозуміли й не досягнули генеральної лінії розвитку суспільних процесів. Вони підтримали ідею творення «карликових імперій», «заражуючи вмираючим імперіалізмом сербів, поляків, яким віддали на поталу мільйони українців, білорусів, литовців, німців; та чехів, віддавши їм словаків і українців (а також мадярів. — А. Т.)... Захід чинив щось неймовірно безглузде — підтримував московську імперію, підтримував чорносотенців Денікіна, Врангеля, Колчака, Керенського, робив усе, аби тільки не були відновлені незалежні держави: Україна, Кавказ, Туркестан та інші. Захід сам у свою некористь зупинив найдодільніший для нього процес розвитку, який на десятиріччя, з вини Заходу, припинився на Сході»*.

* *Ярослав Стецько. Твори. — Т.2. — Мюнхен, 1991. — С. 65.*

Розділ XV. У ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ ТРЕТЬОГО РАЙХУ

Не залишив без уваги «українську карту» в своїх геополітичних пасьянсах і А. Гітлер. Рано чи пізно його інтереси повинні були зіткнутися з інтересами тих чотирьох країн, на території яких проживала основна маса українців. Іншими словами, українська проблема виростала в міжнародну радянсько-польсько-румунсько-чехословацько-угорсько-німецьку проблему, вирішення якої залежало від позиції двох найбільших держав із усього цього списку — Німеччини й СРСР.

Спочатку гітлерівське оточення планувало перетворити "українське питання" не тільки на своєрідну зброю для шантажування Сталіна і його посіпак. В той час, як український народ переживав тяжкі часи, коли його сили були роз'єднані і підірвані як версальською системою, так і більшовицькою політикою геноциду, у зовнішньополітичних відомствах Європи вироблялися плани розігрування «української карти».

У листопаді 1937 р. в нацистському офіціозі «Фьолькішер беобахтер» з'явилася велика стаття під назвою «Політична доля України». Вона була своєрідним підсумком «таємної вечери» вищих військових і політичних керівників Райху, яка відбулася 5 листопада в імперській канцелярії, де Гітлер виклав свою програму політичного переоблаштування Європи. Мова там ішла про Австрію, Чехословаччину, Румунію, Польщу, інших сусідів Німеччини і про подальшу долю німців, що жили за межами Райху. Не була обійдена й проблема Карпатської України, чи Підкарпатської Русі.

Головний теоретик і фундатор стратегії «Дранг нах Остен» А. Розенберг ще в кінці 20-х років визначав роль і місце України в геополітичних планах нацизму. Він, зокрема, писав, що після знищення польської держави і створення спільного кордону між Україною й Німеччиною союз між Києвом і Берліном стане «державною необхідністю для майбутньої німецької політики».

Власне, Розенберг нічого нового не вигадав. Ще в кінці XVIII століття Фрідріх II у своїй книзі «Історія мого часу», змальовуючи перспективу розвитку Пруської держави, писав, що Україна — ця багатюща частина Російської імпе-

рії — повинна стати предметом особливого інтересу для нащадків прусських королів. Протягом наступних століть оракули пангерманізму, придворні аналітики і розробники східної політики Німеччини поряд із інтересами до близькосхідного регіону неминуче поверталися до України. В ній вони бачили основу могутності Росії, вважаючи, якщо відібрати у неї цю дорогоцінну економічну перлину, то вона автоматично відсунеться в пересічне орієнтальне формування.

Один з найвідоміших теоретиків пангерманізму Пауль Рорбах після тривалого турне по Україні і Кубані писав, що без України Росія перестане бути Росією. Вона буде позбавлена вугілля, заліза, хліба, портів... Якщо хто-небудь хоче завоювати Росію, радив Рорбах, він повинен завоювати Київ. Адже, хто володіє Києвом, той володіє портами Чорного моря. Через Київ іде дорога на Харків, а звідти — на Кавказ, Індію і т.д.

Розенберг доповнив теорію пангерманізму і до певної міри розвинув і конкретизував нацистську логіку експансіоністської політики. Він сформулював ідею «народного імперіалізму», протиставляючи її капіталістичному й комуністичному імперіалізму. Його схема колонізації українських земель передбачала переселення на територію України великої маси німецьких бауерів і перетворення українців на дешеву робочу силу в господарствах «лебенсрауму», де панувала б «вища раса». А тим часом, після приходу до влади нацистські бонзи підігрівали польські апетити щодо радянської України, виношуючи водночас плани утворення коридорів через територію Польщі до Литви та багатих українських земель.

Уже в 1935 р. під час свого неофіційного візиту до Польщі Герінг пропонував смертельно хворому Пілсудському приєднатися до плану спільної німецько-польської кампанії проти СРСР, причому від імені фюрера він залишав за поляками право «мати вільну руку» в радянській Україні. Але ці розмови мали на меті лише прозондувати позиції Варшави і Москви. А насправді Німеччина планувала створити «лебенсраум» на сході насамперед за рахунок Польщі, а лише потім простягнути свої руки до України. Слід зазначити, що в емігрантських українських колах ці маневри на-

цистів дуже швидко стали відомими, і уряд УНР в екзилі спробував донести їх до відомих офіційних осіб Франції*.

Таким чином, паралельно з відомим планом трьох «Б» (Берлін—Багдад—Басра) в пангерманських колах розробляється і цей варіант «Дранг нах Остен». Після поразки в Першій світовій війні ностальгічний план приєднання України до геополітичного поля німецької цивілізації виношував один із правонаступників Габсбургів—Вільгельм (Василь Вишиваний).

Після приходу до влади Гітлер неодноразово повторював, що Україна потрібна йому як житниця, місце покладів великих запасів вугілля і руди. Напевно, що ця галаслива пропаганда мала вплив як на західних політиків, так і на Сталіна. В перші місяці після мюнхенських угод, вловивши зміни в настрої Сталіна стосовно західних демократій, англійська і французька преса посилено мусувала «українське питання» і нацистські плани захоплення українських територій. Природно, що ця пропагандистська кампанія, розрахована на те, щоб втримати СРСР в орбіті західних демократій і не штовхнути Сталіна в обійми Гітлера, ретельно вивчалася і в Москві. Сталін вважав, що він "розкусив" суть цих планів. На XVIII з'їзді ВКП(б) він дав зрозуміти Даладье, Чемберлену і тим, хто стояв за ними, що не дозволить втягнути себе в конфлікт з Німеччиною і не буде загрибати жар в інтересах імперіалістів. Галас, який здійняла англійська, французька і американська преса з приводу радянської України, він назвав підозрілим і провокаційним, що ставить за мету підняти ненависть Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те причин.

У своїй доповіді він пішов далі. Деякі політики Європи і США, як він говорив, втратили терпіння в чеканні походу на радянську Україну і самі викрили сутність політики невтручання, підштовхнувши Гітлера в похід далі на схід, проти СРСР. Сталін немовби підказував Гітлеру напрям подальшої агресії — повернути на захід і вимагати собі колоній.

Насправді Сталін саме цього і боявся. Навіть після підписання пакту про ненапад він продовжував вважати го-

ловним напрямом удару німецьких військ Україну і саме тут зосередив більшу, ніж на Західному фронті (Білоруській околиці), частину військ напередодні вторгнення Вермахту в червні 1941 р., чим сприяв швидкому розгрому військ Західного фронту і прориву танкових колон групи армій «Центр» в глибину Білорусії, в тил військам Південно-Західного фронту, а далі — до самої Москви.

Ця своєрідна зацикленість Сталіна на «українському питанні» давалася взнаки ще й у 1934 р., коли було підписано німецько-польську угоду. Сталін виходив з того, що Польща і Німеччина планують спільний удар на Україну і мріють про її відторгнення від СРСР на свою користь. Але особливо це питання привертало увагу діячів із оточення Сталіна і лідерів Комінтерну після Мюнхена.

Щоправда, у Сталіна були для цього певні підстави. Фліртуючи з Беком, Гітлер цілеспрямовано підштовхував Польщу, з якою у Німеччини не могло бути нічого спільного, проти СРСР. Починаючи з 1935 р., на думку американського вченого Д. Далліна, це була головна мета політики Гітлера відносно Польщі. Розрив з Росією і спільний похід проти комунізму — ці гасла настільки імпонували полковникам, що вони дали себе приспати. У цій колісковій, зрозуміло, лейтмотивом була Україна. Гітлер заявляв Беку, що він зацікавлений в Україні тільки з економічної точки зору і не має до неї ніяких політичних інтересів. У свою чергу Юзеф Бек, підспівуючи фіореру, прозоро натякав, що сильна Польща абсолютно необхідна Німеччині, бо кожна задіяна проти Росії польська дивізія — це закономірна німецька дивізія. Але так далеко гітлерівська фантазія, на відміну від фантазії Бека, зайти не могла. У Гітлера стосовно Польщі були зовсім інші плани — вона йому була потрібна винятково як життєвий простір, а також надійний тил на випадок конфлікту з Францією й Англією. Але тил цей слід було забезпечити з допомогою Москви, а полковникам Гітлер не довіряв, їх доля була вирішена задовго до підписання пакту про ненапад зі Сталіним.

* Див.: Український історик. — 1993. — № 1—4. — С. 95—97.

Розділ XVI. ПРОБЛЕМА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Чехословацька криза надзвичайно загострила стосунки між державами, що мали спільний кордон із Карпатською Україною. Коли українські політичні угруповання на Закарпатті активізували свою діяльність на шляху досягнення автономії краю, відродились анексіоністські амбіції у Польщі й Угорщині. Але в цей час Польща мала спрямування ще і в бік Верхньої Сілезії, зокрема, вона прагнула анексувати район Чеського Тешина, і тому основними суперниками у боротьбі за Закарпаття виступали угорці й автономісти.

8 жовтня 1938 р. два угруповання автономістів — лідери Центральної народної ради і Першої української центральної народної ради утворили автономний уряд Підкарпатської Русі на чолі з лідером землеробів-автономістів А. Бродієм. Цей акт викликав жвавий відгук як у сусідній Галичині, так і в українській діаспорі Європи і за океаном. Масові демонстрації у Львові та інших містах Західної України викликали поліцейські акції з боку польської влади, введення жорсткого прикордонного режиму на карпатських перевалах і підтримку польською владою ревізійністських прагнень Угорщини, яка намагалася повернути собі цю територію, відібрану в неї Тріанонською угодою в 1920 році.

Занепокоєний зростанням напруги в регіоні, польський уряд звернувся через свого посла Ліпського до Ріббентропа з проханням швидше вирішити «закарпатське питання» на користь Угорщини. У відповідь на це Ріббентроп почав вимагати від поляків поступитися Німеччині Данцігом, надати їй право будівництва екстериторіальної дороги через «польський коридор» і активної участі Польщі в «антикомінтернівському пакті». За таких умов 25 жовтня 1938 р. відбувалася зміна варті — замість мадярона А. Бродія на голову уряду було призначено українського патріота о. Августина Волошина, якому безпідставно приписували пронімецьку орієнтацію. Насправді Волошин, відчуваючи неминучий крах Карпатської республіки під ударами зажерливої хортистської Угорщини, звернувся до Гітлера з проханням захистити український народ Карпатської України від зазіхань Угорщини. Результат був діаметрально протилежним. 2 листопада Й. Ріббентроп і Г. Чіано зібралися у Відні і у присутності делегацій Угорщини і Чехословацьки-

ни, до складу якої входив і прем'єр А. Волошин, проголосили рішення арбітражу про передачу Угорщині значної частини не тільки Закарпаття (Ужгород, Мукачеве та ін.), а й частини південної Словаччини. Але Карпатська автономія, хоч і в урізаному вигляді, все ще продовжувала існувати. Перенесенням столиці в Хуст Волошин домігся консолідації українських сил, створив збройні сили («Січ») карликової держави і навіть домігся певного успіху у стриманні угорської агресії.

Деякий час берлінська влада ще продовжувала грати навколо Карпатської України. Емісари Ріббентропа відвідували Хуст і прилеглі райони. В свою чергу представник уряду Волошина вів економічні переговори в Берліні про поставки до Німеччини деревини, молочних продуктів, овечих шкір, хутра, вина тощо. Відбувся навіть обмін консультантами.

Усі ці маневри викликали певну реакцію на Заході. 18 жовтня 1938 р. радник німецького посольства у Варшаві Р. фон Шелія, вважаючи, що його співробітниця Ільза Штебе працює на англійську розвідку, передав їй відомості про свої переговори з польськими дипломатами. Ільза ж співпрацювала з «Червоною капелю», на чолі якої стояв радянський розвідник Л. Треппер.

Була ця втрата інформації організована гестапо чи абвером, залишається таємницею. Але цілком очевидно, що через цей, чи інший канал гітлерівські власті впливали на Сталіна, як і через західних політиків. Правлячі кола Англії і Франції вбачали в демонстративних жестах Німеччини щодо Карпатської України підтвердження своїх сподівань на можливий похід Гітлера на схід, хоча він був досить таки проблематичним, враховуючи позицію Польщі. Ці міркування підігрівалися донесеннями з Берліна радника посольства А. Огліві-Форбса (6 грудня 1938 р.), що в нацистських і ненацистських колах склалося переконання про наміри Гітлера створити незалежну Російську (Руську) Україну під опікою Німеччини.

Про ці спекуляції повідомляв у Париж і новий посол у Берліні Р. Кулондр. Шляхи і методи досягнення мети поки що не визначені, писав він, але сама мета — створити Велику Україну, яка б перетворилася на житницю Німеччини,

— здається, вже визначена.

Наприкінці листопада 1938 р. в Парижі Чемберлен, Даладье, Галіфакс і Бонне «з неприємною для радянської сторони байдужістю» обговорювали «очевидний намір німців нападом на Україну» почати розчленування Росії. Зрозуміло, що за такої позиції урядів преса приділяла українському питанню пильну увагу. Протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. в англійських газетах і журналах з'явилося чимало статей і заміток на українську тему.

У французьких газетах тільки за грудень того ж року було опубліковано на українську тематику понад 300 газетних і журнальних статей. З них можна було зробити висновок, що Німеччина прагне до створення незалежної української держави, яка б об'єднала в національних рамках півмілйона чоловік.

З плином часу ставало дедалі очевидним, що ці спекуляції на «українському питанні» як в західній пресі, так і в пресі центральноєвропейських держав, і насамперед Німеччини, здійснювалися з подачі німецьких властей. Йшлося про те, щоб домогтися якомога більшої поступливості Польщі в суперечці за Данціг і польський коридор і виробувати витримку Сталіна. Але гра велася, так би мовити, в три руки. Для залякування поляків використовувались емігрантські оунівські організації, з якими почала загравати, намагаючись перевербувати їх на свій бік, гітлерівська агентура, спекулюючи на імпозантній ідеї підтримки національно-визвольного руху на окупованих Польщею землях. З цією метою провадилися переговори з мельниківцями, давалися обіцянки створити умови для їх інфільтрації в Закарпаття, де вони брали б активну участь в організації Народної оборони Карпатської Січі. А. Розенберг був не проти того, щоб видати цю діяльність ОУН за свою ініціативу.

У грудні 1938 р. планувалося створити диверсійні групи, які б проникли на територію Волині та Галичини й організували б там широку підпільну антипольську мережу, а по можливості, поширили б свою діяльність і за Збруч.

Але здійснитися цим планам не судилося. По-перше, ніякої «незалежної» України Гітлер створювати не збирався. А, по-друге, діячі ОУН не були такими вже простаками і не

збиралися слугувати за розмінну монету в антипольських маневрах Гітлера. До того ж чимало найвідоміших лідерів ОУН перебувало в гітлерівських концтаборах, і ніхто їх звідти не думав звільняти.

Створення ж у Берліні так званого Українського представництва на чолі з оунівським активістом Р. Сушком мало суто символічний, пропагандистський характер. Якої-небудь помітної діяльності воно не продемонструвало. Розігрування нацистською пропагандистською машиною «української карти», очевидно, переслідувало мету відволікти громадську думку Європи від майбутнього розчленування Чехословаччини.

Ці сумнівні розрахунки прямолінійної нацистської пропаганди і дипломатії не ввели в оману досвідченого М. Литвинова. В своєму листі послу в Парижі Я. Сурицю від 31 грудня 1938 р. він ставить під сумнів той факт, що сам Гітлер і його оточення розглядали "українське питання" як проблему актуальної політики. На думку Литвинова, увесь цей галас здіймався в Європі з метою шантажувати Польщу. Литвинова не могли ввести в оману і пасьянси Г. Вільсона, особистого радника Н. Чемберлена, який в бесіді з радянським послом І. Майським наполегливо стверджував, що саме Україна є об'єктом найближчого етапу просування Німеччини на схід. Про те, що в Москві ніхто не вірить в серйозність німецьких планів щодо України, Литвинов говорив і в бесіді з французьким повіреним Ж. Пайяром. І все ж, створюється таке враження, що саме Сталін був ініціатором такого ігнорування «українського питання». Напевно, він володів якоюсь додатковою інформацією і не бажав розкривати своїх намірів, очікуючи подальшого ходу подій. Адже він сам виношував плани приєднання західноукраїнських земель до СРСР. На цей раз витримка й інтуїція йому не зрадили. Можливо, саме тому він з таким сарказмом знущався над «англо-французькими» і «північноамериканськими» політиками, які "кльонули" на цю провокацію нацистської пропаганди і прагнули втягнути в цю гру його, такого «проникливого провидця». Проте пропагандистська кампанія німецької ідеологічної машини була досить результативною. Враховуючи, що ще в «Майн Кампф», яку на заході сприймали незмінно як маячню бо-

жевільного, Гітлер вбачав можливість розширення «лебенсрауму» на сході насамперед за рахунок польських й українських земель, багато політиків і дипломатів Заходу були переконані, що це і є головний напрям гітлерівської агресії.

Для ілюстрації процитуємо висловлювання американського посла в Литві О. Норема. В своїх листах до держдепартаменту він неодноразово підкреслював, що для Німеччини немає особливої користі здійснювати експансію в Прибалтику, зокрема, проти Литви. Після досягнення тактичної мети (маються на увазі Чехословаччина і Румунія), на думку посла, Німеччина, використовуючи нейтралітет країн «на захід від неї», візьметься безпосередньо до здійснення плану розширення життєвого простору насамперед за рахунок України. За його сумнівними розрахунками, після німецької експансії Україна повинна стати незалежною республікою при встановленні в ній домінуючого впливу Німеччини.

Подальший хід подій показав, що ця «українська вутка» дійсно народилася в Берліні. На рубежі 1938–1939 рр. Гітлер схиляється до того, що послідовність подій потребує від нього вирішення спочатку чехословацького питання, тобто остаточної ліквідації ЧСР, потім Польщі. Але щоб одразу не розкрити цих планів, Вільгельмштрассе певний час ще продовжує розігрувати «українську карту». Розмовляючи 6 січня 1939 р. з Юзефом Беком, Ріббентроп, ніби випадково, поцікавився, чи не відмовилась Польща від амбітних прагнень Пілсудського приєднати до Польщі всю Україну. На що Бек із загадковою посмішкою відповів імперському міністру, що поляки вже були в Києві і що прагнення ці безумовно живі і понині. Продовжує свої зондажі в Москві і Шуленбург, висловлюючи думку, що кристалізація українського руху за незалежність навколо Карпатської України, безумовно, повинна непокоїти Сталіна.

Але в Берліні вже «викристалізувався» інший план. Прийшла черга розчленування Чехословаччини. 12 березня, ніби передчуваючи близький крах залишків колись могутньої, хоча й маленької за розмірами держави у центрі Європи, А. Волошин проголосив незалежність Карпатської України. Та вже 14 березня на перевалах між Хустом і Му-

качевим почалися нерівні сутички між погано озброєними карпатськими січовиками і підтриманими вермахтом угорськими військами. Бої були кровопролитні, але швидкоплинні. Історія поразок у боротьбі за незалежність України одержала ще одну героїчну і трагічну сторінку: Гітлер визначив долю карпатоукраїнської республіки ще в січні, коли в розмові з Ю. Беком заявив, що Україна не входить до його планів, і відмовив Беку в претензіях на Закарпаття, пообіцявши зберегти його за Чехословаччиною. Гітлер, зрозуміло, безсоромно блефував, бо на той час план остаточної ліквідації Чехословацької держави вже визрів у його голові.

Насправді, свій намір не допустити Польщу до розподілу території Закарпаття Гітлер визначив після того, як Угорщина обумовила свій вступ до Антиконтинентального пакту приєднанням до неї території Карпатської України, яка залишалася за межами тих земель, що відійшли до неї за Віденським арбітражем. Такий хід подій вдовольняв і Сталіна, який побоювався розширення Польщі за рахунок карпатоукраїнського плацдарму.

Відомий американський історик Адам Улам вважає, що, віддавши Закарпаття Угорщині, Гітлер припустився величезної помилки. Він водночас протиставив себе полякам і Москві, яка, на його думку, підтримувала український ірредентизм (прагнення до воз'єднання) проти польського курсу на поглинення і денационалізацію України. Але тупіт німецьких солдатських чобіт, як пише Улам, уже стрясав українську землю. Гітлер ішов напролом. Зараз (весна 1939 р.) йому потрібно було скористатися антибільшовицькою істерією, і вона дала свої результати.

З ліквідацією Карпатської України «українське питання» на певний час зійшло зі сторінок європейської та світової преси. Знову воно виникло у зв'язку з переходом Німеччини до здійснення складеного в квітні плану «Вайс» — плану захоплення Польщі. Різке загострення німецько-польських відносин викликало нову кризу в Європі. Але в ході розробки «Східного варіанту» місця для України знову не знаходилося. Для початку Гітлеру треба було визначити позицію Сталіна. Інтенсивні переговори у другій декаді серпня 1939 р. показали, що Сталін готовий вступити в

гендель, але вимагатиме за це солідну ціну. Яку, він ще остаточно не знав. Усе з'ясувалося після прибуття до Москви 23 серпня 1939 р. райхсміністра Й. Ріббентропа.

А поки що шантаж польського керівництва вимагав активізації українського чинника. В його розробку активно включилися одразу три відомства. На Вільгельмштрассе розроблявся перспективний план залучення Сталіна до інтенсивних переговорів, але активність дипломатів стримувалася фюрером. Він побоювався, що Сталін використає активні переговори з Німеччиною для тиску на англійців. Тому протягом квітня—серпня переговори велись переважно навколо економічного і фінансового співробітництва, долі радянських замовлень, майна і громадян, які знаходились на території окупованої Чехословаччини.

Свою стратегію проникнення до українських, антипольських і антирадянських організацій як на території Галичини і Волині, так і за їх межами розробляло гестапо. Але найбухливішу активність тут розвинув абвер — військова розвідка на чолі з Канарісом, де було зосереджено більше агентів усіляких служб і звідки, з одного боку, легше було організувати втрату інформації, а з іншого, — надати їй вигляду найбільшої ймовірності. Абвер став загравати з членами ОУН, насамперед з тими, хто проживав на території Німеччини. Спільно з іншими секретними службами під особливу увагу було взято залишки Карпатської Січі, що опинилися або в угорських таборах військовополонених і переміщених осіб, або на території колишньої Австрії.

Абвер досить серйозно опрацьовував методи і засоби втягування ОУН в антипольську кампанію для агентурної роботи і використання військової сили ОУН як партизанських з'єднань в тилу у польських військ в ході війни. Але плани ці залишилися нездійсненими.

Знову, як і у випадку з Угорщиною, Україна стала розмінною монетою в геополітичних і військових планах диктаторів. Переговори Ріббентропа в Кремлі несподівано мали настільки успішний для гітлерівського емісара поворот, що він просто не був до цього підготовлений. Йому довелося зразу ж, як тільки радянською стороною були пред'явлені карти, попросити перерву для зносин з Гітлером. Дізнавшись про умови, Гітлер негайно дав "добро" на задоволен-

ня всіх вимог Сталіна («Обіцяйте їм усе, що завгодно», — заявив він Ріббентропу) — на черзі була Польща і нейтралітет Росії, а все інше — потім.

Але повернемося до проблеми Карпатської України. Мюнхенська конференція чотирьох держав (Німеччини, Італії, Великої Британії і Франції), що відбулася у вересні 1938 р., як ми вже знаємо, вирішила долю Чехословаччини, віддавши Третьому райху стратегічно важливу частину її території — Судетську землю. На знак протесту проти таких волюнтаристських дій Гітлера, Муссоліні, Чемберлена і Даладье, які поставили свої підписи під угодою, але навіть не запросили до участі в конференції представників ЧСР, президент Е. Бенеш подав у жовтні 1938 р. у відставку, слідом за якою почався розпад ЧСР як єдиного державного організму.

11 жовтня 1938 р. уряд ЧСР офіційно надав автономію і визнав уряд Карпатської України, а празьке радіо ще напередодні оголосило, що Чехословаччина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків і українців*. Словачина і Карпатська Україна як складові частини ЧСР оголосили свою автономію у складі федерації. Тимчасовим прем'єром Карпатської України став член колишнього парламенту ЧСР А. Бродій. З самого початку він проводив відверто проугорську політику, за що центральні власті ЧСР змістили його з посади прем'єра автономії й узяли під варту, звинувативши у зрадництві.

Тим часом, на кордоні Карпатської України почалися масові провокації з боку Угорщини. Там було зосереджено кілька тисяч диверсантів, чотири тисячі з яких входили до складу угорської армії. З відходом від управління А. Бродія новий уряд автономії очолив видатний політичний діяч Карпатської і всієї України Августин Волошин.

За рішенням Віденського арбітражу (листопад 1938 р.), як вже говорилося, стався подальший розподіл чесько-словацьких та карпато-українських земель. Від Карпатської України на користь Угорщини було відрізано Ужгородський, Мукачівський, Берегівський осередки з прилеглими

* Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993. — С.59.

поселеннями, хоча більшість населення цього регіону становили українці. Водночас на кордонах Карпатської України з боку Угорщини посилювалися різноманітні провокації: на її територію засилалися диверсанти, що учиняли підпали, грабінницькі та розбійні напади на мирних громадян, чинилися диверсії на шляхах сполучення тощо. Через потужні радіопередавачі, розташовані у прикордонній смузі, на населення Карпатської України звалювалася злива проугорської та антиукраїнської пропаганди. Масово закидалися на її територію листівки, агітки, газети, брошури й інші пропагандистські матеріали антиукраїнського змісту.

У відповідь на такі зухвалі акції з боку Угорщини, що користувалася підтримкою агресивних держав «вісі» — Німеччини та Італії, Народна рада Карпатської України, обрана ще у жовтні 1938 р., ухвалює рішення про переміщення столиці з Ужгорода до Хуста*.

Упродовж цих місяців існування автономної Карпатської України посилено йшов процес утворення Народної оборони. Враховуючи помилки керівництва УНР 1917–1918 рр., крайовий уряд приступив до формування добровольчих загонів із числа юнаків «Пласту», «Сокола» та інших юнацьких і учнівських спортивних воєнізованих організацій, що згодом об'єдналися у «Карпатську Січ», визначну роль у створенні якої і вишколі її юних вояків відігравали майбутній головком УПА ген. Роман Шухевич і ветеран армії УНР ген. Віктор Курманович.

15 березня 1939 р., коли Чехію було окуповано німецькими військами і перетворено на Протекторат Богемії й Моравії у складі Третього райху, а Словаччина стала незалежною державою, Перший сейм Карпатської України також проголосив її незалежність, затвердив гімн, прапор і герб (усі атрибути держави колишньої УНР) і обрав президентом А. Волошина.

Відразу ж після оголошення цього важливого політичного акта угорські війська вдерлися на територію тепер уже незалежної держави — Карпатської України, і на теренах Хустського, Іршавського та ряду інших районів сучасного

* *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. — Львів, 1994. — С. 64–65.

Закарпаття розпочалися криваві бої між вояками «Карпатської Січі» й угорськими солдатами. І хоча сама угорська армія не виявила особливого вміння і здатності до наступальних дій, все ж сили були надто нерівними, з одного — боку регулярні війська, а з іншого — формування юних вояків, підтриманих добровольцями з Галичини, Лемківщини, Холмщини та Волині. До Карпатської Січі масово вступали також колишні вояки армії УНР, корпусу УСС та УГА, що добиралися до Карпат з усіх країн, де вони перебували в еміграції.

Значну (навіть надмірну) увагу приділив Карпатській Україні Й. Сталін у своїй доповіді XVIII з'їзду ВКП(б) 12 березня 1939 р. У властивій йому шаржованій манері він висміяв лемент, що його вчинила англо-французька й північноамериканська преса з приводу Радянської України. Діячі цієї преси аж захрипли, горлаючи, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони тепер тримають у руках так звану Карпатську Україну, яка має близько 700 тис. населення, і що німці не пізніше, як навесні цього року приєднають Радянську Україну, — з населенням понад 30 млн., до так званої Карпатської України... очевидно, на Заході сподіваються, що в Німеччині є такі дурні, які мріють про приєднання слона, тобто Радянської України, до мурашки, тобто до т. зв. Карпатської України.

Виглядає так, немов би метою цього підозрілого лементу було посварити Радянський Союз із Німеччиною й без будь-якої видимої причини отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без будь-яких на те підстав. (*Сталін Й.* Вопросы ленинизма. — М., 1946. — С. 569–571).

Це вже не вперше Сталін прорахувався у своїх прогнозах розвитку подій передодня Другої світової війни. Як ми вже знаємо, Гітлер був далекий від того, щоб загарбати після Богемії й Моравії ще й Карпатську Україну. Адже він домігся свого, а карликову республіку щедро подарував своєму союзнику М. Горті.

Очевидно, що у своїх хворобливих інвективах щодо «мушки» і «слона» Сталін, як і шість років згодом, навесні 1945 р., користувався брехливо-тенденційними доносами своїх енкаведистських агентів, оскільки ні сейм Карпатсь-

український народ було розкидано по теренах п'яти держав, участь українців у війні визначалася тим фактом, коли та чи інша держава ставала або жертвою агресії, або сама здійснювала агресивну акцію, залучаючи до оборонних чи агресивних дій і українську частину населення країни.

Із нападом 1 вересня 1939 р. Німеччини на Польщу українцям — галичанам, холмщакам, лемкам, волинянам та іншим представникам української нації, що опинилися в складі війська польського, довелося брати участь у боях проти вермахту, а з 17 вересня 1939 р. — і проти Червоної армії, що, згідно з таємним протоколом Пакту про ненапад, перейшла кордон Польщі й підступно напала на її захисників зі сходу. Так, злою волею тоталітарних диктаторів Гітлера і Сталіна українці змушені були поборювати самі себе у складі чужих армій, за чужі їм інтереси злочинних режимів.

Після нападу Німеччини на Радянський Союз українців тепер уже і заходу, і сходу мільйонами було кинуте під гусениці німецьких танків. Не менше 6—7 млн з них полягли у боях, а ще більше стали жертвами окупаційних режимів.

У ході війни землі України поділили між собою практично усі учасники конфлікту, що точився на теренах СРСР. Найбільша її східна частина після вигнання окупантів залишилася під орудою кремлівського диктатора.

Легенди і міфи про масні українські чорноземи поширювалися у Пруссії ще за часів Фрідріха II. Сам «великий Фріц» полюбляв у найближчому своєму оточенні просторікувати про історичну місію німців взяти під свою оруду українські, як йому здавалося, незліченні багатства — чорноземи, вугільні поклади, запаси руди тощо. Зачаровані цими легендами, німці за часів Катерини II масово кинулися колонізувати землі, що їх імператриця відняла у запорожців після зруйнування Січі і виселення козаків на Тамань та Кубань.

Ще більше з'явилося у Німеччині уже реальної інформації про Україну та її, здавалося, невичерпні багатства після 1918 р., коли на батьківщину повернулися ландштурмісти й офіцери-юнкери, що за Брестською і Берестейською угодами в складі окупаційних військ побували в Україні і котрим пощастило врятуватися від кулеметів махновських та-

чанок та інших «батьків» та після листопада 1918 року втекти до Німеччини.

Люзорні плани міністра східних територій А. Розенберга утворити в Україні союзний Німеччині уряд, а саму Україну перетворити на спільницю Третього Райху було поховано. Для Гітлера існував лише один варіант використання України — як джерело дешевої робочої сили та постачальника сировини і збіжжя.

Тож в Україну з надією розбагатіти й повернутися заможними до Райху потяглися колишні командири низової ланки штурмових загонів, третьорозрядні функціонери НСДАП, що лишилися без синекур, безробітні інженери, лікарі, чиновники, авантюристи й кримінальні елементи. Серед претендентів на посади крайслейтерів, гебітскомісарів та інших окупаційних чиновників було чимало й офіцерів-запасників, особливо колишніх офіцерів поглиненої Вермахтом австрійської армії, яким уже запізно було претендувати на командні та штабні посади у вермахті, або «ваффен СС», чи їх тилових частинах*.

Із захопленням значної частини європейської території СРСР німецькі власті відповідно до задалегідь розробленого міністром окупованих східних територій А. Розенбергом плану приступили до формування адміністративних територіальних одиниць і утворення самої адміністрації. Згідно з першим варіантом плану в Україні, як уже говорилося, передбачалося утворити маріонеткову державу на чолі з поміркованими націоналістами, що виступали б як союзники Третього райху в боротьбі проти Росії. Але Гітлер швидко відмовився від цього плану.

Місце міністерства у справах окупованих східних територій у налагодженні співпраці з націоналістичними угрупованнями посіли агентурні служби Вермахту й СС. Але якщо Розенберг виходив з необхідності «органічно викроїти з величезної території Радянського Союзу національні державні утворення і спрямувати їх у річище боротьби проти Москви», то абвер і СД переслідували суто прагматичні цілі. З допомогою поміркованих націоналістів, насамперед

* Кларк А. «Барбаросса»: Крушение Третьего Рейха, 1941–1945. — М., 2002. — С. 319–323.

мельниківців, нацистські власті розраховували проникнути в більшовицьке підпілля і ліквідувати його (і тут мета партнерів збігалася), а також тримати у покорі українське населення. Але тут цілі українських націоналістів усіх течій і нацистських властей діаметрально розходилися. Адже А. Мельник, Т. Боровець-Бульба, чимало інших націоналістичних провідників сподівалися, що з допомогою окупаційних властей Україна дістане статус бодай напівсамостійної держави типу Маньчжоу-Го, НХД, Словаччини, Данії, режиму Віші, або Сербії, а там далі буде видно... Але ці їхні сподівання були марними. Гітлер, переконаний у тому, що таке штучне утворення, як СРСР, розвалиться від перших же ударів переможного Вермахту, не вбачав жодної потреби або користі у співпраці з націоналістичними колами, окрім хіба що агентурної.

Що ж до радикального (бандерівського) крила ОУН, то воно сповідувало зовсім інші ідеї. Тому вже 30 червня 1941 р. у щойно окупованому німцями Львові було оголошено Акт відновлення української держави, створено її Державне правління на чолі з Ярославом Стецьком.

Цьому відчайдушному акту, здійсненому всупереч волі окупаційних властей, передувала гігантська робота УВО на чолі з Є. Коновальцем, а після його підступного вбивства кадебістським терористом Судоплатовим — лідером революційного ПУНУ С. Бандерою.

Щоправда, невдовзі окупаційні власті схаменулися і заарештували, а потім запроторили в концтабори лідерів Правління. Але такі дії окупантів лише прискорили утворення й активізацію визвольної боротьби української повстанської армії на всіх окупованих теренах України.

Коли ж у 1943–1944 рр. під впливом поразок на фронтах він доручив своїм бонзам шукати контактів з опозиційними сталінському режиму націоналістичними силами Росії, України, Білорусії, серед численних народів Кавказу, полонених тощо, було вже пізно. Навіть найбільш переконані прихильники співпраці з наші, окрім приречених на неї власовців та інших відвертих колаборантів, на той час уже встигли упевнитися, що геноцид нацистських властей нічим не поступався геноциду більшовицькому, і перейшли до організації активної повстанської боротьби. Тому-то

окупаційні власті й ув'язнили в Заксенхаузені провідників усіх напрямків українського націоналістичного підпілля. Там знайшли осідок і лідер революційного крила ОУН С. Бандера, і керівник проводу її поміркованого крила А. Мельник, і отаман «Поліської Січі» Т. Боровець.

Після проголошення 30 червня 1941 р. у Львові Акту про відновлення незалежної української держави лідерів ОУН—Бандери, а згодом і ОУН—Мельника було оголошено поза законом. Потрапив до концтабору і глава українського уряду Я. Стецько. Змушена була піти у підпілля (наприкінці 1941 р.) й створена 5 жовтня у Києві мельниківцями Українська національна рада (УНР), яку очолював М. Величківський. Підрозділи СД заарештували й розстріляли багатьох діячів українського відродження, провідників й активістів націоналістичних похідних груп. Серед них загинули О. Теліга, О. Ольжич та інші.

На відміну від Франції, Данії, Голландії, Норвегії, Хорватії та Сербії, де функціонували маріонеткові колабораціоністські режими, на окупованих теренах СРСР після розгрому національних самостійницьких груп було запроваджено пряме управління нацистських властей. До Генерал-губернаторства, що обіймало чотирикутник Варшава—Краків—Львів—Станіслав (Івано-Франківськ), відійшли значні території Польщі й Українська Галичина, названа окремим дистриктом. Волинь, Поділля й значна частина Подніпров'я управлялася райхскомісаріатом «Україна», що мав осідок у Рівному. Білорусія, Литва, Латвія та Естонія увійшли до адміністративно-територіального округу «Остланд». Решта територій перебувала під управлінням військової адміністрації. Південна частина України, Північна Буковина, землі між Дністром, Дунаєм і Бугом увійшли до контрольованої румунськими окупаційними властями «Трансністрії».

Загалом німецькі та союзні їм армії окупували 1926 тис. км² території СРСР з населенням понад 85 млн чоловік, або 40 % усього населення країни (за довідковими даними). До війни тут вироблялося 68 % чавуну, 58 % сталі, 60 % алюмінію, видобувалося 63 % кам'яного вугілля, вирощувалося 38 % довоєнної валової продукції збіжжя, вироблялося 84 % цукру тощо.

Згідно з документами нацистського Райху за планом «Ост» з цих територій мали депортувати до Німеччини і союзних їй європейських країн протягом 30 років понад 30 млн жителів, решту перетворити на рабів німецьких колоністів. Спеціальні підрозділи («айнзацгрупи»), підпорядковані райхсфюреру СС Г. Гімлеру, здійснювали на східних територіях політику геноциду. Першими під ніж цих команд потрапляли комуністи, націоналісти, євреї, цигани та інші «асоціальні» елементи. У багатьох містах для євреїв було утворено гетто й концентраційні табори. За підрахунками спеціального англо-американського комітету, на окупованій території СРСР було знищено 1050 тис. євреїв. Із 2,8 млн. оstarбайтерів, що були вивезені в Німеччину для роботи на підприємствах та в сільському господарстві, 2,3 млн. походили з України.

Але з приходом займанців на українські землі боротьба проти них не припинялася. У бузьких та дніпровських плавнях, лісах Полісся та Сіверщини продовжували чинити опір «оточенці», почали подекуди діяти й загони, сформовані райкомами, обкомами партії та відділами НКВС, що підпорядковувалися Центральному штабу партизанського руху (ЦШПР) та Українському штабу партизанського руху (УШПР), хоча в світовій історіографії війни та міжнародних організаціях Руху Опору ці формування визначаються як агентурно-диверсійні спецзагони НКВС–КДБ, що діяли спільно з партійно-кадебістським підпіллям, залишеним на окупованих територіях більшовицькими властями у великих промислових та обласних центрах окупованої України. Як свідчать документи, ці сили активізували свою діяльність переважно після поразки вермахту і союзних йому армій під Сталінградом у 1942–1943 роках*.

Інакшою була ситуація на західних землях. Зусиллями обох відламів ОУН тут формувалися похідні групи ОУН (б) та ОУН (м), що слідом за німецькими військами дійшли аж до Луганської, Донецької й Харківської областей і створювали там осередки самостійницького руху та місцеві органи управління Руху Опору, не підпорядковані Кремлю*.

* Україна у Другій світовій війні. За ред. А. Трубайчука. — С. 395–402.

30 червня 1941 р. у Львові було проголошено Акт відновлення української державності. Для окупаційних властей цей відчайдушний крок бандерівського відламу ОУН виявився цілковитою несподіванкою, як несподіваним для них було й утворення в жовтні 1941 р. мельниківцями у Києві Української національної ради як політичного й адміністративного центру. Її ідейним провідником був член мельниківського ПУНу О. Ольжич (Кандиба). Як видно з донесення начальника поліції безпеки і СД в Берлін, керівника айнзацгрупи «Ц» у Києві, підпільна діяльність УНР до 1943 р. спрямовувалась на консолідацію націоналістичних сил у столиці УРСР для організації опору німецьким окупантам і створення органів місцевого самоврядування. Саме тому райхскомісаріат «Україна» припинив її діяльність. У квітні 1944 р. УНР відновила свою діяльність, об'єднавшись з українською національною радою у Львові та представниками колишнього сейму Карпатської України, але вже під назвою Всеукраїнської Національної Ради, яку знову очолив М. Величківський. До складу керівництва ВУНР увійшли також митрополит Андрій Шептицький, а від сейму Карпатської України — Августин Стефан. 1946 р. в еміграції вона припинила своє існування**.

Несподіваним для окупаційних властей був також результат активної діяльності похідних груп ОУН, що вже в 1941–1942 рр. організовували відчутні виступи проти окупантів. Цей опір значно посилювався після арешту провідників ОУН С. Бандери та Я. Стецька, а згодом і А. Мельника, яких німецькі власті заточили до концтаборів. Відразу ж після окупації, спочатку на Волинських землях, а згодом у Галичині і Буковині почали стихійно утворюватися загони самооборони, що захищали населення українських сіл і міст від масової депортації до Райху, польських та німецьких карателів***.

Згодом ці розрізнені сили самооборони, а також окремі самостійницькі партизанські угруповання, наприклад

* Українське державотворення: Док. і матеріали. — Львів–Київ, 2001, С. IX–XIII.

** Косик В. Вказана праця. — С. 554–555.

*** Українське державотворення. XVII–XIX. — С. 121–215.

«Поліська Січ» Т. Боровця-Бульби об'єдналися в Українську повстанську армію (УПА), офіційною датою утворення якої за рішенням Української головної визвольної ради (УГВР) було проголошено 14 жовтня 1942 р. До УПА перейшли також формування допоміжної поліції, створеної з українців окупаційними властями, та вояки дивізії «Галичина». Тут слід зауважити, що окупаційні власті, спираючись на агентурні дані Абверу та СС, проводили політику підбурювання міжнародної ворожнечі, зокрема між польським і українським населенням західних областей України. З цією метою вони примушували наглядати за порядком в українських селах завербованих до допоміжної поліції поляків, а у польських селах — українців. Нацькування українців на поляків, а поляків на українців, посилення розбрату між слов'янами також було загальною тактикою не тільки спеціальних есесівських зондеркоманд, а й формувань вермахту у прифронтових зонах, про що у спеціальному наказі наголошував начальник ОКВ В. Кайтель*.

Свою програму сіяння міжетнічної ворожнечі Е. Кох виклав у одному зі своїх виступів перед найближчими функціонерами Райхскомісаріату. Вони зводилися до того, «щоб поляк при зустрічі з українцем убив його, і навпаки, щоб українець прагнув убити поляка. А якщо по дорозі вони уб'ють по одному євреєві, то ми досягнемо саме того, що нам потрібно»**.

Така підступна політика окупаційних властей була спрямована насамперед як на ліквідацію або послаблення «Армії крайової» (АК), так і побороювання УПА. Нерідко від цих конфліктів страждало мирне населення, в чому найбільше були зацікавлені окупаційні власті, адже вони прийшли в Україну з великим досвідом підбурювання і розпалювання міжетнічних конфліктів на Лемківщині, в Підляшші і Холмщині. Цей досвід гестапівських і есесівських провокаторів успішно переймали і кадебістські агенти, які в свою чергу теж сіяли розбрат між українцями і поляками та обома відлами ОУН. Особливо широко у бо-

ротьбі проти УПА кадебістська агентура спиралася на підтримку польської допоміжної поліції та польського населення в цілому. Зі спеціальним завданням на Волині, зусиллями КДБ з цією метою було створено агентурний підрозділ на чолі з полковником цього відомства Д. Медведєвим, за чийми наказами діяв агент-провокатор і терорист М. Кузнецов. Подекуди окупантам і кадебістським провокаторам вдавалося нацьковувати представників підпілля різних націй одне на одного, як це відбулося на Волині восени 1943 р. Інструкції спиратися на польське населення у боротьбі проти «буржуазних націоналістів» одержували від ЦШПР і рейдуючі Західною Україною партизанські загони Ковпака, Федорова та інших командирів.

Особливо успішно кадебістські провокатори користувалися підтримкою польських підпільних формувань, що також мали завдання від емігрантського уряду побороювати будь-які спроби ОУН домагатися визнання права західних українських земель на відокремлення від польських територіальних або адміністративних одиниць, що їх до певної міри зберігали займанці навіть після розпаду польської держави*.

Найбільш далекоглядні з поляків, що переважно не виступали ініціаторами цих міжетнічних конфліктів, усвідомлювали всю злочинність українсько-польського взаємопобороювання. Так, комендант Волинської округи АК полковник К. Бомбінський визнавав, що від цього внутрішнього безладу, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу, можуть отримати користь тільки німецькі окупанти та радянські партизани, котрі домагаються зосередити тут у своїх руках керівництво усім...**. Але ж попри всі благі наміри пана полковника «відплатні» операції АК в українських селах продовжувалися. Це примушувало ОУН та УПА адекватно діяти проти аківців і вести боротьбу на три фронти: проти німецьких окупантів, польських шовіністів-пацифікаторів і радянських партизанів, що виконували особистий наказ Сталіна винищувати якомога більше «українських буржуазних націоналістів». В них більшо-

* Косик В. Вказана праця. — С. 553.

** Сергійчук В. Вказ. праця. — С. 37.

* Україна у Другій світовій війні. За ред. Трубайчука А. — С. —339—343.

** Сергійчук В. Вказ. праця. — С. 39.

вищє керівництво, очевидно, вбачало навіть більшу загрозу, ніж в румунських, малярських та й німецьких займанцях, бо ті рано чи пізно підуть, а націоналісти залишать по собі пам'ять і дух непокори серед молодих волинян та галичан, які ще довго чинитимуть опір «визволителям». І в цьому кремлівські вожді не помилилися.

У своєму поборюванні УПА кадебісти вдавалися й до прямих провокацій, створюючи під командою спеціально вишколених офіцерів МДБ псевдоповстанські загони, що нібито під егідою УПА вчиняли терористичні акції в селах, де повстанці користувалися особливою підтримкою. У такий спосіб беріївські майстри провокацій і терору прагнули посягти ворожнечу й розбрат між повстанцями й населенням, яке їм симпатизувало й здійснювало моральну й матеріальну підтримку. Є документи, що свідчать про особливе поширення таких провокацій з боку МГБ напередодні і в ході здійснення «операції Вісла» в українських поселеннях ПНР, а також в роки примусового переселення українців з ПНР до УРСР і навпаки, поляків до ПНР.

Новий етап повстанської боротьби розгорнувся влітку 1944 р., коли 11–15 липня 1944 р. неподалік с. Сприня поблизу м. Самбора під охороною підрозділів УПА на зборах представників різних політичних сил, що підтримували УПА, було утворено Українську головну визвольну раду (УГВР), яку очолив колишній активний діяч УНР і член УЦР Кирило Осьмак, в недавньому минулому політ'язень більшовицьких таборів. Головою призначеного УГВР Генерального секретаріату, тобто уряду воюючої України, було обрано Романа Шухевича, який одночасно обійняв посаду генерального секретаря військових справ, залишаючись головним командиром УПА.

Відтепер УПА не обмежувалася лише збройною боротьбою проти окупантів, а й розгорнула широку організаторську діяльність щодо утворення органів самоуправління на звільнених від окупантів територіях, регулювання сільськогосподарського виробництва і заготівлі необхідних для повстанської армії продуктів. Особливу увагу бойовики й відділи УПА приділяли визволенню бранців, що їх німецькі власті прагнули масово вивозити до Райху для примусового використання на підприємствах та в бауерських гос-

подарствах як безкоштовну рабську робочу силу*. Це була нова форма боротьби революційного крила ОУН, розрахована на далеку перспективу, оскільки УГВР фактично виконувала функції парламенту, а її Генеральний секретаріат — виконавчого органу, тобто уряду. Це був своєрідний пролог до створення законодавчих і виконавчих органів під егідою ОУН—УПА уже після вигнання з теренів України німецьких, малярських, румунських та інших окупантів.

Свій досвід боротьби проти німецьких, польських, румунських та угорських окупантів УПА успішно використовувала потім після їх вигнання і повернення на західні терени України більшовицьких займанців. Ця боротьба за відновлення української державності тривала аж до середини 50-х років, а потім і в таборах ГУЛАГу тривалий опір кадебістсько-енкаведистським карателям і провокаторам став можливим завдяки масовій підтримці населення західних областей України. Визвольний рух там тривав і після смерті Сталіна у березні 1953 р., а Л. Берія, що тимчасово опинився 1953 р. на чолі більшовицького уряду, навіть подумував про згортання кадебістських каральних операцій на західноукраїнських землях і потай виношував пропозиції С. Бандері увійти до складу уряду УРСР на відповідальну посаду, як це свого часу зробив Держинський стосовно В. Винниченка.

Але ці загадкові плани шефа НКВС залишилися нездійсненими. Натомість у своїй доповідній записці до президії ЦК КПРС, а згодом і в ухваленій 26 травня 1953 р. постанові ЦК КПРС про стан національної політики в Україні секретарю ЦК КПУ Л. Мельникову було вказано на істотні недоліки в здійсненні національної політики в західних областях УРСР, а самого його було знято з посади, «як такого, що не забезпечив керівництва»**. У пожежному порядку новий секретар ЦК КПУ, колишній херсонський партійний бос О. Кириченко ініціював постанову в розвиток московських директив, де відзначалося, що не тільки

* *Дужий П.* Роман Шухевич — політик, воїн, громадянин. — Львів, 1998. — С. 150, 163–169.

** ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 16, спр. 73, арк. 48–49.

бюро ЦК КПУ, а й львівський обком КПУ, а також партійні органи Дрогобицької, Тернопільської, Станіславської, Рівненської та ряду інших областей не забезпечили «докорінної перебудови партійно-політичної роботи в західних областях України», і вжив відповідних організаційних рішень та кадрових перестановок.

Ми так докладно зупинилися на цьому документі, щоб наочно показати всю безпринципність та безнадійність антинаціоналістичної політики КПРС та її намісництва в Україні щодо придушення волі й прагнення українського народу до незалежності й утворення української самостійної незалежної держави.

Адже саме референдум 1 грудня 1991 р. в Україні став тією останньою подією, що, як і «парад суверенітетів» у інших республіках СРСР, таки поклала край існуванню цієї жадливої імперії. Але такий розвиток подій видатний провідник українського народу Симон Петлюра передбачав ще за кілька десятиліть до початку Другої світової війни. «Усі держави, утворені після 1917 р. на території бувшої Росії, — писав він, — не мають шансів на тривке існування і будуть завжди загроженими, поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу. З постанням і зміцненням цієї держави, — писав голова Директорії і головний отаман війська УНР, — можна фактично вирішити долю Росії і привести до остаточного безповоротного поділу її»*.

Після невдалого заколоту ДКНС в серпні 1991 р. Радянський Союз тихо розпався. Як визнавав один із співавторів «перебудови» академік О. Яковлев, головною причиною поразки М. Горбачова і розпаду СРСР став сепаратизм, регіоналізм та націоналізм**. Хоча насправді це були національно-визвольні сили радянських республік, що одна за одною проголосили свою незалежність і суверенітет.

* Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1958. — С. 319.

** Яковлев А. Прелісловіе. Обвал. Послесловіе. — М., 1992. — С. 141.

Розділ XVIII. ВСТУП УКРАЇНИ ДО ООН*

Влітку 1944 р. у президента Ф. Рузвельта було чимало турбот. По-перше, Вінстон Черчилль пропонував зустрітися де-небудь на території Франції, або в крайньому випадку в Лондоні. Але Рузвельт не мав жодного бажання відбувати в Європу, оскільки не зовсім добре себе почував. Тому зустріч призначив у Квебеку на вересень.

Друга проблема постала відразу ж після цієї згоди FDR на зустріч із Вінні у Квебеку. Гаррі Гопкінс у телефонній розмові застеріг президента, що росіяни можуть відчутти себе ображеними, якщо їх обійти і не запросити до Квебеку. Але Рузвельт уже добре вивчив поведінку Сталіна і був переконаний, що той у Квебек не прилетить.

Третя проблема була пов'язана із конференцією в Думбартон-Оксі, яка планувалася на 21 серпня. Радянський посол Андрій Громико наполегливо домагався зустрічі з президентом, про що він настирливо нагадував заступникові держсекретаря Ед. Стеттінусу.

Очевидно, посол мав якісь нові вказівки з Москви, і Рузвельту кортіло дізнатися, що там ще придумав Сталін. Під час зустрічі Громико насамперед заявив, що стосовно статутного положення про четвірку великих держав, Радянський Союз пропонує, щоб усі чотири великих держави не обов'язково мали б однотайно виступати щодо малих держав, але обов'язково мають бути однотайними під час розгляду проблем, що стосуються їх самих (*Bishop J. FDR's Last year*, P. 131). Потім він запропонував, щоб у Генеральній Асамблеї мали право голосу усі 16 республік СРСР. Коли Рузвельт почув від Стеттініуса цю пропозицію Сталіна, він у розпачі підніс обидві руки догори і пробурмотів: «О, Боже!» і нарешті запросив Громико до приватної бесіди. Президент запропонував надіслати Сталіну телеграму, в якій висловив зустрічну пропозицію «вести чесну гру» і обмежитися як максимум двома республіками — Україною і Білорусією. Громико, в свою чергу заявив, що не має жодних заперечень щодо такої контрпропозиції президента (*Ibidem*, P.132).

Далі Рузвельт перевів тему розмови на Варшаву, де гене-

* У цьому розділі використано матеріали українських дослідників С.В. Віднянського та П.Б. Полянського за їх згодою.

рал Бур-Коморовський очолив повстання проти німецьких окупантів, і попросив, щоб росіяни дозволили американським літакам сідати на вже звільненій Червоною армією території Польщі для здійснення дозаправки. Потім розмова перервалася через втручання Бірнса, який прийшов з пропозиціями щодо майбутнього врегулювання німецького питання.

На цьому розмова про запрошення двох радянських республік на установчу конференцію ООН тоді обірвалася...

Як відомо, уже в ході війни учасники антигітлерівської коаліції повернулися до ідеї створення міжнародного органу, що відіграв би роль своєрідного модератора у повсюдному світі. Але шлях людства в цілому й окремих народів зокрема до Об'єднаних Націй виявився тернистим.

В історичній літературі, зокрема, в ряді публікацій українських дослідників, можна зустріти твердження, що питання про первісне членство України й Білорусії в ООН було вирішене на Кримській конференції глав держав антигітлерівської коаліції у лютому 1945 р. З цим навряд чи можна погодитись. Адже в Ялті було досягнуто в принципі домовленості лише про гарантії США та Великої Британії щодо підтримки пропозиції СРСР про запрошення цих республік на установчу конференцію Об'єднаних Націй в Сан-Франциско. Боротьба за визнання УРСР і БРСР повноправними членами-засновниками ООН ще не була завершена, адже все ще не було вирішене питання про їх участь у конференції засновників у Сан-Франциско.

Невипадково в період від Ялти до Сан-Франциско питання про статус України й Білорусії як членів-засновників міжнародної організації безпеки було предметом переговорів і дискусій за дипломатичними каналами у зв'язку з різною інтерпретацією рішень Кримської конференції радянською та американсько-англійською дипломатією. Так, коли 5 березня 1945 р. уряд США від свого імені та імені урядів Великої Британії, СРСР і Китаю надіслав 42 країнам світу запрошення взяти участь в установчій конференції ООН у Сан-Франциско, то серед цих країн були відсутні дві, щодо яких тривали дискусії в Ялті й були досягнуті позитивні попередні домовленості, а саме — Україна та Білорусія.

Радянське керівництво розцінило цей факт як спробу ревізії рішень Ялтинської конференції, тим більше, що во-

но вважало: оскільки УРСР та БРСР перебували в стані війни з Німеччиною, то вони автоматично повинні бути запрошені до Сан-Франциско. Так, у ноті до державного секретаря Стеттініуса 25 березня 1945 р. посол СРСР у США А. Громико рішуче доводив необхідність виконання схвалених рішень, а саме: УРСР і БРСР мають стати поряд з іншими країнами — ініціаторами міжнародної організації, тобто членами-фундаторами ООН. Обурення і наполегливість Радянського Союзу в цьому питанні можна зрозуміти, оскільки відсутність України та Білорусії на установчій конференції в Сан-Франциско позбавила б ці країни права підписати Статут ООН, що фактично зробило б їх статус країн-засновниць неповноцінним. Тому радянська дипломатія зробила несподіваний хід: уряди УРСР та БРСР за вказівкою з Москви оприлюднили заяви, що вони надішлють на установчу конференцію Об'єднаних Націй в Сан-Франциско свої делегації, навіть не отримавши офіційного запрошення.

Такий демарш викликав певну занепокоєність в уряді США, підігрів атмосферу навколо підготовки конференції в Сан-Франциско, загострив, зокрема, розбіжності між СРСР та західними союзниками. Наприклад, в розмові з А. Громико помічник держсекретаря США Д. Данн повідомив, що допущення двох радянських республік може бути здійснене не в форматі їх запрошення на конференцію, а наступного їх приєднання до Статуту вже після конференції. Посол СРСР у США, у свою чергу, висловив незадоволення подібною інтерпретацією цього питання і наполягав на тому, що вступ України та Білорусії до міжнародної організації є можливим лише за умови їх участі в роботі конференції. А міністр закордонних справ СРСР В. Молотов навіть заявив: якщо делегації радянських республік не будуть запрошені на конференцію, він категорично відмовляється приїхати в Сан-Франциско.

Перспективи реалізації ялтинських домовленостей ще більше ускладнились після того, як Ф. Рузвельт 25 березня 1945 р. у виступі перед американською делегацією, що готувалася до участі в конференції у Сан-Франциско, конфіденційно повідомив, що США підтримують, так само як і Велика Британія, надання СРСР трьох місць у міжнарод-

ній організації в обмін на додаткові голоси для США. Ця таємна інформація проникла в пресу і викликала шквал негативної критики на адресу американської адміністрації. Супротивники Рузвельта з оточення республіканців відкидали в принципі ідею додаткових голосів, вважаючи, що вона суперечить природі міжнародної організації й принципу суверенної рівності держав. Політики й публіцисти вказували, зокрема, на те, що Україна та Білорусія не є суверенними державами. Навіть соратники Рузвельта вважали його вимогу щодо надання двох додаткових голосів для США помилкою.

Американська адміністрація змушена була вдатися до публічних пояснень. Зокрема, порушивши це питання, державний секретар США інформував громадськість про бажання СРСР прилучити Україну та Білорусію до майбутньої міжнародної організації таким чином: «З уваги на важливість, яку доклав радянський уряд, американська делегація в Ялті — сповнена пошани до героїчної ролі, що її відіграли народи цих республік своїм зятим опором проти спільного ворога, та мужністю, з якою вони переносили великі страждання під час війни, — погодилася, що уряд США підтримає цю радянську пропозицію у Сан-Франциско, якщо її буде там висунено. Але в Ялті не укладено жодної угоди щодо питання участі цих республік у конференції в Сан-Франциско». Ф. Рузвельт за тиждень до своєї смерті на останній прес-конференції 5 квітня 1945 р. вимушений був детально зупинитися на проблемі додаткових голосів для України та Білорусії. Він, зокрема, заявив, що остаточне рішення з цього питання буде прийнято на установчій конференції ООН. А щодо додаткових голосів для США, то американський президент повідомив, що його уряд відмовляється від цього прохання, позаяк вони нічого не вирішують.

Отже, адміністрація Сполучених Штатів досить вільно інтерпретувала ялтинські домовленості щодо запрошення УРСР та БРСР, через що в дипломатичних колах і в середовищі американського суспільства широкого розголосу набувала думка про приєднання України та Білорусії до міжнародної організації після установчої конференції. Щоправда, відповідно до основної лінії поведінки щодо цього пи-

тання, США трактували домовленості в Ялті згідно з буквою закону. З юридичної точки зору вони справді не давали зобов'язань запрошувати радянські республіки на конференцію.

Взагалі ж у світі інформація про таємні домовленості союзників у Ялті була сприйнята з досить великим незадоволенням. Офіційний Париж, наприклад, сприйняв свою непоінформованість як особисту образу. Малі ж країни розцінили це як порушення суверенної рівності держав. Мабуть, лише у Великій Британії реакція була стриманішою, що можна пояснити прагненням отримати місця в ООН і для кількох британських домініонів. На конференції країн Британської Співдружності було вирішено підтримати прохання СРСР щодо членства України та Білорусії в ООН.

Цікаво зазначити, що в Радянському Союзі про домовленість керівників держав антигітлерівської коаліції в Криму щодо міжнародної організації безпеки громадськість довідалася майже через два місяці після Ялтинської конференції. Так, лише в повідомленні ТАРС від 2 квітня 1945 р. «Про участь Української РСР та Білоруської РСР в міжнародній організації з підтримки миру і безпеки» вперше офіційно зазначалося, що «на Кримській конференції було досягнуто угоди про те, що на наступній конференції в Сан-Франциско делегації Великобританії і Сполучених Штатів Америки підтримають пропозицію про запрошення Української РСР і Білоруської РСР брати участь у зазначеній міжнародній організації, як первісних членів-засновників».

Таким чином, Україна та Білорусія, котрі за сталінською термінологією кваліфікувалися як «дві основні республіки-сестри СРСР», стали об'єктом дипломатичної гри великих держав. Московський уряд, зокрема, провадив свою гру за спиною у керівництва республік, цинічно мотивуючи це турботою про них — про домовленості в Ялті між союзниками з приводу створення ООН в Радянському Союзі до відповідного повідомлення ТАРС було відомо лише дуже вузькому колу вищого радянського керівництва.

Нагадаємо, що ще в середині 1942 р. доктрина американського президента набрала кінцевих форм. У числі невідкладних завдань вона передбачала, зокрема, реформу-

вання колоніальних імперій. І хоча Радянського Союзу це, нібито, не стосувалося, у Москві вирішили вжити превентивних заходів. Зокрема, Сталін поспішив провести так звану «конституційну реформу» — 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин, відповідно до якого НКЗС СРСР трансформувався із загальносоюзного у союзно-республіканський орган із внесенням відповідних змін до конституції 1936 р. Відповідно до цих змін та на основі Конституційного акту в березні того ж року Верховна Рада УРСР ухвалила постанову про відновлення зовнішньополітичного відомства республіки. Наркомат закордонних справ очолив відомий діяч Комінтерну Дмитро Мануїльський.

Остаточо питання про членство України та Білорусії в міжнародній організації безпеки було вирішено на установчій конференції Об'єднаних Націй в Сан-Франциско (25.04.—26.06.1945). 24 квітня 1945 р., напередодні відкриття конференції, міністр закордонних справ СРСР В. Молотов (він очолював радянську делегацію до 10 травня — після його від'їзду керівником союзної делегації став А. Громико) в ультимативній формі ще раз виклав радянську вимогу про автоматичне визнання УРСР та БРСР членами ООН. І вже на другий день роботи конференції — 26 квітня, на першому засіданні глав делегацій (Керівного комітету) за наполяганням радянської делегації до порядку денного конференції був внесений пункт щодо запрошення УРСР та БРСР вступити в число первинних членів міжнародної організації. Того ж дня всі делегації отримали матеріали, що містили заяви й меморандуми урядів обох республік та інші відомості про історичний розвиток радянських республік.

Оскільки США оперували не регіональними, а світовими категоріями, то малі й середні країни не сприймалися ними як серйозні політичні фігури у повоєнному світі. Враховуючи досвід Першої світової війни, яку розпочали на Балканах зовсім не наддержави, Сполучені Штати поставили собі за мету назавжди відвести таким країнам роль «лімітрофів». Як заявив у Ялті Вінстон Черчілль, «орел може дозволити дрібним птахам співати, не переймаючись

тим, чого вони співають».

У міру того, як союзники долали опір Німеччини та її сателітів, все актуальнішим ставало питання про повоєнне світовлаштування і все чіткіше проявлялися тенденції до розподілу сфер впливу двох наддержав (США та СРСР) у ньому. Утопічні проекти на кшталт того, що агресія може в майбутньому бути зупинена силою морального чи релігійного впливу на агресора, поступалися місцем тверезим розрахункам і прагматичним проектам. Москва прагнула до організації, яка б не могла реально зашкодити радянській Європі, а Захід, відповідно, — зміцнити свій вплив і перешкодити Сталіну у здійсненні його намірів. Як підойму, що принесе бажаний результат, Сталін обрав ідею про повне представництво усіх радянських республік в ООН.

Ця ідея виникла у нього відразу ж, як зайшла мова про необхідність створення міжнародного арбітра, але до 1944 р. лише зрідка про неї заходила мова. Тепер же, коли Червона армія, винісши основний тягар війни проти Німеччини на суходолі, стояла на кордонах Райху, а англо-американські війська, схоже, надовго й міцно завязли на дальніх підступах до Берліна, Сталін вирішив, що настав його час.

На конференції представників трьох великих держав у передмісті Вашингтона Думбартон-Оксі (21 серпня—29 вересня 1944 р.) сталінські посланці вперше офіційно поставили питання про прийом до міжнародної організації, яку планувалося невдовзі створити, радянських республік.

Пропозицію В. Молотова про запрошення УРСР і БРСР на конференцію і включення їх до складу членів-засновників ООН підтримали, згідно з попередньою домовленістю, міністри закордонних справ США Ед. Стеттініус, Великої Британії — Е. Іден, Китаю — Сун Цзівень, а також глави делегацій Іраку, Франції, Бразилії, Чехословаччини й Австралії. Керівний комітет одногослосно ухвалив постанову про те, щоб включити дві радянські республіки до числа первісних членів міжнародної організації. Рішення про запрошення України та Білорусії до участі в конференції, поставлене на голосування 30 квітня 1945 р., одностайно підтримали делегати усіх 47 країн-учасниць конференції з рекомендацією Керівному комітетові «дозволити представникам цих республік негайно зайняти свої місця на конфе-

ренції, як вони просили про це через представника Радянського Союзу». За це рішення, зокрема, голосували усі країни Латинської Америки в обмін на зобов'язання СРСР підтримати запрошення на конференцію Аргентини, уряд якої тільки 27 березня 1945 р. формально оголосив війну Німеччині.

1 травня Генеральний секретар конференції А. Хісс надіслав наркомун закордонних справ УРСР телеграму з пропозицією прибути українській делегації на конференцію. Днем раніше Президія Верховної Ради України уповноважила делегацію, котра мала представляти республіку на такому важливому міжнародному форумі. До її складу увійшли: Д. З. Мануїльський — заступник голови Ради Народних Комісарів і народний комісар закордонних справ УРСР, глава делегації; І. С. Сенін — заступник голови раднаркомун УРСР; академік О. В. Палладін — віце-президент АН УРСР, директор Інституту біохімії АН УРСР; професор В. І. Бондарчук — ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка; професор П. С. Погребняк — учений секретар Президії АН УРСР, професор М. Н. Петровський — директор Інституту історії України АН УРСР. Роботу забезпечували секретар делегації О. Д. Война та помічник глави делегації П. П. Удовиченко. Всього до складу делегації входило 12 чоловік, в тому числі з ініціативи Мануїльського, який сам у 1945 р. був обраний академіком АН УРСР, чимало відомих українських вчених, що належним чином оцінили західні засоби масової інформації. Один із молодих тоді українських дипломатів О. Война пізніше згадував, що запрошення до Києва надійшло святкового дня 1 травня 1945 р., коли члени уряду, в тому числі Д. Мануїльський, стояли на трибуні й вітали демонстрацію. Делегація збиралася поспіхом і вилетіла літаком у далекий виснажливий рейс через Сибір, Чукотку, Аляску, Ванкувер до Каліфорнії. 6 травня українські дипломати прибули до Сан-Франциско, де їх тепло вітали учасники конференції.

В цей час 282 делегати конференції і близько 1500 радників і експертів напружено працювали над основоположними документами майбутньої організації — Статутом, регламентом тощо. Зокрема, запрошеними країнами було представлено майже 1200 поправок і зауважень до проекту Ста-

туту ООН, які були надруковані окремим томом обсягом понад 400 сторінок. Вони розглядалися на 9 пленарних і близько 400 засіданнях різних комісій та комітетів, що відбулися протягом двомісячної роботи конференції в Сан-Франциско. Делегація УРСР відразу ж активно включилася в роботу конференції.

Відповідно до розподілу посад в комісіях і підкомітетах Д. Мануїльський був рекомендований головою комітету № 1 комісії № 1 з вироблення проекту преамбули Статуту створюваної організації, тобто найважливішого розділу, що визначав цілі та принципи ООН. Крім того, він входив до Керівного комітету та брав участь у роботі комітету № 1 комісії № 3, котрий обговорював структуру та процедуру Ради Безпеки — головного органу майбутньої міжнародної організації.

Активно працювали в комісіях і комітетах конференції й інші члени української делегації. О. Палладін, наприклад, брав участь у роботі першого та другого комітетів комісії № 1, які займалися питаннями складу та членства держав в організації, рішуче відстоюючи необхідність обов'язкового дотримання принципу єдності великих держав та одностайного вирішення ними найважливіших питань. М. Петровський працював у комітетах № 2 та № 3, а В. Бондарчук — комітетах № 1 та № 4 комісії № 2, в якій розроблялися питання діяльності генеральної Асамблеї, зокрема її повноважень, економічного та соціального співробітництва, системи опіки. І. Сенін брав участь у роботі комітетів комісії № 3, котра займалася питаннями структури, процедури і повноважень Ради Безпеки, а П. Погребняк був членом комітетів комісії № 4, яка працювала над положеннями про міжнародний суд та правовими питаннями.

Отже, українська делегація майже протягом двох місяців брала участь у напруженій роботі конференції, демонструючи необхідну діловитість і конструктивність. Вона зробила значний внесок у вироблення основоположних документів Організації Об'єднаних Націй, зокрема, її Статуту. Так, 14 травня 1945 р. вона внесла поправку до параграфа А першого розділу глави IX Статуту ООН про те, що «організація повинна сприяти розв'язанню міжнародних, економічних, соціальних, культурних та інших гума-

нітарних проблем і заохочувати побажання людських прав, права на працю і основних свобод для всіх без винятку рас, мови, релігії і статі», положення, яке не увійшло в проект цього параграфу, розробленого в Думбартон-Оксі. Разом із Кубою УРСР виступила з важливою поправкою до розділу IV статті третьої щодо не встановлення жодних обмежень прав чоловіків і жінок бути обраними для участі в роботі головних і допоміжних органів будь-якої номінації в ООН і на рівних підставах. Було внесено ряд інших поправок до Статуту, більшість з яких розвивали його демократичні принципи. Це стосується питань членства в ООН, сприяння розв'язанню міжнародних економічних, соціальних та культурних проблем та осуд агресивної війни як засобу розв'язання міжнародних суперечок, прав та основних свобод людини, в тому числі гарантії права на працю, дотримання принципу незастосування сили і загрози силою, самовизначення й рівності всіх націй, невтручання у внутрішні справи тощо. Щоправда, делегація УРСР, як правило, підтримувала обструктивну позицію Радянського Союзу щодо низки важливих зауважень і поправок лише через те, що їх вносили представники «ворожого табору». Зокрема, українські дипломати, передусім Д. Мануїльський, були одними з найактивніших у гострих дискусіях щодо ролі й підлеглості Ради Безпеки та принципу одноголосності в ній (право вето великих держав), який в результаті було закріплено в статті 27 Статуту ООН. Українська делегація підтримала пропозицію американської делегації щодо назви організації — Об'єднаних Націй, яку дав їй президент США Ф. Рузвельт.

Своєю плідною працею українська делегація привернула до себе увагу з боку делегацій країн-учасниць конференції. Особливу повагу здобув глава делегації УРСР Д. З. Мануїльський, котрий зумів організувати ефективну роботу очолюваного ним комітету, діяльність якого отримала схвальну оцінку учасників конференції. Випускник юридичного факультету Сорбонського університету в Парижі, професійний дипломат з 1918 р., він справив велике враження на делегатів своєю ерудицією, комунікабельністю і знанням багатьох мов. Він активно контактував з іноземними журналістами, внаслідок чого, зокрема, про нього з'явилися

кілька позитивних матеріалів в американській пресі, де такий нетиповий радянський дипломат дістав досить високу оцінку. Протягом роботи конференції Мануїльський взяв участь у кількох прес-конференціях, що викликали неабиякий інтерес з боку представників засобів масової інформації. Так, у заяві від 22 травня 1945 р. глава делегації УРСР ґрунтовно висвітлив основні напрями зовнішньої політики України і, зупинившись на людських і матеріальних збитках, яких зазнав український народ в роки війни, заявив: «І саме тому, що ми зазнали таких величезних жертв і внесли неабиякий вклад у справу розгрому ворога, ми зацікавлені в успіху конференції в Сан-Франциско, яка ставить собі за мету створити основні гарантії миру і безпеки для Об'єднаних Націй».

Слід зазначити, що українська делегація, крім участі в роботі конференції, провела ряд заходів, спрямованих на розвиток культурних та наукових зв'язків України з іншими країнами. Вона мала зустрічі в Стенфордському й Каліфорнійському університетах, Америко-Російському інституті, інших організаціях та установах США, ознайомлювалася з досвідом їхньої роботи і водночас інформувала представників громадськості зі станом науки й культури в Україні, її участю у війні та проблемами повоєнної відбудови в республіці тощо. Так, в одній з таких зустрічей 28 травня 1945 р. Д. Мануїльський говорив: «Кров, пролита нашими народами і вашим народом за справедливу справу, зміцнює нашу спільну дружбу з вами. Єдність наших народів повинна зберегтися і після війни. Українській РСР потрібно багато машин для відбудови її господарства. Америка не хоче мати безробітних після війни, і це створює здорові основи для нашого економічного співробітництва. Тепер, коли війна в Європі завершилася... треба подумати, між іншим, про відновлення культурних зв'язків між народами. Давайте ж разом працювати на користь людської культури, на користь загального прогресу, що не знає меж. Будемо трудитися, щоб могутня техніка, створена людським генієм, служила не цілям війни і руйнування, а справі миру, справі найшвидшого відбудування і ліквідації слідів війни...». А після завершення конференції делегація УРСР на зворотному шляху відвідала Канаду, де теж мала зустрічі з

громадськістю, зокрема представниками української діаспори в цій країні.

25 червня 1945 р. Статут Організації Об'єднаних Націй був односторонньо ухвалений конференцією, а 26 червня — підписаний главами делегацій усіх 50 держав-учасниць цього міжнародного форуму (пізніше, 15 жовтня 1945 р., його підписала Польща, яка стала 51-ю державою-засновницею ООН). 22 серпня 1945 р. Статут ООН був ратифікований Президією Верховної Ради УРСР, а 24 жовтня 1945 р. ратифікаційна грамота Української РСР, як і ратифікаційні грамоти СРСР та БРСР, були передані на збереження в ООН. Того ж дня, після ратифікації Статуту ООН більшістю держав-учасниць конференції в Сан-Франциско, він набув чинності.

Отже, завдяки зусиллям радянської дипломатії й добрій волі Великої Британії, США та інших союзних держав по антигітлерівській коаліції було вирішено питання забезпечення права УРСР, так само як і БРСР, стати первісними членами-засновниками ООН, хоч вони самі стояли практично осторонь тієї боротьби, яка точилася навколо цього питання в період між конференціями в Думбартон-Оксі та Сан-Франциско. Звичайно, цілком зрозумілим є той факт, що Україна не з власної волі та не за власною ініціативою здобула зовнішньополітичні повноваження та стала однією з держав-фундаторів ООН: ні керівництво УРСР, ні верховні органи влади республіки не ставили перед Сталіним, радянським керівництвом питання про необхідність виходу на міжнародну арену. Це все сталося згідно з планами й цілями сталінського керівництва СРСР, адже саме Кремль за допомогою української карти розігрував складну дипломатичну гру, де основною ставкою був вплив в ООН і в післявоєнній Європі та світі.

Навряд чи слід також перебільшувати внесок України в успішну роботу установчої конференції Об'єднаних Націй. Адже, як справедливо зазначають автори «Нарисів з історії дипломатії України», «основні проекти документів були підготовлені й узгоджені великими державами на попередніх зустрічах. Не всі члени делегації мали фах міжнародників, бракувало знавців іноземних мов. І найголовніше — делегація УРСР виступала фактично як «гілка» делегації

СРСР, одержуючи від неї вказівки й настанови», а «частка української представленості вирішувалася керівництвом СРСР та США», що свідчило про «крайню, переважно тотальну залежність делегації Української РСР від протиборства Москви й Вашингтона».

Визнання УРСР членом-засновником ООН, як і наділення її у свій час зовнішньополітичними повноваженнями, викликало широкий міжнародний резонанс і неоднозначні оцінки. Більшість західних політиків і аналітиків погоджувалася в тому, що ні конституційні зміни 1944 р., ні рішення конференції в Сан-Франциско 1945 р. не внесли принципових змін у державно-політичний статус УРСР, яка не стала загально визнаним суб'єктом міжнародного права і не мала змоги проводити власну, незалежну від Москви зовнішню політику.

У зв'язку з появою делегації УРСР на установчій конференції ООН, наприклад, на її адресу посилювалося чимало гострих критичних зауважень, переважно з кіл української діаспори США та Канади, котрі з величезною увагою стежили за роботою української делегації на конференції. Найбільше нарікань викликав склад делегації «як слухняних виконавців волі Москви». Провід ОУН в травні 1945 р. оприлюдив спеціальну декларацію, в якій зазначалося, що «ми якнайрішучіше виступаємо проти того, щоб український народ був заступлений на міжнародній конференції делегацією, складеною зі сталінсько-більшовицьких агентів. Це є найбільшим насильством над принципами демократії і над самим українським народом». Більше того, націоналістичні українські організації навіть послали до Сан-Франциско «паралельну делегацію», безуспішно наполягаючи, щоб її прийняли як справжню делегацію України. Водночас під час неофіційних зустрічей з представниками країн-учасниць конференції і ця «діаспорна» делегація домогалася включення України в число держав-засновниць ООН. У цілому, українські патріоти за межами батьківщини сприйняли як позитивний і такий, що відповідав національним інтересам українського народу, факт запрошення УРСР в число фундаторів ООН, про що у вищезгаданій декларації ОУН було заявлено: «Україна є на міжнародному терені незалежно від того, які безпосередні причини діяли при запрошуванні її до Сан-Франциско...».

Справді, участь України в роботі установчої конференції ООН в Сан-Франциско започаткувала вихід її на міжнародну арену, стала вдалою спробою зайняти гідне місце в світовому співтоваристві, нехай і в ущемленому, частковому міжнародно-правовому статусі, і мала велике морально-політичне значення й далекосяжні наслідки. Підпис керівників делегації УРСР під Статутом Організації Об'єднаних Націй свідчив, що світове співтовариство формально визнавало її суверенною і незалежною державою. Україна отримувала усі привілеї й імунітети ООН, права обиратися в її головні органи, можливість брати участь в обговоренні й вирішенні світових проблем, доводити свою позицію, а також інформацію про український народ, його історію й культуру до відома міжнародної організації та громадськості, виносити на розгляд ООН свої зауваження й пропозиції, набувати досвіду дипломатичної діяльності, який, зокрема, став її цінним надбанням в наш час. Майже півстоліття Організація Об'єднаних Націй була практично єдиним для України вікном у зовнішній світ. Водночас її присутність в ООН була своєрідним символом неминучості здобуття справжньої незалежності Української держави.

ПІСЛЯМОВА

З підписанням 15.VII.1933 р. пакту чотирьох у Римі, здавалося, з'явилася надія, що ситуація у світі стабілізується. Але порушником спокою виступив сам ініціатор пакту Беніто Муссоліні. Спільно з міністром закордонних справ Д. Гранді він витягнув з архівів МЗС розроблений Р. Гварильєю ще в лютому 1932 р. план підготовки до анексії Ефіопії і вирішив, що саме зараз настав час для завоювання цієї слабо озброєної країни, аби розпочати свій гігантський проект відродження Великої Римської імперії. Скориставшись тим, що британський і французький прем'єри роз'їхалися по своїх столицях з твердим наміром і надалі продовжувати політику умиротворення, Муссоліні 10 грудня 1934 р. рушив свої війська на Ефіопію. Ліга Націй, надувши щоки, оголосила Італії малоефективні санкції.

Відгороджений від Європи і Китаю двома океанами, Рузвельт отаборився за мурами й бастіонами закону про нейтралітет.

Після Першої світової війни Франція, а також Велика Британія були надзвичайно виснаженими і не володіли моральною силою, достатньою для того, щоб ефективно протистояти Гітлеру в перші роки його правління. (Ференбах О. Крах и возрождение Германии. — М., 2001. — С. 40). Розглядаючи Першу світову війну як логічний наслідок тривалої конкуренції між європейськими країнами, автор доходить висновку, що ця війна мала трагічні наслідки, які примусили Європу пройти ще й через горнило Другої світової...

Гітлер поки що обдумував плани реокупації Рейнської зони, а Сталін, зайнятий проблемами Далекого Сходу (агресією Японії проти Маньчжурії та її провокаціями проти МНР), теж до часу що активно не втручався у європейські справи.

І раптом у Франції відбувається зміна уряду. Прем'єр-міністром стає голова «Лівого картелю» Е. Ерріо, крісло міністра на Ке д'Орсе посідає Луї Барту, а посаду генерального секретаря МЗС зайняв Алексіс Леже — всі відверті супротивники політики умиротворення. Знайомий з М.Литвиновим ще з часів конференції з проблем роззброєння, Барту пропонує радянському наркому проект Східного пакту, тобто союзу між Францією й СРСР з метою стримування активності агресивних держав. Сталін виявив зацікавленість у цій ідеї і Литвинов почав інтенсивно співробітничати з французами, а згодом і чехами, з метою втілення її в життя. В особі Луї Барту він знайшов собі гідного партнера, оскільки французький міністр вважав, що політика поступок Німеччині дійшла тієї межі, за якою вона стане фатальною для Франції і невідворотно змінить співвідношення сил у Європі.

У своїх бесідах 18.V і 4.VI.1934 р. з Барту Литвинов порушив питання не лише про гарантії Польщі й Румунії, так само як і Чехословаччині, а ще й Балтійським країнам. Барту висловив розуміння цієї стурбованості СРСР.

Французький уряд вирішив ознайомити з проектом пакту свого найближчого союзника Велику Британію і надіслав у Лондон 27 липня меморандум з текстом пакту, що складався з трьох частин — угоди про регіональну взаємодопомогу, угоди між Францією й СРСР і генерального пак-

ту. При цьому в угоді про регіональну взаємодопомогу перераховувалися такі держави, як СРСР, Польща, Німеччина, Латвія, Литва, Фінляндія, Чехословаччина й Естонія. Прагнучи не допустити підписання такого широкого Східного пакту, Гітлер і Нойрат розпочали переговори з польським міністром Ю. Беком, враховуючи його відверто антирадянські й антилитовські настрої.

Нарешті, вузький варіант пакту — радянсько-французька угода — 2 травня 1935 р. була підписана у Москві. Згодом, 16.V.1935 р. до неї приєдналася й Чехословаччина, але підпис під документом з французького боку поставив уже новий міністр закордонних справ П. Лаваль, який замінив Л. Барту в кабінеті міністра МЗС на Ке д'Орсе.

Але Сталіну цього виявилось замало... Коли 17 липня 1936 р. «над усією Іспанією засяло безмарне небо», радянський лідер вирішив на виконання рекомендацій Комінтерну, які він йому сам же і нав'язав, втрутитися в іспанські справи на боці уряду Народного фронту, тоді як Італія й Німеччина підтримали націоналістів Франко.

Спочатку туди з Москви, Ленінграда та інших міст різними шляхами відбули офіцери ГРУ й НКВС, аби з'ясувати ситуацію на місці, а згодом «поставити на місце» ПОУМ (троцькістську компартію, що набрала в Іспанії значної ваги). Потім до Іспанії потяглися перевдягнені у цивільне «сталінські соколи», за ними танкісти та загальновійськові офіцери, оскільки більша частина офіцерів іспанської армії підтримала путчистів.

Згодом Сталін перейшов до широкомасштабної економічної підтримки уряду Народного фронту в обмін на золотий запас республіки, що перемандрував до московського банку. Так, Сталін відійшов від «своєї» конфуціанської доктрини — «сидіти на високій горі й спостерігати, поки в долині інші коти видряпають одне одному очі». Участь у громадянській війні в Іспанії — це вже було пряме втручання, хоч і під егідою Комінтерну, в європейські справи. Поряд з радянськими військовими фахівцями проти франкістів воювали також інтернаціоналісти й соціалісти практично з усіх країн Європи й Америки. Серед них були також відомі письменники, діячі культури, соціал-демократи і просто демократи, вчені, вузівські професори та інші зокрема

такі видатні письменники, як Ернест Гемінгвей, Мате Залка, Олексій Толстой та ін.

Зрештою, переконавшись, що з іспанських комуністів ніколи не вийде «лицарського ордену» на зразок ВКП(б), Сталін припинив підтримку уряду Народного фронту, і в лютому 1939 р. він упав.

Попереду були складні перемовини з англійцями і французами, а далі й самим фюрером.

Із виникненням травневої кризи 1938 р. навколо Судетської землі Сталін тишився як мала дитина — нарешті «кляті імперіалісти» розпочнуть між собою війну. Аби підштовхнути поміркованого Е. Бенеша до рішучіших дій*, вустами Ворошилова він навіть пообіцяв чехам надіслати їм на допомогу щонайменше 22 дивізії і кілька авіаескадрилій. Цієї «допомоги» Бенеш перелякався на смерть, оскільки напередодні в СРСР було заарештовано, а згодом і розстріляно понад 40 тис. вищих офіцерів армії, звинувачених у тому, що вони шпигували на користь Німеччини. Як усі у них там такі, міркував Бенеш, ознайомившись зі змістом «особливої течки», яку передав йому радянський посол С. Александровський, то ще невідомо, на чиєму боці вони воюватимуть: чеському, чи німецькому.

Щоправда, ніхто у світі не знав, яким чином ці дивізії увійдуть в Чехословаччину, оскільки Румунія і Польща відмовилися пропускати через свою територію радянські ешелони з військами і зброєю. Але в травні все зірвалося. Гітлер відклав операцію «Грюн» на осінь.

А попереду був Мюнхен, де, як відомо, сторони домовилися поступитися Судетами на користь Райху.

Мюнхена Сталін ніколи не міг пробачити Чемберлену. Навіть на Тегеранській конференції у відповідь на в'ддливе запитання В.Черчілля: «Як так могло статися, що маршал Сталін уклав з Гітлером пакт про ненапад?», він спересердя крізь зуби пробурмотів: «Не було би Мюнхена, не було б

* Одразу після висунення 20 травня 1938 р. Гітлером ультиматуму Е. Бенеш оголосив часткову мобілізацію резервістів, і ті негайно зайняли свої ділянки в судетських укріпленнях.

і пакту!».

1940 р. Сталін спробував виторгувати у Гітлера в якості своєї «сфери впливу» ще й Болгарію і Протоки. Але, роздратований волонтарними діями Сталіна в Балтиці й Буковині, Гітлер рішуче відкинув ці домагання кремлівського диктатора, натомість запросивши його стати четвертим партнером трістої «вісі» Рим-Берлін-Токіо. Але Сталін зацікавився з наданням згоди, і Гітлер віддав наказ про підготовку плану «Барбаросса».

З початком німецької агресії проти СРСР і внаслідок несподівано нищівних поразок Червоної армії Сталін був готовий укласти з Гітлером «другий Брестський мир», проте Гітлер відмовився йти на контакт з посланцями Берії, що через болгарське посольство шукали виходів на фюрера.

Аналізуючи результат провалу франко-англо-радянських політичних переговорів, відомий дипломат і вчений Г. Кіссінджер звинуватив англійську сторону в тому, що англійці припустилися низки найгрубіших психологічних помилок, доручивши вести переговори у Москві другорядним особам, а не відрядивши туди будь-кого з міністрів. Але маститий метр дипломатії й історик не замовчує й того, що Сталіну від англійців і французів потрібна була індульгенція на свободу рук у Балтійських країнах, та Велика Британія, на його думку, не могла піти на сталінські умови, не поступившись усіма принципами, що їх вона відстоювала від самого кінця Першої світової війни.

Сталін, попри всю його зарозумілість і самовпевненість, виявився неспроможним передбачити одну елементарну річ, яку Гітлер висловив ще 11 серпня у бесіді з комісаром Данціга: «Усе до чого я вдаюся, спрямовано проти Росії. Якщо Захід настільки дурний і сліпий, щоби не збагнути це, я змушений буду піти на домовленість з Росією, розбити Захід, а потім після його поразки повернутися проти Радянського Союзу з усіма нагромадженими силами». (*Кіссінджер Г. Дипломатія. — С. 298*).

Як бачимо, диктатори не приховували своїх справжніх намірів: одному потрібна була Балтія і в кінцевому рахунку зіткнення «імперіалістичних країн», а іншому — «лебенсраум» на сході й дешева сировина й робоча сила Радянсь-

кого Союзу.

Тут, як йдеться в меткому українському прислів'ї: «Який їхав, такого й здибав», а платити довелося великою кров'ю народам і Німеччини, і СРСР, а також усіх інших народів країн-учасниць світового конфлікту.

Семиліття між 1933 і 1940 рр. було періодом своєрідного шабашу диктаторів у Європі. Прийшовши 1933 р. до влади, Гітлер повністю підкорив Німеччину нацистській партії. У жовтні 1933 р. він вивів Райх з Ліги націй — аморфної організації, що виявилася неспроможною відстоювати принципи, на яких вона була заснована. 1934 року фюрер перейшов до великомасштабного реформування німецьких збройних сил, створивши на базі урізаного Райхсверу могутній Вермахт, увівши 1935 року загальну військову повинність. Реокупація Рейнської зони, що залишилася безкарною, відкрила Гітлеру шлях до аншлюсу Австрії, після чого він силою свого шантажу примусив у Мюнхені лідерів Великої Британії та Франції поступитися йому небезпечною для Райху Чехословаччиною, яку він ліквідував як самостійне державне утворення в два заходи — восени 1938 р. і навесні 1939 р.

Уклавши зі Сталіним 23 серпня 1939 р. пакт про ненапад, Гітлер поступився кремлівському диктатору Балтійськими країнами і східними землями польської держави, одержавши натомість її територію до самої Вісли і Сяну. Сталін, користуючись тим, що німецькі війська були прикуті до заходу, інтегрував відведену йому «сферу впливу» до своєї імперії — Радянського Союзу, захопивши також після кривавої «зимової війни» й частину Фінляндії.

Не дримали тим часом й інші диктатори. Ф. Франко з допомогою Італії та Німеччини утверджувався як одноосібний диктатор в Іспанії, а М. Горті тихою силою розжився значною частиною Чехії, Словаччини і в нерівному збройному конфлікті завоював Карпатську Україну. Усі ці події відбувалися за активної дії, або з мовчазної згоди Гітлера і Сталіна, двох диктаторів, що на власний розсуд розпоряджалися Європою, доки не вибухла з їхньої обопільної вини Друга світова війна.

...Після Сталінградської битви, пише згадуваний уже Г. Кіссінджер, Сталін передовірив формування повоєнного

миру авангардам своїх власних армій (*Киссинджер Г. Дипломатія. — С. 358.*), що надзвичайно ускладнило стосунки між СРСР і його західними союзниками, оскільки в обозі кожної армії їхав готовий до співпраці з Кремлем колабораціоністський прокомуністичний уряд. Нехтування Сталіним попередніх домовленостей про спільні дії контрольних комісій союзників у Румунії, Болгарії, Австрії, Польщі та Чехословаччині, як зрештою і в Угорщині, в кінцевому рахунку призвело до виникнення «холодної війни», але це вже тема іншої книги...

ЕПІЛОГ (тези до підсумкової лекції)

1. Наприкінці 1960-х років почалася агонія брежнєвської доктрини «обмеженого суверенітету». Введення радянських військ і обмежених контингентів ряду інших країн — членів Варшавського договору в ЧСР для придушення «Празької весни» було останнім аргументом «танкової дипломатії» («танкової демократії») Кремля. Невдовзі розпочався й Гельсінкський процес і кремлівські геронтократи розгорнули переслідування «шістдесятників», які еластично трансформувалися в Гельсінкські групи. Один із співавторів придушення будапештської революції 1956 р. Андропов тепер зосередив свої зусилля на покаранні лідерів гельсінкського руху А.Сахарова, М.Руденка, Л.Лук'яненка, Н.Світличної та інших дисидентів, що прагнули масовими акціями примусити кремлівських геронтократів дотримуватися своїх зобов'язань щодо Заключного Акту, зокрема, його «четвертої корзини», тобто гуманітарних проблем (прав людини і громадянина), а з початку 80-х років почався біологічний кінець і самих геронтократів (за Суловим закінчив свій життєвий шлях і генсек Брежнев, від запалення нирок, чи від вендеттної кулі дружини відставленого міністра Щолокова [?] помер і Андропов, що силкувався натягнути на себе тогу демократа і культуртрегера), а вже після виносу з Кремля тіла Черненка започаткувався процес горбачовської перебудови, що дала початок національно-визвольному

рухові в колоніальних окраїнах.

2. 1989 р. з нагоди 50-ліття підписання пакту Ріббентропа — Молотова й анексії країн Балтії у колишніх прибалтійських лімітрофах, як їх зневажливо називав московсько-більшовицький режим, розпочався масовий протест щодо визнання і самого пакту, і правочинності приєднання цих республік до СРСР.

3. Зрештою з'їзд народних депутатів у Москві змушений був засудити пакт як неправовий документ що порушував норми міжнародного співжиття та міжнародного права, а був на справді злочинною змовою двох диктаторів.

4. Потужний всенародний рух «Солідарність» змінив небуття комуно-промосковський маріонетковий режим у т.зв. ПНР і відродив незалежну Річ Посполиту.

5. Слідом за Польщею позбулися комуно-сателітних режимів і стали на шлях реальної демократії Болгарія, Румунія, Угорщина й ЧСР. Причому невдовзі після падіння режиму Г.Гусака словацький народ домігся суверенітету й утворив незалежну Словаччину.

6. Не встояв і посттоталітарний режим С.Мілошевича в Югославії. Словенія, Боснія і Герцоговина, Македонія, Хорватія і насамкінець Чорногорія також домоглися суверенітету, оскільки Сербія, як і Росія в СРСР, претендувала на імперський центр колишньої Югославії (як виявилось штучного державного утворення балканських слов'янських і неслов'янських народів).

7. Нарешті після провалу ДКНС і всеукраїнського референдуму в 1991 р. розпався і сам СРСР. Усі його колишні республіки-колонії оголосили себе незалежними державами.

8. В ході непростих і тривалих політичних маневрів і перемовин з Москвою домігся возз'єднання в жовтні 1990 р. в єдину ФРН канцлер об'єднаної Німеччини Г.Коль.

9. Практично усі колишні європейські сателіти Москви поповнили лави Європейського Союзу й РБСЄ. Деякі з них вступили до НАТО.

10. Одним з найголовніших чинників розпаду СРСР безумовно стало проголошення незалежності України — наступниці звоєваної Москвою в 1917 — 1921 рр. Української Народної Республіки (УНР), козацької

держави Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, а також князівської доби Київської Русі — України. Тепер справа полягає в тому, щоб Європа знов, як у 1917—1921 рр., не наступила на граблі, а створила всі необхідні умови для вступу України в ЄС і НАТО і цим позбавила б неоімперську Москву будь-яких надій на відродження імперії більшовицької доби.

Отже, через 62 роки після Другої світової війни світ невідомо змінився.

1) Головні чинники дестабілізації світового порядку — КНРС та союзний воєнно-промисловий комплекс (ВПК) з розпадом СРСР припинили своє існування;

2) Другий геополітичний центр поступово зміщується в бік демократичного Китаю, Південної Кореї та Японії;

3) Але у світі з'явилися нові виклики — надто агресивним став виплеканий свого часу КДБ міжнародний тероризм, щоправда, зменшили свою активність у Європі ІРА, ЕТА та інші менш відомі терористичні угруповання;

4) Як свідчать дві воєнні кампанії США в Іраку, проведені Дж. Бушем — старшим та Дж. Бушем — молодшим, Сполучені Штати допоки ще не усвідомили своєї ролі як могутнього геополітичного світового центру. Підсумок їхньої "політики канонерок" допоки ще немає істотних результатів, окрім страти С.Хусейна і вимушеної відставки Тоні Блера;

5) Рада Безпеки ООН та НАТО мали б роззброїти арабські країни аби вони не постачали регулярно зброю палестинським терористичним угрупованням "Хамас" і "Хісболла" і в такий, або інший спосіб нарешті вгамували б пристрасті на Близькому й Середньому Сході. Можливо, світовій громадськості слід було сприяти об'єднанню в єдиній державі багатостраждального курдського народу який ще й досі після численних повстань залишається роз'єднаним між Іраком, Іраном, Сирією й Туреччиною. Чимало курдів-біжанців отаборилося у середньоазіатських і кавказьких державах. Тоді нарешті переможе історична справедливість.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP). Serie D. Bd. V — VIII, X, XI. — Washington, 1956.
2. *Александр Бевин*. 10 фатальних помилок Гітлера. — М., 2004.
3. *Бережков В.* Страницы дипломатической истории. — М., 1982.
4. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні, 1917—1953. — К., 1994.
5. *Bishop James*. FDR's last year, April 1944 — April 1945. — N.Y., 1974.
6. *Bullock A.* Hitler: A Study in Tyranny. — Harmondsworth, 1982.
7. *Буллок Дж.* Гітлер и Сталин. Жизнь и власть. — Т.І, II. — Смоленск, 1994.
8. *Віднянський С.* Україна — одна із засновниць ООН// Політика і час, № 9—10.—2005.
9. Correspondence between chairman of the council of ministers of the USSR and the presidents of the USA, prime ministers of Great Britain during the great patriotic war of 1941—1945 In 3 vols. — М., 1957.
10. Documents on British Foreign Policy (DBFP). S. II-nd: 1929—1938; S. III-rd. 1938—1939. — L., 1956.
11. Documents on German Foreign Policy (DGFP). S.C.: 1933—1937; S.D.: 1936—1940. —Washington, 1956.
12. *Дужий П.* Роман Шухевич — політик, воїн, громадянин. — Львів, 1998.
13. *Дюрозель Ж.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. — К., 1995.
14. *Feis H.* Churchill, Roosevelt, Stalin. — L., 1957.
15. Foreign Relations of United States Diplomatic Papers (FRUS). Vol. I, General. —W.1948—1959.
16. *Herwarth H.* Zwischen Hitler und Stalin. — Berlin.— 1962.
17. *Hilger G.* Wir und der Kreml. Deutch-Sovjetische Beziehung: 1918—1941.— Fra/Main.— 1964.
18. Год кризиса. Документы и материалы: В 2-х т. — М., 1990.
19. *Гудериан Г.* Воспоминания солдата. — Ростов-на-Дону, 1998.
20. *Гунчак Т.* У мундирах ворога. — К., 1993.
21. История внешней политики СССР, 1917—1976: В 2-х т. — М., 1976.
22. История дипломатии: В 5-ти т. — М., 1956.
23. *Кеннан Дж.* Дипломатия Второй мировой войны глазами американского посла в СССР Джорджа Кеннана. — М, 2002.
24. *Киссинджер Г.* Дипломатия. — М., 1997.
25. *Кларк А.* «Барбаросса». Крушение Третьего Рейха, 1941 — 1945. — М, 2002.

26. Коваль В. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. — К., 1989.
27. Коваль В. Возз'єднання українських земель та міжнародні відносини, 1939—1941. — К., 1979.
28. Коваль М. Україна 1939—1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. — К., 1995.
29. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів. — 1993.
30. Кучер В. ОУН—УПА в боротьбі за незалежну Україну. — К., 1997.
- 30а. Лещенко Л.О. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001, «Альтернативи». — С. — 491—549.
31. Маннергейм Карл Густав. Мемуары: мой 20-й век. — М., 1999.
32. Мосли Л. Утраченное время: Как начиналась Вторая мировая война. — М., 1972.
33. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. — К., 1996.
34. Муссоліні Б. Мемуары, 1942—1943. — М., 2004.
35. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский — легенды и факты. — М., 1990.
36. Норден А. Уроки германской истории. — М., 1948.
37. Olden R. Hitler the Pawn. L., 1936.
38. Переписка председателя Совета министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой отечественной войны 1941—1945 гг. в 3 т — М., 1957.
39. От Мюнхена до Токийского залива: Взгляд с Запада. — М., 1992.
40. Рауне R. The life and death of Adolf Hitler. — N.Y., 1973.
41. Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1958.
42. Полянський Павло. Вступ України в ООН// Україна у Другій світовій війні. — К., 1997. С. 376—384.
43. Розанов Г. Сталин-Гитлер, 1939—1941. — М., 1991.
44. Роєнко В. Друга світова війна. — К., 1994.
45. Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. — К., 1996.
46. Сергійчук В. Трагедія Волині. — К., 2003.
47. Сиполс В. Советский Союз в борьбе за мир и безопасность, 1933—1939. — М., 1974.
48. Стерчо П. Карпато-Українська держава. — Львів, 1994.
49. Стецько Я. Твори: В 2-х т. — Мюнхен, 1991.
50. Shirer W. The Rise and Fall of the Third Reich. — L., 1960.
51. СССР—Германия, 1939. Документы и материалы о совет-

ско-германских отношениях в апреле — октябре 1939 г. — Вильнюс, 1989. — Т. 1, 2.

52. Talford, Taylor. The Price of Peace. — N. Y., 1979.
53. Taitor A. J. P. The Origins of the Second World War. — Harmondsworth; London, 1964.
54. Toland J. Adolf Hitler. — N. Y. — 1976.
55. Толанд Дж. Адольф Гитлер. — М., 1993. — Т. 1, 2.
56. Троцкий Л. Моя жизнь. — М., 1991.
57. Трубайчук А.Ф. 1939 год. К истории советско-германского сговора. — К., 1994.
58. Трубайчук А.Ф. Брудершафт двох диктаторів. — К., 1993.
59. Трубайчук А.Ф. Містер з парасолькою. Невіл Чемберлен. — К., 1994.
60. Трубайчук А.Ф. Беніто Муссоліні. — К., 1998.
61. Трубайчук А.Ф. Франклін Рузвельт. — К., 1995.
62. Трубайчук А.Ф. Друга світова. — К., 2004.
63. Урбшис Ю. Литва в годы суровых испытаний. — Вильнюс, 1989.
64. Фейс Герберт. Черчилль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели, и мир, которого они добились. — М., 2003.
65. Ференбах Оскар. Крах и возрождение Германии. — М., 2001.
66. Фуллер Дж. Ф. Вторая мировая война, 1939—1945. — М., 1956.
67. Хатори Т. Япония в войне 1941—1945. — М., 1973.
68. Шнеер А. Воспоминания. — См., 1997.
69. Україна у Другій світовій війні. За ред. А.Трубайчука. — К., 1997.
70. Українське державотворення. Документи і матеріали. — Львів; Київ, 2001.
71. Ширер У. Взлет и падение Третьего Рейха: В 2-х т. — М., 1991.
72. Шульман М. Поражение на западе. — М., 2004.
73. Энциклопедия Третьего Рейха. — М., 1996.
74. Яковлев А. Предисловие. Обвал. Послесловие. — М., 1992.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Аденауер К. 94
 Александер Г. 84-85
 Александровський С. 156
 Андерс В. 81
 Антонеску Й. 74
 Астахов Г. 13, 44, 49
 Атамась О. 5

Багге П. 104
 Бандера С. 130-131, 133, 137
 Барту Л. 17, 153-154
 Безручко М. 110
 Бек Л. 69-70
 Бек Ю. 36, 38, 42, 115, 120-121, 154
 Бенеш Е. 20-21, 29, 64, 81-83, 123, 155-156
 Бережков В. М. 58, 61-62
 Берія Л. 59, 63, 92, 137, 156
 Бернс Дж. 97
 Берут Б. 93
 Бівербук В. 64
 Бірнс 140
 Бломберг В., фон 24-26
 Бондарчук В. І. 146-147
 Бродій А. 123
 Бомбінський К. 135
 Бонне Ж. 40-42, 118
 Боровець-Бульба Т. 130-131, 134
 Браухіч В., фон 38, 67
 Бредов К., фон 66
 Бріан А. 15
 Боффер 45
 Буняченко С. 87.
 Бур-Комаровський 140

Вайцеккер Е., фон 20, 47, 49
 Варгенбург А., фон 69
 Величковський М. 131, 133
 Вельчек 49

Винниченко В. 137
 Вишиваний В. див. Вільгельм
 Вільгельм 114
 Вілсон В. 9, 20, 35, 106, 108, 119
 Вірт Й. 16
 Вітінгоф 87
 Вішлебен Е., фон 69
 Война О. Д. 146
 Волошин А. 116-117, 121, 123, 125-126
 Вольф К. 84, 87
 Ворошилов К. 45, 155
 Бродій А. 116
 Вуд К. 22

Гай Г. 35
 Галіфакс Е. В. 22, 27, 37, 41, 118
 Галл К. 65, 75
 Гамелен М. 25
 Гарріман А. 64, 77, 79, 85, 95
 Гаха Е. 28-31, 33
 Гварилья Р. 153
 Геббельс 28
 Гейдріх 69, 71
 Гейнлейн К. 19
 Гемінгвей Е. 155
 Георг VI 41
 Геппнер Е. 69
 Герделер К. 68
 Герінг Г. 19, 29-30, 39, 47, 61, 67, 113
 Герлі 95
 Гіверніч Т. 84
 Гізевіус Г. Б. 68-69
 Гімлер Г. 66-67, 69, 84, 86, 132
 Гінденбург П., фон 11, 16, 18, 36, 66
 Гітлер А. 11, 13-14, 16-22, 24-30, 33-34, 36-48, 50-51, 57-58, 60-63, 65-67, 69-74, 87, 106, 114-117, 119-122, 125, 129-130,

153-154, 156-158
 Голиков Ф. 64
 Голубович В. 104
 Голль Ш., де 6, 64, 85
 Гопкінс Г. 63-64, 139
 Горбачов М. 138
 Готвальд К. 83
 Горті М. 12, 82, 126, 158
 Горький М. 5-6
 Гранді Д. 153
 Гринченко Б. 5
 Громико А. 88, 139, 141, 144
 Гудеріан Г. 19, 28, 70-73

Даладьє Е. 22, 41, 44-45, 48, 114, 118, 123
 Даллес А. 69, 84
 Дауес 15
 Даллін Д. 115
 Данн Д. 141
 Дашічев В. 46
 Дашкевич-Корбаський В. 106
 Деканозов В. 59
 Денікін А. 106, 108, 111
 Деніш К. 87
 Дерев'янка К. 98
 Дзержинський Ф. 137
 Димитров Г. 74, 83
 Діонісій Галікарнаський 4
 Дірксен, фон 21
 Дмовський Р. 35-36, 100, 106
 Дольфус Е. 27
 Дорошенко Д. 106
 Драгоманов М. 5, 7
 Дрекс, граф. див. Ернле Р. П.
 Дубчек А. 83
 Думенк Ж. 44-45

Еберт Ф. 11
 Ейзенхауер Д. 87
 Ері 84-85
 Ерріо Е. 153
 Ернле Р. П., граф Дрекс 44-45
 Етлі К. 90

Ельцин Б. 80

Жуков Г. 57, 63, 73

Зайс-Інкварт 27
 Залеський А. 109
 Залка Мате 155
 Затулін К. 79
 Зект Г. 35

Іден Е. 64, 145
 Іненю І. 83
 Ірен-Коскінен 56

Йессен Й. 68, 75
 Йодль А. 25, 71
 Йоффе А. 111

Кадоган А. 88
 Кайтель В., фон 67, 71, 73, 134
 Кайтель К. 19-20, 28-30, 38
 Канаріс Ф. В. 70, 122
 Катерина II 128
 Келлог 15
 Кеннан Дж. 90, 95
 Керенський О. 111
 Керк 85
 Керр К. 79
 Кессельрінг А. 84, 87
 Кириченко О. 138
 Кім Ір Сен 99
 Кім Чен Ір 99
 Кіссінджер Г. 78, 156, 158
 Клемансо Ж. 9, 35, 100, 106
 Клюге Г., фон 70-72
 Кнобельсдорф 73
 Коба див. Сталін Й.
 Ковпак С. 135
 Колчак О. 111
 Конев І. 87
 Конавальєв Є. 130
 Коростовць І. 106
 Костюшко Т. 34

- Костянтин, король польський 35
Кох Е. 134
Крейсау 69
Креціану 74
Крутикова О. 59
Кузнецов М. 135
Кулондр Р. 118
Курманович В. 124
Курусу 65
Куусінен О. 55
- Лаваль П. 17, 154
Лауссер П. 73
Лебер Ю. 69
Лебрен А. 41
Левитський М. 104
Леже А. 153
Лелюшенко Д. 87
Лемнітцер 84-85
Ленін В. 8, 15, 35, 48
Литвинов М. 17, 41-43, 119, 153-154, 167
Лівицький В. 109
Ліпський Ю. 37-38, 116
Ллойд Джордж Д. 9-10, 15, 35, 100, 106
Любинський М. 104-104
- Майський І. 63-64, 119
Макартур А. 77, 98
Малиновський Р. 74
Маннергейм К.Г.Е. 55, 57
Мануїльський Д.З. 144, 146-149
Манштайн Е. 72
Мао Цзедун 95-96
Масарик Т. 20
Матюшенко Б. 109
Мацуока Й. 95
Медведєв Д. 135
Мельник А 130-131, 133
Мельников Л. 137
Мерекалов (Меркулов) 47
Мерецков К. 56
- Миколайчик С. 81, 93
Михайлович Д. 82
Мірендорф К. 69
Міхай, король 74, 79
Модель В. 72
Молотов В. 7, 13, 43-44, 46, 48-50, 53-54, 56, 58-62, 75, 79, 141, 144-145
Мольке Г., фон 69
Мосьціцький І. 36
Мошанов 74
Муссоліні Б. 17, 19, 22-23, 26-28, 38-39, 46-47, 73, 123, 153
- Наджіар П-Е. 43
Наполеон 35
Німіц Ч.В. 98
Новотний А. 83
Нойрат, фон 19, 25, 154
Номура 65
Норма О. 120
Ньобе А. 68
- Огліві-Форбс А. 117
Олександр І 35
Ольбріхт Ф. 69
Ольжич (Кандиба) О. 131, 133
Окамура 97
Осьмак К. 136
- Паасікві Ю. 73
Павлов В. 59
Пайяр Ж. 119
Палладін О.В. 146-147
Папен Ф. 19
Парілі Л. 84
Паттон 87
Перкінс Ф. 76
Персіваль 98
Петен А.Ф. 63
Петлюра С. 36, 104, 108-110, 138
Петровський М.Н. 146
Пілсудський Ю. 31, 35-36, 108-109, 113, 120
- Погребняк П.С. 146-147
Полоз М. 104
Полянський П. 6
Понсе Ф. 23-24
Потьомкін В.43
Прокоп Я. 57
- Радеску 79-80
Ратенау В. 16, 167
Раштикіс 32
Редер Е. 33
Рейнтелер 27
Ремер 71
Ренсімен 21
Рибалко П. 87
Ридз-Смігли Е. 36
Ріббентроп Й. 13, 21, 29-33, 37-39, 46-50, 58-60, 116-117, 120, 122-123
Розанов Г. 62
Розенберг А. 112-113, 118, 129
Розумюк В.М. 5
Роммель Е.70-71
Рорбах П. 113
Ротмістров П. 73
Рузвельт Ф. 4, 22, 37, 46-47, 63-64, 74-78, 80-81, 83, 86, 88, 90, 93-94, 139-140, 142, 148, 153
Рундштедт Г., фон 67, 71
- Салаші Ф. 82
Севрюк О. 104
Сенін І.С. 146-147
Сирови 29
Сігемицу 98
Сідс В.43
Сікорський В. 65, 81
Скоропадський П. 55, 105-106
Сметона А. 32
Смрковський Й. 87
Сталін Й. 7, 12-14, 29, 40-51, 54-65, 74-78, 80-83, 86-87, 89, 91-93, 95-96, 106, 114,117-120, 122-123, 125-126, 136-137, 139, 144-145, 153-158
- Стелен П. 23
Стеттініус Е. 88, 139, 141, 145
Стефан А. 133
Стецько Я. 111, 130, 133
Стренг В.43
Судоплатов П. 130
Сун 95
Сун Цзівень 145
Сунь Ятсен 95
Суриць Я. 119
Сушко Р. 119
- Табуї 103-104
Тевосян І 59
Теліга О. 131
Терауті 97
Тимошенко С.57
Тіппельскірх К. 49
Тісо Й. 29
Тіто Й. 74, 83, 93
Толстой О. 155
Треппер Л. 117
Тресков, фон 70
Троцький Л. 105
Трумен Г. 89-92
Тухачевський М. 35
- Удовиченко 110
Удовиченко П.П. 146
Улам А. 121
Умедзу 98
Уршбіс Ю 31, 33
- Фейс Г. 94
Федоров 135
Філіпп Гессенський 28
Фішвільямс 103
Фош Ф. 9
Фрайдебург 97
Франко Ф. 12, 154
Фрідріх II 112, 128
Фріч В., фон 67

Фром Ф. 71

Хаазе, фон 71

Хаммерштейн К., фон 69

Хассель У., фон 68

Хаттори

Хільгер Г. 61-62

Хірохіто 97

Хісс А. 146

Хмельницький Р. 45

Хор-Беліша Л. 22

Цейтцлер 20, 72

Чан Кайші 77, 95

Чемберлен Н. 21-22, 27-28, 41-42, 44-45, 48, 114, 118-119, 123, 156

Черв'яков А. 102

Чернюс 32

Черчіль В. 22, 63, 74-76, 78, 80, 83, 86, 89, 92, 139, 145, 156

Чичерін Г. 15, 167

Чіано Г. 23, 38, 39, 117

Чжоу Еньлай 95

Чжу Де 96

Шапошніков Б. 56

Шевченко В. 6

Шелія Р, фон 117

Шептицький Андрей 133

Шернер В. 76, 87

Шілер В. 19

Шлабрендорф, фон 70

Шлейпер К., фон 66

Шмідт П. 25

Шмундт 20

Шнурре Ю. 13, 49

Шпеєра 60

Штауфенберг Ш., фон 69-70

Штебе І. 117

Штейнгардт Л. 64

Штірбей Б. 74

Штюльпнагель Г., фон 71

Шуленбург Ф., фон 13, 21, 44, 46, 48-49, 58, 68, 120

Шульгін О. 103, 106

Шухевич Р. 124, 136

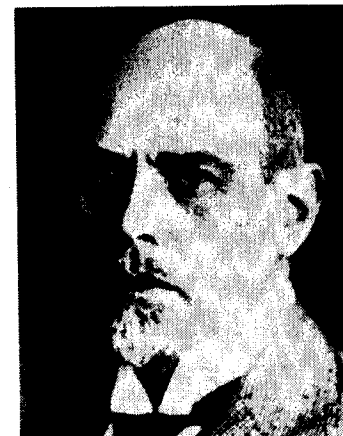
Шушніг К. 27

Юнг 15

Яковлев О. 138

*В. Воровський, М. Литвинов,
Г. Чичерін. Генуя. 1922 р.*

*Вальтер Ратенау,
міністр закордонних справ
Німеччини, співавтор
Рапалльського договору. 1922 р.*

Прем'єр-міністр Едуард Даладьє

*Після повернення з Мюнхена
Чемберлен: «Я привіз вам мир»*

*Сталін вітає Ріббентропа.
Москва, серпень 1939 р.*

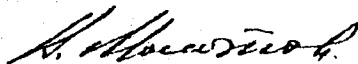
ДОВЕРИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ

Правительство СССР не будет препятствовать немецким гражданам и другим лицам германского происхождения, проживающим в сферах его интересов, если они будут иметь желание переселиться в Германию или в сферы германских интересов. Оно согласно, что это переселение будет проводиться уполномоченными Германского Правительства в согласии с компетентными местными властями и что при этом не будут затронуты имущественные права переселенцев.

Соответствующее обязательство принимает на себя Германское Правительство относительно лиц украинского или белорусского происхождения, проживающих в сферах его интересов.

По уполномочию
Правительства СССР
В. МОЛОТОВ

За Правительство
Германии
И. ФОН РИББЕНТРОП

Москва, 28 сентября 1939 года

СЕКРЕТНЫЙ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ ПРОТОКОЛ

Нижеподписавшиеся уполномоченные констатируют согласие Германского Правительства и Правительства СССР в следующем:

Подписанный 23 августа 1939 г. секретный дополнительный протокол изменяется в п.1 таким образом, что территория литовского государства включается в сферу интересов СССР, так как с другой стороны Люблинское воеводство и части Варшавского воеводства включаются в сферу интересов Германии (см. карту к подписанному сегодня Договору о дружбе и границе между СССР и Германией). Как только Правительство СССР предпримет на литовской территории особые меры для охраны своих интересов, то с целью естественного и простого проведения границы настоящая германо-литовская граница исправляется так, что литовская территория, которая лежит к юго-западу от линии, указанной на карте, отходит к Германии.

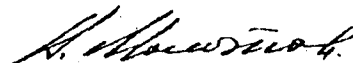
Далее констатируется, что находящиеся в силе хозяйственные соглашения между Германией и Литвой не должны быть нарушены вышеуказанными мероприятиями Советского Союза.

По уполномочию
Правительства СССР
В. МОЛОТОВ

28 сентября 1939 года.

За Правительство
Германии
И. ФОН РИББЕНТРОП

28 / IX / 39

*Урочиста зустріч Молотова на берлінському вокзалі.
12 листопада 1940 р.*

*Радянські та німецькі танкісти
на перекурі після штурму Бреста. 1939 р.*

Переговори в Берліні. Листопад 1940 р.

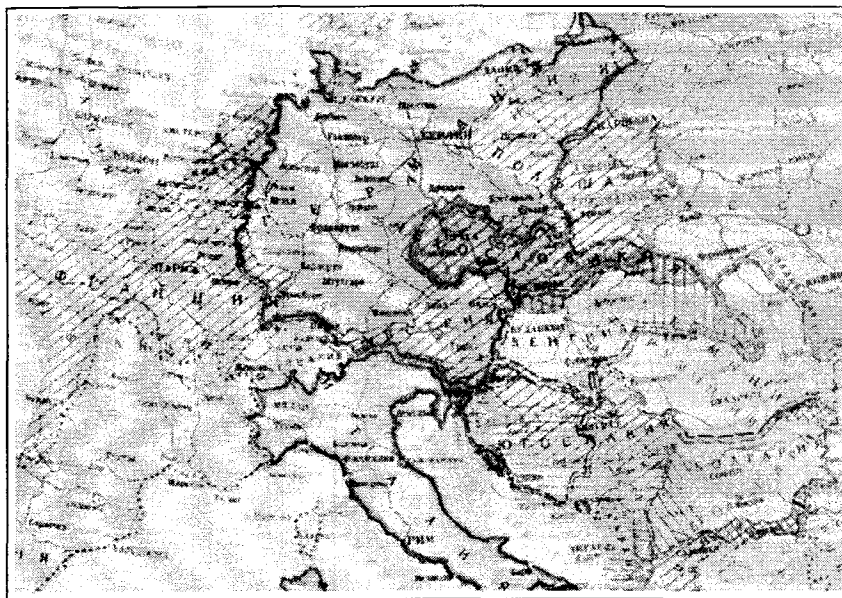
*Парад перемоги в Бресті.
Приймають Г. Гудеріан та С. Кривошеїн*

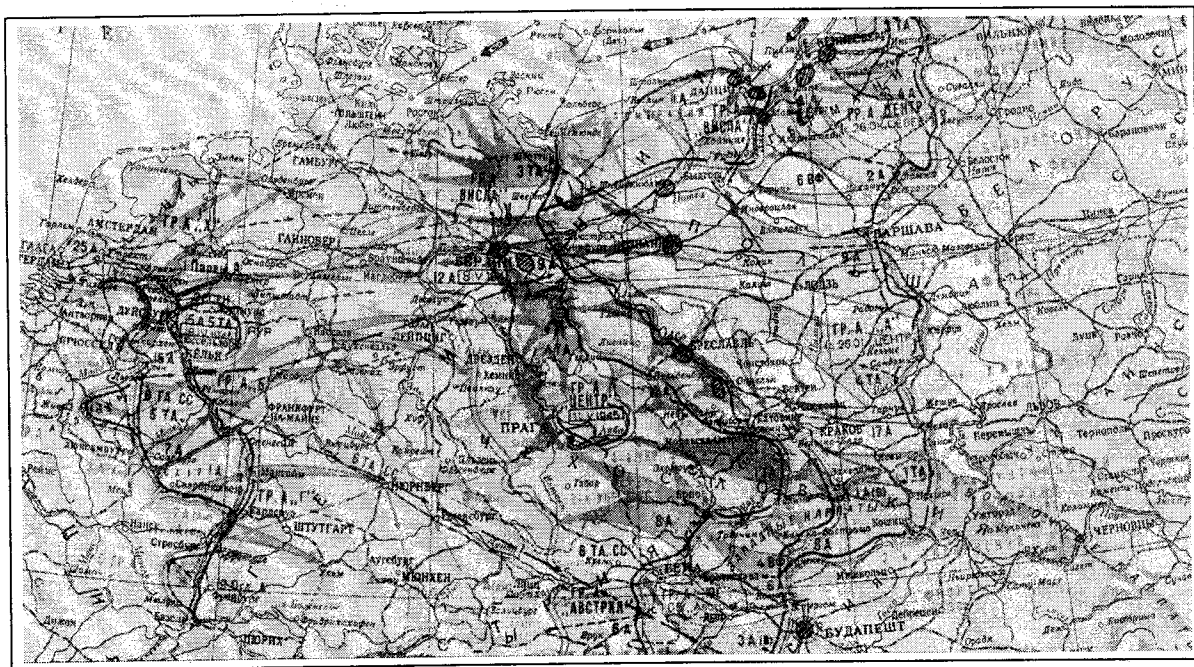
*Альфред Йодль та Ганс фон Фрайдебург
підписують акт капітуляції. Реймс. 7.05.1945 р.*

*Фельдмаршал Альберт
Кессельрінг*

*Фашистська агресія.
Західна Європа, 1938—1941 рр.*

Останні дні 1945 р.

PS-1. Політичні наслідки Другої Світової Війни

Уже після того як я відніс рукопис до видавництва фірми «Аверс», у співпраці з якою мені вдалося підготувати до друку і видати дві останні книги – «Беніто Муссоліні» (1998) і «Друга світова» (2004) – і повернувся додому, мене як знавісніла спасівська оса вразила думка, що я віддав шановному Володимиру Павловичу Каунову (директорові видавництва) недовершений рукопис без висновків і підсумків, що самі собою напрошуються наприкінці такого курсу лекцій. Тим більше що на полях та за їх межами залишилося десятки можливих гострих запитань, на які мені як хоча вже й недіючому професору годилося б дати відповідь вірогідним читачам.

– Насамперед, чому Німеччина програла війну?

– І хто ж її в кінцевому рахунку виграв?

Здавалося б, що у тисячах книг, що за шістдесят з гаком повоєнних років були опубліковані на Заході і Сході величезною кількістю дипломатів, генералів, адміралів, маршалів, професійних істориків, журналістів і публіцистів, викладено безліч версій і трактовок цих проблем і відповідей на них. Зокрема, про причини, перебіг і підсумки Другої світової війни... і все ж... якщо ти уже взявся за справу, тобто написання своєї версії причин і дипломатичних перипетій періоду війни, то як же можна не підбити всьому цьому підсумки.

У кожній війні є величезний ризик поразки навіть найбільш підготовленої до неї сторони. Історія довела це більше, ніж двічі.

На початку ХХ ст. Центральноевропейські країни якнайкраще підготувалися до війни і всі від генералів й імператорів до рядових солдатів були переконані в кінцевій швидкій перемозі, а перемога, незважаючи на вихід із війни такого монстра, як Росія, усе ж дісталася країнам Антанти.

Діячі Веймарської республіки і особливо їхні наступники нацисти, очолювані неврівноваженим ефрейтором Першої світової, затятим реваншистом А. Гітлером, не знайшли кращого продовження історії, ніж реванш за поразку 1918 р.

Здавалося б, у Гітлера були всі і досить реальні чинники, щоб досягти перемоги.

— Він спромігся переконати німецьких генералів створити й вишколити найкращу в світі й за всі часи армію. Йому вдалося озброїти її, тобто Вермахт кращою, як на той час зброєю.

— Після блискавичних перемог і приголомшуючих кампаній 1939—1940 рр. на німецькій ВПК працював увесь економічний і людський потенціал підкореної Європи...

— Німецькі танки і їх вправні екіпажі і добре вишколені командири танкових і механізованих з'єднань набагато переважали подібні формування і контингенти супротивників Вермахту. Німецьким генералам вдалося налагодити якнайтісніше співробітництво між авіаційними і наземними частинами.

І все ж цей чітко відлагоджений агресивний механізм зазнав жорстокої поразки на Східному фронті від «колосо на глиняних ногах», від «зарозумілих і розбещених» англійців у піщаних пустелях Африки й Близького Сходу. Адже удатному й вправному Е. Роммелю так і не вдалося добутися до Суецького каналу, а тим більше до нафтових ресурсів Іраку й Кавказу.

— Насамперед у цих поразках фахівці-дослідники й німецькі генерали-мемуаристи звинувачують некомпетентного й зарозумілого фюрера — адже він до 1939 р. понад усе боявся війни на два фронти, маючи перед очима наслідки війни 1914—1918 рр., а після запаморочливих успіхів 1939—1940 рр. і початку 1941 р. наказав Вермахту воювати одночасно у Скандинавії, на півночі Африки, в СРСР і Атлантиці. Цим він, мовляв, надірвав сили створеної ним армії, результат був закономірним: армія знесилена й зазнала поразки від переважаючого противника.

Зрештою на Заході об'єднані сили американців, англійців, канадців і французів остаточно поховали міф про спроможність Вермахту протистояти об'єднаним силам союзників.

— 1946 р. Німеччина лежала в руїнах, а її народ після краху гітлеризму, здавалося, на довгі десятиліття вступив у смугу розпачу і прострації.

— Але все ж на початку другої половини ХХ ст. сталося диво. «Німецьке диво». Зусиллями канцлера Конрада Аденауера, його соратників Ерхарда, Ейкена і ряду інших ре-

ально мислячих німецьких політиків, економістів і менеджерів ФРН, як той птах-фенікс постала з попелу і згарищ і, спираючись на проклятий не від великого розуму Сталіним «План Маршалла» не тільки відродила свій економічний потенціал, а й стала тим наріжним каменем, навколо якого об'єдналися її колишні жертви Франція, Бенілюкс, а трохи згодом Велика Британія, і навіть Австрія (тепер ніхто вже не боявся аншлюсу), оскільки перемогла єдино вірна концепція політичного мислення про єдність Європи у її протистоянні двом наддержавам — СРСР і США. Отже, виходячи з цього статусу ФРН у новій Європі, хоча найбільш реальними переможцями із Другої світової війни вийшли СРСР і США, при чому виграш США полягав лише в тому, що вони позбулися своїх реальних і потенційних економічних конкурентів, але реальний виграш одержали після поразки обидва повалених голіафа (Німеччина і Японія). Зусиллями нових керманічів вони дорівняли й навіть випередили в економічному відношенні своїх переможців. Але закономірності глобальної взаємозалежності зрештою примусили американський капітал в пошуках надприбутків відродити промисловий потенціал своїх колишніх воєнних противників, оскільки нові режими, що прийшли там до влади, сповідували демократичні принципи і в жодному разі не могли загрожувати «форпосту» демократії США.

Натомість сталінський режим, що після катастрофічних поразок 1941—1942 рр. все ж з допомогою союзників домігся в кінцевому підсумку перемоги над «братнім» нацизмом і поширив кордони своєї імперії до Берліна, Праги і Софії на Заході, Курил, Пхеньяна і Ханоя на Сході, зрештою зазнав остаточного краху.

Здавалося, мета «кремлівського мрійника», зусиллями його адепта і ціною страшенних жертв народів СРСР була досягнена.

— Але апетит переможців виявився набагато переважаючим реальні можливості політичної й економічної системи травлення зашкарубленої більшовицької імперії.

— Розв'язана Сталіним і його наступниками Хрущовим, Брежневим, Андроповим і Черненко гонка озброєнь і експансіоністська зовнішня політика виявилася неспромож-

ною протистояти всьому демократичному світові. Внутрішні органи травлення імперії вразив неминучий за умов такої самоізоляції «запор» чи то «застій».

– Зусилля Михайла Горбачова у якийсь спосіб переоблаштувати івилікувати імперію, ввести замість тоталітарної партійної диктатури якусь подобу гласності й «нового мислення», заснованих на демократичних принципах плюралізму, зазнали краху. Гальмування під тиском США і всього демократичного світу, а потім і припинення гонки озброєнь підірвали підвалини потворної економічної системи СРСР, наріжним каменем якої був ВПК, і зрештою призвели до краху політичної системи і самого штучного утворення СРСР, продовжувача традицій і принципів Російської імперії Романових.

– Спроби навіть поміркованої демократизації політичної системи СРСР, як відомо, призвели до виходу з-під диктату Кремля країн «народної демократії», а згодом і виходу з СРСР спочатку Балтійських, а потім й усіх інших «братніх» республік. Зусилля Горбачова шляхом «огарьовського процесу» в якийсь спосіб зберегти видозмінений СРСР з виходом із нього України, Російської Федерації й Білорусі стали неспроможними.

А що ж Німеччина – одвічний ворог?

– Німеччина, зусиллями канцлера Г. Коля була мирним шляхом воз'єднана і Горбачов змушений був піти на всі вимоги, що їх висував канцлер. Хоч і через небажання та острах цю гірку пігулку проковтнули М. Тетчер і Ф. Міттеран, а об'єднана Німеччина стала від жовтня 1990 р. незаперечним лідером ЄС, зберегла своє членство в НАТО, стоїть тепер перед новими перспективами мирної інтеграції в світове співтовариство, чого не можна сказати про путінську Росію, що неухильно відкочується назад до кадебістсько-олігархічного минулого, але вже в урізаному варіанті.

– Тепер перед демократичними силами світу стоїть таке одна проблема – залучити Україну до ЄС і НАТО і таким чином назавжди поховати надії російських імперіал-шовіністів та їхніх малоросійських прихвостнів відродити подобу колишньої імперії і знову загрожувати світові як це було в період розквіту «дружніх» стосунків між тоталітарними режимами Сталіна і Гітлера періоду 1939 – 1940 рр.

Але ж історія зворотного ходу не знає. І це вселяє надію на те, що на нові граблі як це було 1914 і 1939 років людство вже не наступить. Не ті часи і зброя вже не та.

– Газові й нафтові війни, які веде проти демократичної Європи і навіть проти своєї посестри Білорусі режим Путіна, приречені на таку ж поразку як і «холодна війна» його попередників у Кремлі. Не повернуться вже в Федерацію Грузія, Молдова, Балтійські держави. Не спроможуться Лужкови, Затуліни і Рагозіни проковтнути й Україну.

* * *

І насамкінець, **про війну, політику і Божий промисел**. Відомий німецький стратег і воєнний теоретик Карл Філіп Готліб фон Клаузевіц у своїй фундаментальній книзі «Про війну» вивів і обґрунтував аксіоматичну формулу, що війна є продовженням політики мирного часу тільки іншими засобами.

Підсумовуючи попередній досвід, Клаузевіц водночас давав пересторогу політикам майбутнього утримуватися від надмірного захоплення силовими засобами вирішення міждержавних суперечностей.

Ці настанови не досить глибоко засвоїли обидва Мольтке, молодший і старший, Вільгельм II, Франц Йосип, а особливо Гітлер і Сталін купно з Муссоліні та японськими мілітаристами.

Протягом усієї епохи після народження Ісуса Христа, еволюція Євразійського континенту пов'язана з безкінечними війнами.

І дійсно, якщо поглянути прискіпливо на всю епоху після народження Христа мимоволі приходиш до висновку, що Клаузевіц таки мав рацію, бо війни забрали набато більше часу, ніж мирні проміжки між ними. Справді. Криваві походи римських легіонів і безкінечні преторіанські перевороти в самому Римі зрештою призвели до падіння самого Риму під ударами варварів..

– Не встигла Євразія відійти від цього струсу, як на «Святі землі» рушили легіони хрестоносців у пошуках Гробу Господнього і Чаші Грааля. Ці захисники «чистої християнської віри» від мусульманських «розбійників», яких вони називали сарацинами, мабуть забули заповіді Спасителя –

«Не убий»; «не зазіхай на чуже»; «полюби ближнього свого і ворога свого як самого себе — і різали цих «клятих» мусульман, іудеїв та інших «іновірців».

— Криваві «розбірки» Йорків і Ланкастерів, відомі під назвою «війни білої й червоної троянд» настільки послабили Англію, що Вільгельм-Завойовник легко пройшов її зі своїми норманами, посунувши англо-саксів і посадовивши на шії йоменів, нових, тепер уже норманських баронів і графів.

— Розбійні ватаги хрестоносців, окрім того, що побудували на Святих землях безліч церков і храмів як відомо, викликали зворотну хвилю зі Сходу, і в Європу полинули нові завойовники: під ударами яничарів упала Візантія, а турки дійшли аж до Відня і Хотина, де їх зупинили вояки Сигізмунда Вази й П. Сагайдачного, і цим врятували Польщу, Австрію і Чехію від османського поневолення.

— «Огнем і мечем» віддячила шляхта за цю звитягу запорожців і їхнього хороброго гетьмана, несучи в Україну кров і визиск, разом із католицькою вірою й незчисленими орендарями. Це «рушення» польської шляхти на Схід викликало стихійний опір українського селянства і шляхти й запорозького козацтва. Численні селянсько-козацькі повстання, які жорстоко придушували польські жовніри й найманці варшавського короля, зрештою призвели до народної революції і народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648—1654 рр.

Не встигли висохнути чорнила підписів під Переяславськими угодами, як «найтихіший» цар Олексій спочатку Андрусівським (1667 р.), а потім «Вічним миром» (1686 р.), порушивши угоди, віддав польській короні Лівобережну Україну, а згодом: і саме Запорожжя.

— В роки «Руїни» московський цар збройно і матеріально підтримував «боярина-гетьмана» Івашка Брюховецького, аби той протистояв Петру Дорошенку, Якиму Сомку й Василю Золотаренку в їх прагненнях вирватися з-під гніту Москви і Варшави й об'єднати обидва береги Дніпра.

— Зрештою «найтихіший» послав своє військо проти гетьмана І. Виговського, але після того як Іван Виговський розбив ватаги московських стрільців князя Трубецького під Конотопом, сам цар збирався тікати геть із

Москви, але на заваді остаточній перемозі козацько-татарського війська став кошовий Іван Сірко, що саме в той час вирішив рушити на Крим і цим розірвав союз між гетьманом і ханом.

— Після виснажливої «Столітньої війни» Франція занурилася у хронічні релігійні війни між католиками і гугенотами, аж допоки Божим Провидінням король Анрі IV не вистояв заради миру у Парижі мессу в католицькому храмі.

— Гуситські війни стрясали й Чехію, допоки Ян Жижка не одержав остаточної перемоги під Табором.

— Підсумки Тридцятилітньої війни підбив Вестфальський мир (02.10.1668 р.), за яким Швеція і Франція, здавалося, назавжди зберегли роздрібненість німецьких королівств і курфюрств, аби убезпечити себе від будь-якої ймовірності загрози із центру Європи.

— Прагнучи стати на перешкоді об'єднавчим тенденціям, що охопили німецькі землі, Луї Наполеон III розпочав авантюрну франко-пруську війну, але зазнав у ній нищівної поразки, що й сам потрапив у полон до німців.

Перемога у франко-пруській війні дала можливість Отто фон Бісмарку після тривалих конфліктів з Австрією та іншими німецькими державами за Ганновер і Шлезвіг на решті оголосити у Версальському палаці акт воз'єднання німецьких земель під егідою Пруського короля — імператора Вільгельма I.

— Але вернімося в Московію. В той час як Європа занурилася в релігійні конфлікти, Москва рвалася в Балтику. Цар Іван лютий розпочав Лівонську війну і довгий час силкувався «пробити вікно» у Європу, але зазнав поразки, та такої нищівної, що поставив під загрозу існування самого Московського царства, яке ледве не стало легкою здобиччю Польщі та її короля Владислава.

Тим часом зміцніла Швеція і молодий її король Карл XII спочатку розбив Данію, потім Польщу і Саксонію, і вже був готовий виступити проти Московії, де цар Петро I також готувався «рубати вікно» у Європу, але зв'язаний війною проти Туреччини Петро I вичікував як розвиватимуться події у Європі. Нарешті 9.VIII.1700 р. цар, не знаючи, що 8.VIII того ж року данський король уже капітулював, оголосив Швеції війну й обложив Нарву. Там він слідом за сво-

їми союзниками зазнав ще однієї нищівної поразки. Перед тим як йти на Москву шведський король вступив у липні 1706 р. в переговори з гетьманом Іваном Мазепою, прагнучи укласти з гетьманом військовий союз (таємний українсько – шведський союз про виступ українських військ на боці Карла XII було скріплено договором 1708 р. До цієї угоди приєднався і кошовий отаман війська запорозького Кость Гордієнко). Про свої контакти з Карлом Мазепа не повідомляв нікого навіть найближчого до нього із старшин П. Орлика.

Після поразки під Лісною (9.X.1708 р.) шведи повернули в Україну. Петро I якимсь чином дізнався про українсько-шведські контакти і наказав Меншикову знищити гетьманську столицю Батурина.

Завдяки зрадництву старшини Носа росіянам вдалося через потаємні ходи потрапити в середину досить серйозно укріпленої фортеці і вирізати там усе населення в т.ч. стариків, жінок і дітей, а саме місто було зруйновано до тла. У вирішальній битві під Полтавою 8. VIII. 1709 р. шведів було розбито, а Україна на багато десятиліть потрапила у московську кабалу, Мазепа під час відступу дуже захворів і помер у Святогорському монастирі міста Галац 21. IX. 1709 р. Так трагічно закінчились спроби України вирватися із московського ярма.

Після програшу Полтавської битви Карл програв загальом і всю Північну війну на Балтиці. Отже виходить, що Провидіння було проти цього молодого і талановитого полководця, як і проти досвідченого й хитрого гетьмана, віддавши перевагу невірноваженому, людиноненависному кату, яким насправді був Петро I – засновник російської імперії, від якої чимало бід зазнали і Європа, і Азія, і загальом увесь світ у прийдешні століття.

– XVIII ст. характеризувалося подальшими суперечками між європейськими країнами, в центрі яких була Пруссія.

– Вестфальський мир 1648 р. дав Швеції повний реванш за поразку в Північній війні. Швеція перебрала під свій контроль не лише південне узбережжя Балтійського, але й Північне море. Сюзеренітет шведської корони визнали усі ганзейські перлини від Мемеля до Вердена. Таким чином шведи контролювали усю Північ континентальної Європи,

в тому числі гирла таких річок як Західна Двіна, Вісла, Одер, Рейн, Везер разом із такими фортецями як Данціг, Штеттін і Верден. Їй підкорялися Мекленбург, Бранденбург і навіть Магдебург.

– Здавалося, що за таких умов про об'єднання Німеччини, хоч демократичним шляхом, хоч «залізом і кров'ю» не могло йтися у найближчому і навіть віддаленому майбутньому.

– Війни антифранцузьких коаліцій 1789–1796 рр. проти республіки, що після італійського походу 1796–1797 рр. еластично переросли у війни європейських монархій на чолі з Англією та її антифранцузькими прем'єрами проти Наполеона, зрештою могли припинитися після Ам'єнського миру* (25. III. 1802 р.). Наполеон розгромив війська і третьої коаліції, розбивши їх при Аустерліці (тепер Славков) та Іені.

Тільзітський мир (8. VII. 1807 р.) з Росією, здавалося, навзавжди перевів Пруссію у третьорозрядні європейські держави. Але Наполеону і цього було замало. Він вирішив покарати царя Олександра I за порушення його зобов'язань щодо континентальної блокади. Поразка в Росії (1812 р.), а потім під Лейпцигом (1813 р.) у «битві народів» знову відродили Пруссію, а наполеонівську імперію поставили на межу катастрофи.

І катастрофа відбулася остаточною поразкою наполеонівської армії під Ватерлоо 18. VIII. 1815 р. При чому вирішальну роль в цій поразці найталановитішого полководця усіх часів і народів від безталанного англійського генерала Артура Веллслі (герцога Веллінгтона), який проте виявив неабияку стійкість і впертість, примусивши королівських солдатів стояти на смерть під ядрами французьких гармат і витримувати шалені атаки кінноти одного з найталановитіших наполеонівських маршалів Мішеля Нея, відігнала прусська армія. Останню крапку в цій епопеї поставив не дуже талановитий генерал Гебхард фон Блюхер, який невластивим для нього хитрим маневром обдувив знову ж таки безталанного наполеонівського маршала Груші, і встиг на поле битви під самий кінець і цим врятував англійців і завдав смертельного удару наполеонівській гвардії, яку ім-

* 14-місячна переднишка Європи від антифранцузьких воєн швидко закінчилася. 16. V. 1803 р. Англія знову оголосила війну Наполеону і почала згуртовувати нову коаліцію проти Франції.

ператор у розпачі кинув у бій, все ще не вірячи, що Провидіння зрадило йому і настав час перегорнути останню сторінку трагедії.

— Отак Промисел Божий не дав можливості загинути Пруссії. За кілька місяців до цієї історичної події 2 квітня того ж 1815 року у маєтку Шенгаузен неподалік від Магдебурга народився Отто Едуард Леопольд фон Бісмарк, якому силою того ж Провидіння судилося об'єднати розшматовану Німеччину і вручити цей подарунок, як уже говорилося, імператору Вільгельму I.

— Коли Бісмарк робив перші корки на грішній землі, у Відні засідав славновісний Конгрес європейських держав, покликаний визначити подальшу долю Європи після перемоги над Наполеоном I.

У гострих дипломатичних суперечках між переможцями, пише фахівець, перекроювалася карта континенту, народжувалася нова система країн (*Чубинский В. Бісмарк. Біографія. — СПб, — 1997, с. 9–10*) і кордонів, яка згодом дістала назву «європейський концерт», і ніхто із солістів і диригентів цього «концерту не міг здогадуватися, що цей самий малюк із Шенгаузена запровадить через трохи більше як півстоліття нову систему міждержавних стосунків «Realpolitik», тобто реалістичну політику балансу між агресивними Францією після поразки 1870 р. і жахливою Росією, яка ніяк не могла після всіх війн із Туреччиною закріпитися остаточно на Балканах.

— Очевидно, тут самий час повернутися до XVII ст., тобто до катеринських війн із Туреччиною, Запорожжям і Пугачовим, що супроводжували перебування на російському троні цієї маленької ангальтцербтської німецької принцеси, тобто землячки і досить близької Отто фон Бісмарка.

Тендітна дівчина із неможливого князівського німецького роду, видана силоміць за неповноцінного і розумово, і фізично царя Петра Федоровича, прибувши до Петербурга, увійшла у смак і вирішила з допомогою гвардійських офіцерів, зачарованих її жіночими цнотами, прибрати до рук цю величезну, але безалаберну і дезорганізовану імперію і навести в ній лад і німецький порядок. Її перший порадник прусський король Фрідріх II спрямував кипучу енергію маленької принцеси, що так несподівано стала імператрицею

в його залято ворожій імперії, на Південь проти Порти, цьому сприяв і її фаворит Григорій Потьомкін (за запорозьким реєстром Грицько Нечеса).

Посівши російський трон після вбивства свого чоловіка 1762 р., Катерина спрямувала війська під командуванням фельдмаршала П. Румянцева проти Порти аби забезпечити вихід Росії до Чорного моря, чого не вдалося досягти Петру I після Прутського сидіння, де він зазнав поразки, як перед тим шведи під Полтавою. За Кучук — Кайнарджійським миром (21.VII.1774 р.), підписаним після війни 1768—1774 рр., Росія отримувала фортеці Керч, Єнікале, Кінбурн (Очаків), тобто перебирала на себе контроль за виходом з Дніпровсько-Бузького лиману чим обмежувала будь-які дії запорожців у Чорному морі. Російські купці діставали право вільного проходу через Босфор і Дарданелли, але Кримське ханство оголошувалося незалежним від Туреччини, щоправда це не давало Росії права вводити туди свої війська повсюдно. Серед таємних домовленостей між Росією і Туреччиною було зобов'язання Катерини ліквідувати Запорозьку Січ*. 1775 р. війська Текелі вдерлися на територію Січі, яка розташовувалася тоді на острові Базавлук на р. Підпільній. Так підступно був знищений осередок і гарант свободи українського народу, звідки він черпав свої сили і для національно-визвольної війни (1648—1654 рр.), і для Конотопської битви, і для Полтавської ремізії, і для Колієвщини. Самих запорожців, як відомо, переселили на Тамань для боротьби проти північнокавказьких народів, а згодом на Кубань і Терек. Землі ж війська запорозького поділили між російськими поміщиками й німецькими колоністами. У новоутворених територіальних одиницях т.зв. «Новосербії» й «Слов'яносербії», а також в причорноморських землях було проголошено «Новоросію», «шефом» якої став фаворит Гр. Потьомкін з присвоєним йому звання князя Таврійського.

— Після другої російсько-турецької війни (1787—1791 рр.) за Яським договором (1791 р.) до Росії відійшли Кубань і

* П'ять тисяч запорожців спустилися в низ по Дніпру на "чайках" і попросилася під високу руку турецького султана. З його дозволу вони заснували Задунайську січ, куди з усієї України тікали селяни від несправедливого кріпацтва і російського ярма. Нащадки задунійських запорожців і нині проживають у Добруджі та інших комітатах, Румунії а також у Баната й Воеводині нв Балканах.

Крим, окрім того Росія забезпечила собі торговельні пільги в колишніх турецьких халіфатах на півночі Африки в Алжирі, Тунісі, Триполі та ін. Кордон між Росією й Туреччиною відтоді проходив по Дністру. Але ж на цьому російсько-турецьке воєнне протистояння не завершилося.

— Жодна російська війна, окрім радянсько-німецького двобою 1941–1945 рр. не перебрівалася так як Кримська війна (1853–1856 рр.).

Після придушення революції 1848 р. в Угорщині онук Катерини II Микола I висунув претензії до Туреччини щодо прав християнських ченців на Святих землях в Палестині.

— Російські війська, що виводилися з Угорщини чомусь «затрималися в Дунайських князівствах Волощині і Трансильванії, тоді Туреччина ввела туди свої контингенти. Між ними і росіянами відбулися сутички. Туреччина вимагала виведення російських військ із князівств. У відповідь на це царський флот 30.XI.1853 р. напав на турецькі кораблі у Синопі, і спалив їх. Побоюючись, що наступним кроком Росії буде висадка десанту на півночі Туреччини, або в районі Босфору і Дарданелл, Британія і Франція ввели свої ВМС у Чорне море. Напередодні цих подій російські дипломати вели переговори в ряді європейських країн про розчленування Османської імперії, особливо наголошуючи на потребі вилучення з неї європейських земель. Далі все відомо з шкільних підручників. Союзники висадилися в Криму, до них приєдналася армія П'ємонту і почалася облога Севастополя. Після битв під Балаклавою й Інкерманом 1 лютого 1856 р. Севастополь (Херсонес)* капітулював. Побоюючись що у війну на боці союзників Туреччини вступить ще й Австрія, Росія підписала з коаліцією прелімінарний мир. Остаточні його умови було вироблено на

* Сто п'ятдесят років згодом президент Російської федерації чомусь вирішує відзначати круглу дату цієї поразки. Очевидно, щоб зайвий раз нагадати Україні, що Севастополь (Херсонес) — це не українське, а російське місто. Та з цих урочистостей вийшов лише один пшик.

Тоді промосковські агенти в Криму і навіть емісари із Москви заблокували у Феодосії американський сухогруз, що привіз резервістів для спорудження санітарно-побутових об'єктів для казарм американських вояків, що мали прибути до Криму в рамках спільного навчання чорноморських країн «Сі — бриз». Симоненківські, Вітренківські та Затулінські відьми і відьмаки учинили величезний антинатовський шабаш із цього приводу в Феодосії, що значною мірою послабило авторитет і позиції України серед країн — членів НАТО, але виявилася неспроможним збити її з проєвропейського й проатлантичного вектора.

Паризькому конгресі (30.III. 1856 р.), на якому було підбито підсумки Кримської війни. В конгресі, окрім Росії, Великої Британії, Франції, Туреччини і Сардинії, що перебували у стані війни, взяли також участь представники Австрії та Пруссії. За Паризьким мирним договором Чорне море оголошувалося нейтральним і Росії заборонялося мати військовий флот, хоча Севастополь (Херсонес) їй і було повернуто в обмін на турецьку фортецю Карс.

Військовим кораблям будь-яких європейських держав заборонявся прохід через Босфор і Дарданелли. Дунайські князівства Волощина й Молдова оголошувалися нейтральними, окрім того Росія передавала Молдові гирло Дунаю з частиною території Бессарабії. Росії також заборонялося споруджувати фортифікації на Аландських островах у Балтійському морі. У свою чергу Туреччина оголошувала свободу християнських віросповідань на усіх підлеглих їй територіях.

— Але й на цьому Росія не заспокоїлась. Берлінський конгрес (13.VI—13.VII.1878 р.) підбив підсумки чергової російсько-турецької війни і затвердив умови Сан-Стефанського мирного договору 1878 р. Росії не вдалося підпорядкувати собі усю Болгарію. Східна її частина Румелія усе ж залишилася під владою Туреччини, хоча й одержувала статус адміністративної автономії. Натомість Австро-Угорщина дістала право окупувати Боснію й Герцеговину. Румунія та Сербія визнавалися незалежними державами. Встановлювалася європейська дунайська комісія, оголошувалося вільне судноплавство по Дунаю від Залізних воріт і до Чорного моря.

— Остання війна XIX ст. відбулася далеко від Євразійського континенту, аж на Півдні Африки, де британська колоніальна метрополія вирішила підкорити дві бурські республіки Помаранчеву й Трансвааль. Війна ця була значимим хіба що тим, що із табору полонених втік англійський військовий кореспондент Вінстон Черчіль, якому через п'ять десятиліть довелося очолити Британію в її смертельному двобої проти нацистської Німеччини і привести попри всі поразки свою країну до перемоги.

Тепер іще кілька слів про XX ст. Перший збройний конфлікт цього буремного століття розпочався на Далекому Сході (1904 р.), де Росія (знову ж таки Росія!) силкувалася

розширити свої володіння в Китаї й Тихому океані, але наразилася на шалений спротив Японії.

Маленька порівняно з гігантською Російською імперією, Японія розшматувала в Цусімській протоці величезний російський флот адмірала Рожественського. А невідомі генерали Куропаткін і Стессель здали японській армії після тривалої облоги фортецю Порт-Артур. За Портсмутським миром (IX.1905 р.), укладеним за посередництва президента США Т. Рузвельта, Росія поступилася Японії своїми перевагами в Маньчжурії та Кореї. Японія також отримувала гавань і місто Порт-Артур і півострів Ляодун. Південна частина о. Сахалін також переходила до Японії. Під її контроль переходили й північні Курильські острови. Цей ганебний для Росії мир поклав край імперській експансії царизму на Далекий Схід, підірвав підвалини самого царату і спонукав революцію 1905 р., заворушення в армії й на флоті (броненосець «Потьомкін», крейсер «Очаків»).

— Балканські війни 1912 — 1913 рр. безпосередньо передували Першій світовій війні, але про неї ми вже говорили вище.

У першій балканській війні країни Балканського союзу (Болгарія, Греція, Чорногорія, Сербія) воювали проти Туреччини. Європейські країни прагнули відібрати її континентальні землі, а також Стамбул. Але через те, що Росія штовхала Болгарію на захоплення усіх македонських земель, на які також претендували Греція і Сербія, Балканський союз розпався. Другу балканську війну вже вели між собою Болгарія, із одного боку, Сербія, Греція, Румунія та Чорногорія, з іншого. Туреччина скористалася таким несподівано сприятливим для неї поворотом подій і відібрала у Болгарії Адріанополь. За Бухарестським миром 1913 р. Болгарія втратила всі придбані в першій війні території, а Туреччина компенсувала майже усі свої втрати. Балканський півострів у результаті цього конфлікту перетворився на вибухонебезпечний регіон, де після вбивства у Сарасвому ерцгерцога Фердинанда і почалася Перша світова війна. але це вже тема для іншої книги.*

* Див. Трубайчук А., Задорожна О. Перша світова війна. — К., 1997.

PS-2.

* * *

— Поставивши останню, як мені здавалося, крапку в цьому постскрипті, я підніс до очей слухавку і глянув на табло. Там висвітилися цифри «22 січня: 12.56» ... Мене немовби вдарило електричним струмом — це ж день Злуки УНР і ЗУНР, — історія яких пов'язана з трьома або чотирма війнами. Насамперед, з Першою світовою, внаслідок якої впав царський режим імперії Романових.

Лютнева революція дала можливість колоніальним окраїнам відокремитись і проголосити свої незалежні держави: Білорусію, Грузію, Азербайджан, Вірменію, Литву, Латвію, Фінляндію і, звичайно ж постала УЦР.

Але більшовицький переворот, що стався в листопаді 1917 року в Петрограді, почав своє існування з т. зв. «тріумфальної ходи» радянської влади, а насправді — червоної експансії в новопроголошені республіки і спроби силою повернути їх в лоно тепер уже більшовицької імперії. Окрім того, розпочалася «громадянська війна» в самій Росії — на Петроград пішли війська Юденича, на Москву — Колчака і Денікіна (з початку Корнілова), проти Брестського миру збунтувалися полонені чехи і словаки, що також мріяли скинути гніт Габсбургів і відтворити за допомогою Антанти свою незалежну державу — Чехословаччину, ідеологом створення якої став Томаш Масарик.

— Увійшовши в раж у місяці громадянської війни, більшовики розв'язали агресію проти Фінляндії, але національний лідер фінів (швед за походженням) Карл Густав Еміль Маннергейм спромігся розтрощити «п'яту колону» фінських більшовиків, а потім петроградських червоногвардійців разом з матросами Балтійського флоту, що, скориставшись цим заколотом, спробували за наказом В. Леніна повернути Фінляндію до складу Росії. Цим Маннергейм забезпечив Фінляндії право на незалежність, яке змушений був визнати ленінський раднарком.

— Литву, Латвію й Естонію більшовики не наважилися окупувати, оскільки за умовами Брестського миру там перебували німецькі війська. «Тріумфальну ходу» довелося

спрямувати проти новоутворених середньоазіатських держав Бухари й Хорезму.

— Але кісткою в горлі більшовицької влади стирчала УНР, проголошена IV Універсалом 22 січня 1918 року. Більшовицький раднарком висунув Центральній Раді ультиматум, у якому звинуватив її у контрреволюційності й сепаратизмі. За карбованими формулюваннями цього ультиматуму приховувався відвертий російський імперський шовінізм, що не міг іще з часів Петра I терпіти жодного наляку на «незалежність» Малоросії. Але Центральна Рада попри хистку позицію окремих недалекоглядних українських соціалістів (В. Винниченко, М. Порш) і змову відвертої «п'ятої колони» малочисельних більшовиків, що спиралися на підтримку лише в зросійщених великих промислових центрах, таких як Харків, Катеринослав та ін., відкинула цей ультиматум і хоча й кволо почала готуватися до збройного опору більшовицькій навалі. І вона не примусила себе довго чекати.

Перша війна з більшовицькою Росією розпочалася ще 25 грудня 1917 р. походом північної групи на Чернігів, Бахмач, Конотоп і Полтаву. Зрадник українського народу колишній царський офіцер Антонов-Овсієнко, хоч і не закінчував жодних військових академій, добре підготував похід каральних військ проти бунтівної Центральної Ради. Більшовицькі війська одночасно наступали на Харків і Київ з півночі й заходу. Із заходу на Київ наступав гвардійський корпус, з півдня через Поділля йшла розпропагована більшовиками 8-а російська армія. Але українізований Перший корпус П. Скоропадського спромігся роззброїти більшовицькі полки в Здолбунові, Козятині й Шепетівці.

На біду бої під Крутами закінчилися трагічно для юних вояків УНР, але в Гребінках і під Полтавою Гайдамацькому куреню й Вільним козакам вдалося зупинити більшовицькі війська, що дозволило Симону Петлюрі зняти з фронту кілька вірних УНР частин і повести їх на придушення більшовицького заколоту в самому Києві. Героїв Крут урочисто поховали на Аскольдовій могилі, а в Київ вдерлися банди колишнього жандармського полковника есера Муравйова, і почали нищити кожного, хто мав козацькі вуса, або ходив у вишиванці, чи говорив українською мовою.

Після революції в Німеччині й відходу німецьких військ з України війська УНР, тепер уже під прапорами Директорії, розбили під Мотовилівкою сердюків і мобілізованих до армії гетьмана російських офіцерів, але під тиском більшовиків змушені були відступити на Волинь і Поділля. Столиця і уряд УНР перебрався до Вінниці, а згодом і до Кам'янець-Подільського. Але цьому передували події важливої історичної ваги.

— Після поразки Австро-Угорщини у Першій світовій війні почався розпад імперії Габсбургів. У жорсткій боротьбі з польськими імперіалістами Українським Січовим стрільцям вдалося захопити 1 листопада 1918 року ключові об'єкти Львова, а створена 9 жовтня 1918 року Українська народна рада проголосила 13 листопада цього ж року утворення Західно-Української народної республіки (ЗУНР) на етнічних українських землях, що входили до складу імперії Габсбургів. Про своє приєднання до ЗУНР проголосили народні збори в Буковині, Карпатській Україні тощо.

22 січня 1919 року після підписаного у Фастові Предвступного договору на Софійському майдані у Києві в річницю проголошення IV Універсалу Директорія УНР в присутності галицької делегації та великого натовпу киян і військових оголосила Універсал і Акт злуки двох українських держав в одне ціле. ЗУНР відтоді називалася ЗОУНР (західні області УНР).

Але ця історична подія відбулася в надзвичайно невігідних для УНР політичних умовах. З півночі й сходу на неї насадили більшовики, з якими героїчно билась Дієва армія. Із заходу на територію ЗОУНР йшли регулярні польські війська, яким протистояла шойно утворена Українська Галицька Армія (УГА), з південного заходу готувала наступ на Україну «нейтральна» Румунія. Південь України, де певний час «хазяйнувала» анархічна «народна армія» Нестора Махна, окупували війська Антанти й добровольчої армії А. Денікіна. Користуючись такою безвихіддю УНР, більшовики розв'язали проти неї другу війну і їм вдалося опанувати Лівобережжям. На частини роздирали Україну «отамани» Махно, Григор'єв, та ін.

Дієва армія і вільні козаки Ю. Тютюнника були неспроможні протистояти такій концентрованій антиукраїнській

силі. І тому очолювана С. Петлюрою Директорія змушена була стати на шлях переговорів з начальником Речі Посполитої Ю. Пілсудським; і після складних і неоднозначних перемовин, що розсварили між собою лідерів ЗОУНР й УНР, зрештою довелося укласти з Польщею не вигідний для України Варшавський договір (21.04.1920р.), що дав коротеньку передишку Дієвій армії УНР та УГА, аби підготуватися до збройного опору більшовикам та денікінцям, що прагнули відродити «єдину й неподільну Росію» хоча й під різними прапорами.

Складні, а іноді карколомні події 1920-1921 років, закінчилися підписанням між Польщею й Росією Ризького договору (18.03.1921р.), за яким Галичина і Волинь відходили до Польщі, а Лівобережжя України – до Росії. Кордон проходив по річці Збруч та розтинав Поділля (житницю і цукровий стратегічний регіон України) навпіл.

Із усіх загарбницьких війн, які на початковій фазі свого існування, вела більшовицька Росія проти ДСР, середньо-азіатських та кавказьких державних новоутворень, найбільше фальсифікувалася радянською історіографією українсько-російсько-польська війна 1920–1921 років.

Спочатку вона зображувалася як четвертий похід Антанти—Врангеля і Пілсудського проти більшовицької Росії, потім як «визвольний похід» Західного фронту Тухачевського й кінного корпусу Гая проти «польських панів (білополяків)», аби простягнути руку польському пролетаріату в його боротьбі за «соціалістичну Польську республіку». Особливо фальсифікувався радянськими «дослідниками» увесь комплекс українсько-польських відносин. Адже С. Петлюра, підписуючи Варшавський договір з Ю. Пілсудським, прагнув відтворити УНР і реалізувати Акт злуки Наддніпрянської України з Галичиною. Пілсудський же виношував плани створення тристоронньої Польсько – Литовсько – Української федерації із включенням до неї й білоруських земель, що, зрозуміло, було б меншим злом.

Коли війська М. Тухачевського наблизилися до Варшави, а в обозі його армій у Смоленську вже було утворено колабораціоністський «уряд» Ю. Мархлевського, але усі польські політичні сили від селянської лівиці до консерваторів об'єдналися навколо уряду національної оборони під

гаслом порятунку «ойчизни». Пілсудський одержав надзвичайні повноваження, а до армії влилося 180 тис. добровольців, у тому числі робітники і селяни. По всій країні ксьондзи, пастори й рабини правили служби під тим же гаслом порятунку вітчизни.

Упродовж місяця фронт Тухачевського було розбито. 16.08.1920 року Тухачевський віддав наказ про відступ. Корпус Гая інтернувався аж у Східній Пруссії, Червона армія відступила за Мінськ. Першу кінну армію Будьонного, що йшла на виручку Тухачевському, під Замостям спочатку зупинила, а потім розбила 6-а січова дивізія армії УНР під командуванням ген. Марка Безручка.

– Але жертви визвольних змагань не були даремними. Нарешті світ збагнув, що на схід від Карпат окрім Росії є ще й Україна.

Окрім того впродовж визвольних змагань 1917–1921 років на історичну арену вийшли такі провідні постаті як Михайло Грушевський, Симон Петлюра, Євген Коновалець, Микола Міхновський, чіми зусиллями високо було піднято прапор України та українства. І хоч усім їм вкоротила віку кривава рука ВКП(б), ВЧК—ОГПУ—НКВС—КДБ. Кого в Кисловодську, кого в Парижі, кого в Роттердамі, агентам – терористам КДБ вдалося лише фізично знищити цих творців українського відродження, але справа їх не пропала. Синьо-жовтий прапор свободи піднесли сподвижники й послідовники вождів українських визвольних змагань Степан Бандера, Андрій Мельник, тисячі вояків УПА, відомих і невідомих діячів ОУН, хоробрих вояків Першого і Другого зимового походів, таких командирів армій УНР, УГА як ген. Юрко Тютюнник, ген. Омелянович-Павленко, ген. Греків, ген. Юнаків та ін., а в 1960-1990 роках цей прапор понесли далі В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Надія Світлична, Іван Дзюба, Микола Руденко, Левко Лук'яненко, Юлія Тимошенко та багато інших праведників відродження України й становлення її як незалежної самостійної соборної держави, а синьо-жовтий прапор гордо майорить на шпилі Верховної Ради і жодні нафто-газові, м'ясо-молочні, лікєро-горілчані «війни» й антинатівські провокації Кремля в Криму неспроможні примусити українців капітулювати, хоч як би не силкувалися допомогти у

цьому Москві малороси — автори ПІСУАРу та подібні їм комуністичні й прогресивно-соціалістичні манкурти, Українська держава стоятиме довіку.

Звичайно, ці мої міркування й короткі нотатки не можуть претендувати на те, щоб заповнити вакуум, що існує і досі в історіографії визвольних змагань 1917 — 1921 рр., а можуть розглядатися лише як тестамент тим моїм учням, які наважаться взятися за розробку цієї надзвичайно складної теми в українській історії, і на ґрунті широкої джерельної бази, що стала, нарешті, доступною для дослідника, створять правдиву історію революції 1917 р. в Україні та її визвольної боротьби проти різнокольорових агресорів, що так трагічно закінчилися 1921 р. Так що, до роботи, хлопці й дівчата!

Слава Україні! Слава її героям!

* * *

II. І нарешті пропоную свої міркування щодо майбутнього Європи. Сита і благополучна Європа мусить з'явитися уроки історії й усвідомити, що головна небезпека для неї завжди виходила з Московії, а з часів Петра I — з Росії, яка завжди прагнула скористатися будь-якими внутрішньоевропейськими чварами аби прилучити цивілізовану Європу до своїх безкраїх лісів та боліт. Так, скориставшись суперечками між поляками та литовцями Іван Лютий розв'язав Лівонську війну щоб "пробити вікно в Європу", але зазнав поразки. Його справу продовжує той же Петро I. Семилітньою війною Європу брала на шаблю його дочка Єлизавета. Потім через Балкани і Дунай прагнула вскочити в Європу Катерина II, а її онук Олександр I дістався аж Парижа. Добре, що Віденський конгрес, а згодом «європейський концерт» припинив цю російську експансію.

«Випробувати Європу багнетом» прагнув В.Ленін і для цього послав на Варшаву М.Тухачевського, а на Львів С.Будьонного. Та тоді в 1920 р. завдяки героїчній і самовідданій боротьбі польського народу й армії УНР цей похід не вдався.

Справу Леніна продовжив Сталін, поділивши Європу на сфери впливу з нацистським диктатором.

Зараз об'єднана й багата Європа може лише в один спосіб позбутися енергетичної залежності від "російської труби" — знайти кошти й запропонувати Астані й Ашгабату такі умови, аби вони самі прагнули імпортувати свої нафту і газ через Азербайджан, Грузію. Чорне море і нафтогін «Одеса — Броди — Данськ», і в такий спосіб унезалежити свою енергетичну базу від Росії.

Аби забезпечити Європу від політичної експансії Москви ЄС, ОБСЄ і НАТО мусять сприяти утворенню в межах ЄС своєрідного бар'єру з у недалекому підкорених і упосліджених народів — від Фінляндії на півночі до Азербайджану на півдні, тобто утворити своєрідну Балто-Каспійську дугу замість аморфної ГУАМ.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вступ	7
Преамбула	11

Частина I

Політика умиротворення

Розділ I. Гра у піддавки	15
1. Пакт чотирьох	16
2. Шлях до Мюнхена	18
3. Травнева криза 1938 року	20
4. Мюнхен	22
Розділ II. «Мирні» загарбання Гітлера	24
1. Окупація Рейнської зони	24
2. Аншлюс Австрії	26
3. Другий похід на Прагу	28
4. Анексія Мемеля	31
5. Польща під пресом	34
Розділ III. Крицевий (сталевий) пакт	38
Розділ IV. Франко-англо-радянські переговори весни—літа 1939 р.	40
Розділ V. Радянсько-німецький пакт про ненапад — останній крок на шляху до розв'язання Другої світової війни	46

Частина II

На дипломатичному фронті Другої світової війни

Розділ VI. Дипломатичні маневри 1939—1941 рр.	53
1. Нетривка дружба диктаторів	53
2. Анексія Радянським Союзом Литви, Латвії, Естонії, Бесарабії і північної Буковини	54
3. Напад Радянського Союзу на Фінляндію	55
4. Листопадові перемовини у Берліні	57
Розділ VII. Дипломатія другого періоду війни	63
1. Створення антигітлерівської коаліції	64
Розділ VIII. Провал змови проти Гітлера	66

Розділ ІХ. Дипломатія завершального етапу війни	
у Європі	72
1. Міжнародне значення поразки німців	
під Курськом	72
2. Початок розпаду гітлерівської коаліції	73
Розділ Х. Проблеми повоєнного світоустрою:	
Тегеран–Ялта	75
1. Тегеранська конференція лідерів,	
Великої Британії, СРСР і США (28.XI – 1.XII.1943р.) ...	75
2. Ялтинська (Кримська) конференція	76
Розділ ХІ. Антигітлерівська коаліція на межі розпаду	79
Розділ ХІІ. Міжнародні конференції	
завершального періоду війни	88
1. Конференція в Думбартон-Оксі	88
2. Конференція в Сан-Франциско	88
3. Потсдамська конференція	89
Розділ ХІІІ. Перемога на Далекому Сході.	
Капітуляція Японії	94

Частина ІІІ

Україна напередодні і в роки Другої світової війни

Розділ ХІV. Україна в європейських відносинах (1918–1939)	100
Розділ ХV. У геополітичних планах Третього Райху	112
Розділ ХVІ. Проблема Карпатської України	116
Розділ ХVІІ. Доля України в Другій світовій війні	126
Розділ ХVІІІ. Вступ України до ООН	139
Післямова	152
Епілог	158
Бібліографія	161
Іменний покажчик	164
PS-1	179
PS-2	193

Навчальне видання

*Комп'ютерний набір – К.Кравець
Верстка – СМІ "АВЕРС"
Редактор – Т.Хорунжа
Літ. редакція – А.Ременюк
Коректура – М.Костецька*

ТРУБАЙЧУК Анатолій Фотійович Дипломатична історія Другої світової війни

Підписано до друку 15.05.2007. Формат 84 108 1/32.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 9,75. Умов.-друк. арк. 10,6.
Наклад 500 пр. Зам № 11.

Підготовка до друку СМІ «АВЕРС»
04214 Київ, пр. Оболонський, 36.
Свідчення про державну реєстрацію
ДК № 586 від 05.09.2001 р.
Друк "КВК"

Анатолій Фотійович Трубайчук – унікальний феномен поєднання обдарованого вченого, громадсько-го діяча, відданого патріота не-залежної України, викладача-наставника багатьох поколінь учителів історії, що гідно несуть своє високе звання в усіх куточках країни, і просто надзвичайно цікавої та неординарної людини.

Започаткувавши на зорі незалежності України асоціацію істориків «Істина» творчої спільки вчителів, він разом зі своїми учнями спромігся за досить короткий час написати і видати низку наукових праць та методичних посібників, що користуються неабияким інтересом і попитом серед учнів, студентів, викладачів та усіх, хто цікавиться історією, бо ж написані вони яскравою, живою мовою, неповторним, притаманним авторові стилем викладу, який неможливо сплутати з чийось. Цей стиль професійного, зацікавленого, подекуди акторського спілкування з читачем, слухачем творчо перейняли його учні. Переважно це були здібні студенти, не байдужі до історії, які прагнули істини й завжди мали своє власне бачення й тлумачення її сторінок, не уникали дискусії із самим Учителем. А він водночас виховував у них здатність аналітично мислити, високий викладацький професіоналізм, повагу до особистості учня. Так і гуртувалися навколо Анатолія Фотійовича вірні його науково-викладацьким ідеалам студенти, яких сьогодні з повним правом можна назвати «школою професора Трубайчука». Без сумніву це найзаповітніша мрія кожного вченого й викладача. Проте далеко не кожному вдається досягти такого високого статусу, якого не здатна присвоїти жодна найвища атестаційна комісія.

Виступаючи від імені представників цієї школи, зичу Анатолію Фотійовичу міцного здоров'я, наснаги, реалізації нових, цікавих, творчих задумів, переконана, що в нього їх вдосталь, а його учням залишатися вірними своєму великому Вчителю і правді історії.

Оксана Задорожна, випускниця 1988 року